

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΡΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ



Μετέγουσες Σπουδάστριες

Δημητροπούλου Μαρία

Κώνστα Βάια

Σουλίδου Μαργαρίτα

Υπεύθυνος Καθηγητής

Dr. Ζωγράφου Ανδρέας

*Πτυχιακή για τη λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική Εργασία από το τμήμα Κοινωνικής
Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας (ΣΕΥΠ) του Ανώτατου
Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (ΑΤΕΙ) Πάτρας.*

ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι ν' αναλύσει την ελληνική οικογένεια, το θεσμό του γάμου, την ιστορική τους πορεία και εξέλιξη. Να τους προσεγγίσει θεωρητικά, ν' αναπτύξει τις λειτουργίες τους και τις μεταβολές που έχουν συντελεστεί ως σήμερα.

Στην μελέτη αυτή γίνεται μια προσπάθεια συγκέντρωσης στοιχείων με σκοπό την αναφορά και ανάλυση των προβλημάτων και των αλλαγών που δημιουργούνται στις διαπροσωπικές σχέσεις και κατ' επέκταση και στην οικογένεια.

Πιο συγκεκριμένα επιμέρους στόχοι της μελέτης έχουν τεθεί οι παρακάτω:

- Με ποιο τρόπο η οικογένεια αποτελεί φορέα κοινωνικοποίησης.
- Η εξελικτική πορεία της οικογένειας και οι μετασχηματισμοί των γυναικείων και ανδρικών ρόλων.
- Οι μεταβολές στις λειτουργίες και στη δομή της σημερινής ελληνικής οικογένειας.
- Η ανάλυση του γάμου ως θεσμός και ως δημογραφικό γεγονός.
- Η εξελικτική πορεία του ζευγαριού μέσα στην οικογένεια.
- Οι επιπτώσεις της λύσης του γάμου στο ζευγάρι και στα παιδιά.
- Οι ανακατατάξεις στο θεσμό της οικογένειας σε Ελλάδα και Ευρώπη.
- Τα εναλλακτικά σχήματα για τα νέα μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης.
- Η σημασία του Οικογενειακού Προγραμματισμού.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει παρατηρηθεί ένα έντονο ενδιαφέρον για τα σχετικά με την οικογένεια θέματα. Αυτό παρατηρείται σ' όλες τις σύγχρονες κοινωνίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναμορφώσεις στο επίπεδο των στενών προσωπικών σχέσεων στην ελληνική κοινωνία. Οι συζυγικοί και κατά επέκταση οικογενειακοί δεσμοί στον τόπο μας έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση κοινωνικών θεσμών και εθνικών επιλογών και αποτελούν βασικό παράγοντα του εθνικού χαρακτήρα.

Οι αλλαγές που συνέβησαν τον τελευταίο αιώνα και οι νέες κοινωνικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν είχαν αντίκτυπο και στο θεσμό του γάμου. Η μορφή του γάμου που ισχύει σήμερα ανταποκρίνεται σ' ένα είδος οικογενειακής οργάνωσης που δεν ίσχυε ανέκαθεν στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Ο γάμος πέρασε από τη μητριαρχική στην πατριαρχική γραμμή και βαδίζει προς την ισότητα των διαπροσωπικών σχέσεων του ζευγαριού.

Η διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας από αγροτική-γεωργική παραδοσιακή σε αστική-βιομηχανική σύγχρονη, δηλαδή η διαδικασία εκσυγχρονισμού, συνεπάγεται βαθύτατες διαφοροποιήσεις τόσο στον τρόπο συλλογικής όσο και στον τρόπο ατομικής ύπαρξης.

Η οικογένεια, που είναι ταυτοχρόνως κοινωνικός θεσμός και τρόπος οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, μορφοποιείται εντονότατα και στα δύο αυτά επίπεδα κατά την διάρκεια της διαδικασίας αυτής.

Αλλά εντονότατα διαφοροποιούνται επίσης οι συνθήκες ύπαρξης και λειτουργίας της παραδοσιακής οικογένειας, η οποία μετακινείται από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πλαίσιο, χωρίς η μετακίνησή της αυτή να συμπίπτει με τον εκσυγχρονισμό της.

Η πολυπλοκότητα της ζωής έχει επεκταθεί σε τομείς όπως η οικογένεια, ο γάμος, οι ανθρώπινες σχέσεις και γίνεται αντιληπτή με την μορφή κρίσης και σύγκρουσης. Διάφορα γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή της οικογένειας, επηρεάζουν τελικά τις εσωτερικές σχέσεις των ατόμων, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται όλο το σύστημα της οικογένειας.

Σαν αποτέλεσμα της διαταραχής του συστήματος της οικογένειας φαίνεται τα τελευταία χρόνια να είναι η ραγδαία αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, γεγονός που θα μας απασχολήσει και θα ερευνηθεί.

Ένα αναμφισβήτητο κοινωνικό πρόβλημα της εποχής μας είναι και η κρίση του θεσμού του γάμου, η δυσαρμονία, η αποτυχία της συντροφικής συμβίωσης.

Ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός περνάει μεταβολές. Κατιούρια σχήματα άρχισαν να αντικαθιστούν την συμβολική οικογένεια.

Επιπλέον το θέμα του γάμου στις σύγχρονες κοινωνίες αντιμετωπίζεται με περισσότερο σκεπτικισμό παρά ποτέ. Ο γάμος και η οικογένεια είναι σημαντικά κεφάλαια της ζωής και οι σύγχρονοι άνθρωποι έχουν αρχίσει να σκέπτονται αρκετά προτού πάρουν οποιαδήποτε απόφαση που αφορά τη συμβίωση τους.

Έχοντας λοιπόν ως ερέθισμα τις παρακάτω παρατηρήσεις η εργασία διαμορφώθηκε ως εξής και χωρίστηκε σε 9 κεφάλαια:

Στο **πρώτο** κεφάλαιο αναφερόμαστε στην εξελικτική διαδικασία κοινωνικοποίησης, στα είδη και στην σχέση της με την οικογένεια.

Το **δεύτερο** κεφαλαίο μετά από μια ιστορική αναδρομή όπου φαίνεται η εξέλιξη της οικογένειας, με αναφορά στις παλιές και σύγχρονες θεωρίες, παρουσιάζονται οι μετασχηματισμοί που δέχτηκαν οι γυναικείοι και οι ανδρικοί ρόλοι κατά την προβιομηχανική και την περίοδο εκβιομηχάνισης.

Στο **τρίτο** κεφάλαιο αναλύονται οι μορφές, οι λειτουργίες και η δομή της σημερινής ελληνικής οικογένειας.

Στο **τέταρτο** κεφάλαιο παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο του γάμου, τα είδη του, οι δημογραφικοί και κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες που το επηρεάζουν. Επίσης περιγράφονται οι κύκλοι ζωής και τα αναπτυξιακά στάδια της οικογένειας στην κοινωνία μας, σύμφωνα με την περιγραφή της οικογένειας ως συστήματος.

Στο **πέμπτο** κεφάλαιο περιγράφεται η πορεία που ακολουθεί το ζευγάρι μέσα στο γάμο. Γίνεται επίσης αναφορά στους τύπους συζυγικών σχέσεων και στην εξελικτική πορεία των φάσεων του ζευγαριού από ψυχολογικής πλευράς.

Στο **έκτο** κεφάλαιο, μετά από μια παρουσίαση του θεωρητικού και θεσμικού πλαισίου λύσης γάμου, ακολουθούν οι αιτιολογικοί παράγοντες του διαζυγίου και οι επιπτώσεις του στο ζευγάρι και στα παιδιά.

Στο **έβδομο** κεφάλαιο επιχειρείται η εξέταση των ανακατατάξεων που συντελέστηκαν στο θεσμό του γάμου και της οικογένειας. Μετά από μία αναφορά στα προβλήματα και τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας, παραθέτονται στατιστικά στοιχεία σχετικά με τα ποσοστά γάμου, την γαμηλιότητα και τη γεννητικότητα σε Ελλάδα και Ευρώπη.

Το **όγδοο** κεφάλαιο αφορά τη διερεύνηση των τάσεων που επικρατούν προς τα πρότυπα οικογενειακής οργάνωσης. Το κεφάλαιο αυτό αναφέρεται τόσο στα κυριότερα εναλλακτικά προς τη συμβατική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου - στον ανοιχτό γάμο και στις μονογονεϊκές οικογένειες - όσο και στην αναγκαιότητα της κοινωνικής πολιτικής.

Στο **ένατο** κεφάλαιο ακολουθεί ιστορική αναδρομή και δίνεται έμφαση στους στόχους και στη σημασία του Οικογενειακού Προγραμματισμού.

Η εργασία τελειώνει με αναφορά στα κυριότερα συμπεράσματα της μελέτης μας, όσο και στους προβληματισμούς για τις σύγχρονες τάσεις και τις προοπτικές της ελληνικής οικογένειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σκοπός μελέτης	1
Εισαγωγή	2
Πίνακας Περιεχομένων	5
I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ	9
1. Εισαγωγή	9
1.1 Η εξελικτική διαδικασία κοινωνικοποίησης	10
α. Πρωτογενής Κοινωνικοποίηση	11
β. Δευτερογενής Κοινωνικοποίηση	11
γ. Ανακοινωνικοποίηση ή Τριτογενής Κοινωνικοποίηση	13
1.1.1 Οικογένεια και Κοινωνικοποίηση	14
1.2 Οικογένεια και σχολική κοινωνικοποίηση	17
2. Ανακεφαλαίωση	25
II. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ	28
1. Οι παλιές θεωρίες	28
2. Οι σύγχρονες θεωρίες	31
3. Γυναικείοι και ανδρικοί ρόλοι: μετασχηματισμοί και σύγχρονες εξελίξεις	35
3.1 Εισαγωγή	35
3.2 Προβιομηχανική Περίοδος	36
3.3 Περίοδος εκβιομηχάνισης	37
III. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	39
1. Γενικά	39
2. Μορφές οικογένειας	42
3. Οικογενειακές λειτουργίες	43
3.1 Γενικά	43
3.2 Αναπαραγωγική λειτουργία	44

3.3	Οικονομική λειτουργία	44
3.4	Εκπαιδευτική λειτουργία	45
3.5	Ψυχολογική λειτουργία	46
4.	Δομή της οικογένειας	46
IV.	Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ	49
1.	Ορισμοί του γάμου	49
2.	Είδη Γάμου	50
2.1	Θρησκευτικός γάμος	50
2.2	Πολιτικός γάμος	50
3.	Προσδιοριστικοί παράγοντες της γαμηλιότητας	52
3.1	Κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες	52
3.1.1	Οικονομικός παράγοντας	52
3.1.2	Θρησκεία	52
3.1.3	Εκπαιδευτικό και επαγγελματικό επίπεδο	53
3.2	Δημογραφικοί παράγοντες	54
3.2.1	Διάρκεια γάμου	54
3.2.2	Ηλικία κατά το γάμο	55
3.3	Ο ρόλος της οικογένειας	55
4.	Η επιλογή συζύγου	56
5.	Ο κύκλος της οικογενειακής ζωής	57
5.1	Ο κύκλος της οικογένειας	58
5.2	Στάδια στον κύκλο οικογενειακής ζωής	59
5.3	Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής	61
5.3.1	Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής της γυναίκας	62
5.3.2	Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής του άντρα	62
V.	Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΖΕΥΓΑΡΙΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΑΜΟ	64
1.	Τύποι συζυγικών σχέσεων	64
1.1	Επιχειρηματική και στενή σχέση	64
1.2	Θεσμικός και συντροφικός γάμος	65

1.2.1	Υποκατηγορίες της θεσμικής και της συντροφικής παραλλαγής	66
2.	Η πορεία του ζευγαριού	67
3.	Η ψυχολογία των συζύγων	68
VI.	Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ	72
1.	Γενικά	72
2.	Θεσμικό πλαίσιο λύσης γάμου	72
3.	Λύση του γάμου στην Ελλάδα	73
4.	Παράγοντες αύξησης διαζυγίων	74
5.	Συγκρούσεις	76
6.	Χωρισμός των συζύγων	77
7.	Αλλαγές στην οικογένεια	80
8.	Η επίδραση στα παιδιά	81
VII.	ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	84
1.	Οικογένεια σε κρίση	84
2.	Ανακατατάξεις – Αλλαγές	89
3.	Προβληματισμοί	93
3.1	Εισαγωγή	93
3.2	Χαρακτηριστικά	94
3.3	Ο ρόλος του πατέρα	95
3.4	Ρόλος της μητέρας	96
3.5	Προοπτικές	98
4.	Δημογραφικά στοιχεία για το γάμο σε παγκόσμιο επίπεδο	100
VIII.	ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ	105
1.	Εισαγωγή	105
1.1	Σχήματα που προκύπτουν από την άρνηση ή την ανυπαρξία της συζυγικής ή γονεϊκής σχέσης	105
1.2	Σχήματα που προκύπτουν από την ουσιαστική διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων σε σχέση προς το συμβατικό σχήμα	106

1.3	Σχήματα υποκατάστατα της συμβατικής οικογένειας	106
1.4	Τα εναλλακτικά προς την συμβατική οικογένεια σχήματα και η ρευστότητα	109
2.	Νέα μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης	110
3.	Νέα μοντέλα και κοινωνική πολιτική	112
ΙΧ.	Ο ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	115
1.	Ιστορική αναδρομή	115
2.	Έννοια - Περιεχόμενο	116
3.	Στόχοι	118
4.	Κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού	120
	Συμπεράσματα	122
	Βιβλιογραφία	126

I. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

1. Εισαγωγή

Κυρίαρχη θέση στη διαδικασία κοινωνικοποίησης έχουν βασικά τρία στοιχεία: άτομο, κοινωνία, πολιτισμός. Από τη μία πλευρά υπάρχει το άτομο και από την άλλη η κοινωνία. Για να μπορέσει λοιπόν να ενταχθεί αρμονικά το άτομο στο κοινωνικό σύνολο είναι απαραίτητο να οικειοποιηθεί τον πολιτισμό της συγκεκριμένης κοινωνίας και να αναπτύξει την προσωπικότητά του σύμφωνα με το σύστημα συμπεριφοράς που το κοινωνικό σύνολο αποδέχεται. Υπάρχουν αρκετοί ορισμοί κοινωνικοποίησης που δόθηκαν από Αμερικανούς και Ευρωπαίους μελετητές.

Ο Πυργιωτάκης ορίζει την κοινωνικοποίηση ως την «εσωτερίκευση της κουλτούρας στην οποία γεννήθηκε το παιδί και ως τη διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο μαθαίνει τους τρόπους μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας, ώστε να είναι σε θέση να γίνει ενεργό μέλος της» (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 17-18).

Αντίθετα ο Τερλεζής ορίζει την κοινωνικοποίηση ως «τη διαδικασία με την οποία το άτομο αναπτύσσει και διαμορφώνει την προσωπικότητά του δια μέσου των γνώσεων, των εμπειριών και γενικά της επαφής του με ένα μέρος του πολιτιστικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο γεννιέται και ανατρέφεται.» (Τερλεζής, 1975, σελ. 16).

Από την άλλη πλευρά ως κοινωνικοποίηση ορίζεται «η διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι μαθαίνουν κοινωνικούς ρόλους». Τα αποτελέσματα της κοινωνικοποίησης είναι συνεπώς η μάθηση κοινών τρόπων σκέψευς, δράσεως και εμφανίσεως, που είναι προϋποθετικοί για την κοινωνική επικοινωνία ορισμένου πολιτιστικού τύπου (Μεταξάς, 1976, σελ. 11). Όπως λοιπόν γίνεται αντιληπτό, η κοινωνικότητα είναι μια διαδικασία που έχει ως κύριο περιεχόμενό της συστήματα αξιών, κοινωνικών κανόνων, μορφών συμπεριφοράς κτλ.

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ως κοινωνικοποίηση, «την ένταξη ενός ανθρώπου στην κοινωνία, με παράλληλη την προσωπικότητα, η οποία συντελείται κατά κύριο λόγο στην οικογένεια» (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 19).

1.1 Η εξελικτική διαδικασία κοινωνικοποίησης

«Όπως, εύκολα γίνεται αντιληπτό, η κοινωνικοποίηση δεν συντελείται από τη μία μέρα στην άλλη, ούτε και ολοκληρώνεται ποτέ, μιας και το άτομο καλείται συνεχώς να ενταχθεί σε νέες ομάδες, να ενστερνιστεί νέες αξίες, και μορφές συμπεριφοράς. Στην ουσία πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία μάθησης, που συντελείται στην οικογένεια στο σχολείο, και στον κοινωνικό περίγυρο» (Τσαούσης, 1987, σελ 145-153).

«Από παλιά επικράτησε ωστόσο η τάση να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε διάφορες διαδοχικές φάσεις από τις οποίες διέρχεται η κοινωνικοποίηση κατά τη συνεχή της εξέλιξη. Άλλοτε φαίνεται να παίζει ρόλο ο βαθμός εξέλιξης του αναπτυσσόμενου ατόμου, άλλοτε ο κοινωνικοποιητικός φορέας που δεσπόζει και άλλοτε πάλι η λειτουργία που επιτελείται στη συγκεκριμένη φάση.

Ο Parsons διακρίνει πέντε φάσεις στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης του παιδιού.

- Κυρίαρχη θέση παίρνει στην πρώτη φάση η μορφή της μητέρας και η δυαδική σχέση που το παιδί αναπτύσσει μαζί της.
- Στη δεύτερη φάση οι σχέσεις διευρύνονται και περιλαμβάνουν όλα τα μέλη της οικογένειας. Το παιδί στη φάση αυτή εντάσσεται στο οικογενειακό περιβάλλον.
- Στην τρίτη περιλαμβάνεται κυρίως η σχολική κοινωνικοποίηση και διαμορφώνεται ο ρόλος του φύλου και της ηλικίας.
- Στην τέταρτη υπερισχύουν οι ομάδες των συνομηλίκων στις οποίες το άτομο συμμετέχει με ευχαρίστηση.
- Στην πέμπτη φάση συμπεριλαμβάνεται, τέλος, η επαγγελματική κοινωνικοποίηση. Όπως λοιπόν διαφαίνεται κυρίαρχοι φορείς κοινωνικοποίησης είναι η μητέρα, η οικογένεια, το σχολείο, οι συνομήλικοι, το επάγγελμα (Πυργιωτάκης, 1984, σελ.20-21).

«Ο Dieter Claessens επιχειρεί επίσης μια άλλη διαφοροποίηση της οικογενειακής κοινωνικοποίησης με βάση τη σημαντικότερη λειτουργία που επιτελείται σε καθεμία από τις τρεις παρακάτω φάσεις:

- Η πρώτη φάση αποτελεί το προστάδιο της κοινωνικοποίησης. Εκείνο που επιτυγχάνεται στη φάση αυτή είναι να γίνει ο νεογέννητος οργανισμός ικανός για κοινωνικοποίηση.

- Στη δεύτερη φάση, την πολιτιστική ένταξη, το παιδί εγκολπώνεται τον πολιτισμό του περιβάλλοντος μέσα στον οποίο ζει και αποκτά την πολιτισμική του ταυτότητα.
- Στην τρίτη φάση, τη φάση της κοινωνικής στερέωσης το παιδί εσωτερικοποιεί τα πολιτισμικά στοιχεία του περιβάλλοντός του και έτσι οι προσδοκίες των άλλων γίνονται δικές του προσδοκίες.

Επειδή ωστόσο γίνεται ευρύτερα αποδεκτό, ότι η κοινωνικοποίηση είναι μια διαδικασία που εκτυλίσσεται σε διαδοχικές φάσεις, έχει επικρατήσει η διάκριση ανάμεσα σε α) πρωτογενή κοινωνικοποίηση, β) δευτερογενή κοινωνικοποίηση και γ) τριτογενή κοινωνικοποίηση ή ανακοινωνικοποίηση» (ό.π., σελ. 21-22).

α) Πρωτογενής κοινωνικοποίηση

«Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση εκτυλίσσεται αποκλειστικά μέσα στην οικογένεια. Αρχίζει από τη στιγμή της γέννησης και τελειώνει με την απόκτηση της πολιτισμικής ταυτότητας του παιδιού.

Το παιδί όπως έρχεται στον κόσμο δεν είναι ακόμα έτοιμο κοινωνικό όν. Εκείνο που πρωτεύει είναι να γίνει «κοινωνικοποιημένο». Για να γίνει αυτό, είναι απαραίτητο να επιτευχθεί αρχικά η αφύπνιση, η σταθεροποίηση και η βαθμιαία ενίσχυση του κοινωνικού στοιχείου που ενυπάρχει στο ανθρώπινο είδος. Πρόκειται λοιπόν για ένα προστάδιο της κοινωνικοποίησης, αφού αυτή η διαδικασία δεν έχει αρχίσει ακόμη ουσιαστικά» (ό.π., σελ. 23).

β) Δευτερογενής κοινωνικοποίηση

«Η δευτερογενής κοινωνικοποίηση είναι συνέχεια της πρωτογενούς και θεμελιώνεται πάνω σε αυτή. Αφορά άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που στο στάδιο αυτό το άτομο μαθαίνει τη συμπεριφορά και το ρόλο του συζύγου, του πατέρα, του παππού, τα ήθη και τα έθιμα του πολιτιστικού του περιβάλλοντος, τον επαγγελματικό του ρόλο κ.λ.π. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ολοκληρώνεται και εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο.

Η δευτερογενής κοινωνικοποίηση δε συντελείται μέσα στον αποκλειστικό χώρο της οικογένειας, αλλά κυρίως έξω από το δικό της περιβάλλον. Γενικά, όσο αυξάνει η ηλικία

του παιδιού και όσο προχωρούμε από την πρωτογενή στη δευτερογενή μορφή, πολλαπλασιάζονται οι φορείς κοινωνικοποίησης, γεγονός που συνδέεται με μείωση της κοινωνικοποιητικής δύναμης του οικογενειακού θεσμού» (Πιργιωτάκης, 1984, σελ. 24).

Ξεχωριστή θέση παίρνει στη φάση αυτή η σχολική κοινωνικοποίηση, που έχει πρωταρχική σημασία για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου και την κοινωνική του τοποθέτηση.

Σοβαρή θέση στη δευτερογενή φάση έχει επίσης η επαγγελματική κοινωνικοποίηση. Ένα τέλειο κοινωνικοποιημένο άτομο θα πρέπει να είναι ικανό να ανταποκριθεί στο πλέγμα των υποχρεώσεων που θεσπίζει η μορφή αυτή της κοινωνικής δραστηριότητας. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Rene Hubert ότι μόνο «με επαγγελματικό εξοπλισμό ολοκληρώνεται η κοινωνικοποίηση του ατόμου».

Τέλος σημαντική θέση κατέχουν ακόμη στη δευτερογενή κοινωνικοποίηση οι διάφορες ομάδες στις οποίες μετέχει το άτομο, με διαφορετικά κριτήρια πάντοτε, όπως κοινωνικά, πολιτιστικά, οικονομικά, επαγγελματικά και πολιτικά» (ό.π., σελ. 24–25).

Οι ομάδες διακρίνονται γενικά σε δύο κατηγορίες: τις ομάδες με τις οργανωμένες σχέσεις και τις άτυπες ομάδες. Στις πρώτες η επαφή μεταξύ των μελών γίνεται με τρόπο απρόσωπο και τυπικό όπως συμβαίνει με κάθε θεσμοθετημένο σύνολο και αγγίζουν μόνο ένα μέρος της προσωπικότητας των μελών τους. Οι άλλες, αντίθετα, διακρίνονται για της ελεύθερες σχέσεις και τους στενούς δεσμούς που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα που τις απαρτίζουν.

Επειδή στο επίκεντρο της μελέτης αυτής βρίσκεται ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος (το παιδί και ο έφηβος), μας ενδιαφέρουν κατά κύριο λόγο οι ομάδες της δεύτερης κατηγορίας. Καθώς το παιδί μεγαλώνει και γίνεται έφηβος, παρουσιάζει έντονη την τάση να αποδεσμεύεται από τους γονείς και τους άλλους ενήλικους. Ενώ ως τώρα αισθανόταν ασφάλεια δίπλα στους γονείς, «αρχίζει με το καιρό να μεταθέτει το κέντρο βάρους ασφάλειάς του από το περιβάλλον των μεγάλων στο περιβάλλον των ομότιμων αναζητώντας την αναγνώρισή τους, την επιβεβαίωση της αξίας του.

Μολονότι οι ομάδες αυτές δεν οργανώνονται επίσημα και δε συγκροτούνται από κάποιο φορέα, διαμορφώνουν μόνες τους δικό τους σύστημα συμπεριφοράς, κανόνες ή αξίες και μια ιδιαίτερη κουλτούρα που τείνει να διαφέρει από την κουλτούρα του κοινωνικού συνόλου, μια δική τους υποκουλτούρα.

Οι ομάδες αυτές έρχονται συχνά σε αντίθεση με το κοινωνικό σύστημα και φέρνουν το άτομο αντιμέτωπο με τις κοινωνικές του αρχές και τις αξίες. Στις περιπτώσεις αυτές γίνεται λόγος για «αντικουλτούρα», για «δυσλειτουργία» του συστήματος ή για «έλλειψη συμμετρίας» στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης (ό.π., σελ. 26–27).

γ) Ανακοινωνικοποίηση ή τριτογενής κοινωνικοποίηση

«Με τον όρο ανακοινωνικοποίηση εννοούμε τη διαδικασία με την οποία ένα κοινωνικοποιημένο άτομο ενστερνίζεται νέες «στάσεις» και αντιλήψεις που μπορεί να βρίσκονται σε αντίθεση με εκείνες που πίστευε αρχικά. Αναφερόμαστε δηλ. στην απόρριψη μιας ιδεολογίας ή πίστης και την αποδοχή μιας άλλης, στη μεταβολή των αντιλήψεων ή των στάσεων και την τροποποίηση της συμπεριφοράς.

Σοβαρή ανακοινωνικοποιητική επίδραση ασκούν οι ομάδες συνομηλίκων και όλες γενικά οι ομάδες εκείνες που γίνονται ανεκτές στα δημοκρατικά πολιτεύματα και λειτουργούν ως «δομές κοινωνικής κριτικής». Συνεπώς η τριτογενής φάση θεωρείται ως συνέχεια των δύο προηγούμενων και η σημασία της είναι μεγάλη, αφού ο άνθρωπος είναι σήμερα αναγκασμένος να ζει σ' έναν κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται» (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 27–28).

Επισκοπώντας τα όσα αναφέραμε πιο πάνω, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

- Οι δύο φάσεις της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης, εμπλέκονται μεταξύ τους, η μία εισέρχεται στην άλλη και δεν είναι δυνατό να υπάρξουν ανάμεσά τους σαφή διαχωριστικά όρια. Επίσης ανάμεσα στην πρωτογενή και τη δευτερογενή κοινωνικοποίηση υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά: Η πρώτη συντελείται αποκλειστικά σχεδόν στην οικογένεια, ενώ η δεύτερη και έξω από αυτή. Το ίδιο συμβαίνει επίσης με τη τριτογενή κοινωνικοποίηση, αφού πρόκειται στην ουσία για τροποποιητική διεργασία και είναι δυνατό να συμβεί παράλληλα προς τις δύο άλλες.
- Δεν μπορούμε ωστόσο να αγνοήσουμε και τη σημασία της δευτερογενούς, αφού το άτομο μαθαίνει πολλούς ρόλους και ολοκληρώνεται ως προσωπικότητα και ως κοινωνικό όν. Τέλος η τριτογενής κοινωνικοποίηση, ως διαδικασία κοινωνικής ανατροφοδότησης και αναπροσαρμογής, έχει επίσης ιδιαίτερη σημασία για της πολύπλοκες αναπτυγμένες κοινωνίες.

Συμπερασματικά, η κοινωνικοποίηση επιτελεί μια διπλή λειτουργία: αρχικά εξασφαλίζει τη σταθερότητα και τη συνοχή του κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος, στοιχείο που απειλείται έντονα από το γεγονός ότι μέλη μιας κοινωνίας είναι θνητά, αποχωρούν συνεχώς και αντικαθίστανται από νέα. Χωρίς τη μύηση λοιπόν της νέας γενιάς στις αντίστοιχες κοινωνικοπολιτιστικές αξίες, θα ήταν αδύνατη η διατήρησή τους, πέρα από το βιοτικό κύκλο της γενιάς που τις δημιούργησε. Στη διατήρηση αυτή συντελεί και ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείται βασικά σε δύο επίπεδα: από το άτομο και από τη κοινωνία.

Το άτομο αποδέχεται αρχικά τις διάφορες μορφές συμπεριφοράς τις οποίες εσωτερικεύει στη συνέχεια, που σημαίνει ότι, με αυτές ως βάση, διαμορφώνει ένα ρυθμιστικό κριτήριο της συμπεριφοράς του, για την εφαρμογή του οποίου αγρυπνά η ίδια η συνείδηση (εσωτερικός έλεγχος). Όπου δεν επαρκεί ο εσωτερικός έλεγχος επεμβαίνει η κοινωνία με το δικό της τρόπο που αποτελεί τον εξωτερικό έλεγχο. Με την διαδικασία λοιπόν της κοινωνικοποίησης ολοκληρώνεται το άτομο και εντάσσεται στην κοινωνία εφοδιασμένο με τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για να ζήσει και να ευδοκιμήσει μέσα σε αυτή.

1.1.1 Οικογένεια και κοινωνικοποίηση

«Ένας από τους σημαντικότερους συντελεστές κοινωνικοποίησης για το άτομο είναι η οικογένεια. Κάθε έγγαμο άτομο ανήκει ταυτόχρονα σε δύο οικογένειες. Την οικογένεια από την οποία προέρχεται, γνωστή ως οικογένεια προσανατολισμού και αυτή που δημιουργεί το ίδιο το άτομο με το γάμο του, την αναπαραγωγική οικογένεια. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αρχίζει, όπως είναι φυσικό, στην οικογένεια προσανατολισμού και συνεχίζεται στην αναπαραγωγική, με την εκμάθηση νέων ρόλων, όπως του συζύγου, του πατέρα κ.λ.π.» (Πυργιωτάκης, 1984, σελ.36).

«Παρά την λειτουργική απώλεια της οικογένειας, ο ρόλος της στη διαμόρφωση του ανθρώπου εξακολουθεί να είναι σημαντικός. Ο άνθρωπος, ο τελειότερος αυτός οργανισμός, έρχεται στον κόσμο με πολλές ατέλειες. Και προορίζεται να φτάσει σε μεγάλο βαθμό τελειότητας, έχοντας έτσι να διαγράψει μια μεγάλη εξελικτική πορεία.

Όλη αυτή η πολύπλοκη εξελικτική διαδικασία και η κάλυψη των ψυχοπνευματικών και σωματικών αναγκών είναι δυνατόν να συμβεί μόνο με την άμεση βοήθεια και

συμπαράσταση της οικογένειας. Μόνο με τη δική της φροντίδα και μέσα στη δική της θαλπωρή μπορεί ο ατελέστατος αυτός οργανισμός να εξελιχθεί φυσιολογικά, να μεταβεί ομαλά από την ανωριμότητα στην ωριμότητα και να ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο με αυτοτέλεια και αυθυπαρξία. Η διαδικασία κοινωνικοποίησης που εξελίσσεται μέσα στην οικογένεια περιορίζεται στις δύο επί μέρους βαθμίδες της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης, την καλλιέργεια του κοινωνικού στοιχείου και την πολιτιστική ένταξη.

Καλλιέργεια του κοινωνικού στοιχείου

Ο άνθρωπος έχει μια μοναδική πλαστικότητα και ικανότητα για κοινωνική μάθηση. Τα στοιχεία αυτά του δίνουν τη δυνατότητα να εξελιχθεί σε κοινωνικό όν, αφού του επιτρέπουν να οικειοποιείται εύκολα μορφές συμπεριφοράς και να ενστερνίζεται κοινωνικούς κανόνες.

Για να γίνει αυτό, πρέπει να υπάρξει περιβάλλον που θα προσφέρει κατάλληλη και σωστή «κοινωνική μαθητεία», αφού ο νεογέννητος οργανισμός έχει ανάγκη όχι μόνο από βιολογική ενίσχυση, αλλά και από κοινωνική επαφή. Αυτήν ακριβώς την ατμόσφαιρα προσφέρει η οικογένεια. Μέσα από τη θέρμη της αγάπης αρχίζουν να αναπτύσσονται τα πρώτα κοινωνικά συναισθήματα και να καλλιεργούνται οι πρώτες κοινωνικές σχέσεις, γεγονός που εκδηλώνονται χαρακτηριστικά με το πρώτο χαμόγελο του βρέφους που με το δίκιο της «εισπράττει» γύρω στον τρίτο μήνα η μητέρα. Αν δε δημιουργηθούν αυτές οι βασικές προϋποθέσεις, το κοινωνικό στοιχείο δε θα εμφανιστεί και ο άνθρωπος δε θα εξελιχθεί τελικά σε κοινωνική οντότητα. Η καλλιέργεια και η πρώτη στερέωση του κοινωνικού στοιχείου, επιτυγχάνεται μόνο με τις ανθρώπινες σχέσεις και μέσα από την οικογένεια είναι δυνατόν να υπάρξουν οι κατάλληλες συνθήκες για να αρχίσει η διαδικασία της κοινωνικοποίησης (ό.π., σελ. 45 - 49).

Η πολιτιστική ένταξη

Με την πολιτιστική ένταξη που ακολουθεί, το άτομο αποκτά τα ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτιστικά χαρακτηριστικά της στενότερης ανθρώπινης ομάδας μέσα στην οποία ζει και αναπτύσσεται. Από τη στιγμή δηλαδή που συντελεσθεί η πρώτη καλλιέργεια του κοινωνικού στοιχείου, το παιδί ανταποκρίνεται στα κοινωνικά

ερεθίσματα και τις αντιδράσεις του περιβάλλοντος, αφομοιώνει βαθμιαία τα πολιτιστικά στοιχεία που του προσφέρονται και διαμορφώνει την πολιτιστική του ταυτότητα (Πυργιωτάκης 1984, σελ.50).

«Οι πρώτες δηλαδή αντιδράσεις του βρέφους γίνονται δεκτές ή απορρίπτονται από τους γονείς, επιδοκιμάζονται ή αποδοκιμάζονται. Από τις αντιδράσεις αυτές των γονέων του, το παιδί αντιλαμβάνεται ότι οι πράξεις του δεν είναι το ίδιο επιθυμητές και αρχίζει να συμπεριφέρεται ανάλογα με τον τρόπο που αυτοί αντιμετωπίζουν τις δραστηριότητες του.

Έτσι διαμορφώνει μια συγκεκριμένη εικόνα εκείνου που επιτρέπεται κι εκείνου που δεν επιτρέπεται, του κοινωνικά αποδεκτού και του κοινωνικά απαράδεκτου. Με τον τρόπο αυτό η συμπεριφορά της οικογένειας ασκεί ρυθμιστικό ρόλο στη συμπεριφορά του παιδιού, που αρχίζει έτσι να σχηματίζει τους πρώτους κοινωνικούς κανόνες και να διαμορφώνει τη δική του ηθική σε αντιστοιχία με την ηθική της οικογένειας. Οι πράξεις του αρχίζουν τώρα να αποκτούν συνέπεια και ακολουθία. Αυτό μας λέει και η θεωρία του Mead, που διδάσκει ότι ο «εαυτός» δεν υπάρχει, αλλά διαμορφώνεται μέσα από την κοινωνική επικοινωνία και την αλληλεπίδραση. Σε όλο το διάστημα της παιδικής ηλικίας οι γονείς θα συνεχίσουν να αμείβουν και να αποθαρρύνουν την ανεπιθύμητη συμπεριφορά» (ό.π., σελ. 50).

«Μέσα από αυτή τη διαδικασία το παιδί ενστερνίζεται αρχικά το ρόλο του, μαθαίνει δηλ. να δρα σύμφωνα με της προσδοκίες της ομάδας (πρωταρχική κοινωνική στερέωση) και αρχίζει αργότερα να σχηματίζει προσδοκίες για τους άλλους και για τον ίδιο τον εαυτό του (δευτερογενής κοινωνική στερέωση).

Σοβαρή είναι στη διαδικασία αυτή η συνεισφορά μιας άλλης ψυχικής λειτουργίας, της ταύτισης. Στη διάρκεια δηλαδή της ανάπτυξής του το παιδί παρουσιάζει έντονη την τάση να αναζητά «πρότυπα συμπεριφοράς», των ρόλων που θα οικειοποιηθεί και του τρόπου της ζωής του γενικά, προκειμένου να πετύχει την αυτομόρφωσή του και την κοινωνική ισχυροποίηση του εαυτού του.

Οι γονείς λυτούν με την δράση τους, μέσα και έξω από την οικογένεια, δε μεταβιβάζουν απλώς μορφές συμπεριφοράς, αλλά και κάτι ουσιαστικότερο, της «στάσεις» και τις αξίες τους. Οι στάσεις όπως είναι γνωστό μεταβάλλονται πολύ δύσκολα και από αυτές εξαρτάται «ένας μεγάλος αριθμός γνωμών και μορφών

συμπεριφοράς. «Ο σοβαρός αυτός ρυθμιστικός παράγοντας της συμπεριφοράς μεταδίδεται λοιπόν μέσα από την απλή συμβίωση και αναστροφή, αβίαστα και αυθόρμητα, με μια ανεπίσημη και ανυποψίαστη διδασκαλία, σε χρόνο εντελώς ανύποπτο. Μέσα από τη διδασκαλία αυτή το παιδί παύει να αποτελεί απλή βιολογική ύπαρξη, αποκτά κοινωνικοπολιτιστική ταυτότητα και αναπτύσσεται ως πνευματικό όν (ό.π., σελ. 51-53).

Με την έννοια αυτή η οικογένεια αποτελεί ένα βασικό φίλτρο μέσα από το οποίο φιλτράρονται οι αξίες και τα πολιτιστικά αγαθά προτού μεταβιβαστούν στα νέα μέλη της και οι γονείς μεταβιβάζουν στα παιδιά τις αξίες και τις στάσεις τους, το γλωσσικό ιδίωμα και τις συνήθειές τους, τον τρόπο με τον οποίο μιλούν, αστεϊεύονται, επαινούν ή βρίζουν. Μέσα από τις επιδράσεις αυτές τα παιδιά αναπτύσσουν τους αντίστοιχους μηχανισμούς σκέψης και δράσης και αποκτούν την πολιτιστική ταυτότητα που τους χορηγεί η οικογένεια. Για το λόγο αυτό θεωρείται σοβαρός παράγοντας της κοινωνικοποίησης της συνοχής ή διατήρησης του κοινωνικού συστήματος (ό.π., σελ. 55).

1.2 Οικογένεια και σχολική κοινωνικοποίηση

Η σχολική μάθηση λοιπόν των νέων επηρεάζεται αποφασιστικά από τους εξωσχολικούς παράγοντες (κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί, οικολογικοί). Ως βασικούς παράγοντας της αποτυχίας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αναφέρονται οι ελλείψεις κοινωνικοποίησης στο χώρο της οικογένειας (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 76-84). Στην οικογένεια το παιδί μαθαίνει τους ρόλους των φύλων (ταύτιση με το αντίστοιχο φύλο), αποκτά τα καθοριστικά του στοιχεία της ηθικής του συνείδησης, τα κίνητρα απόδοσης. Στην οικογένεια καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό η γλωσσική και νοητική ανάπτυξη του παιδιού.

Η κοινωνική προέλευση των γονέων (μορφωτικό επίπεδο, επάγγελμα, εισόδημα) αποτελεί σημαντικό παράγοντα, όχι μόνο της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, αλλά και της κοινωνικής ανόδου των νέων (Ζωγράφου 1993, 16-19).

Έρευνες διαπιστώνουν ότι ο «κοινωνικός χαρακτήρας των παιδιών που διαμορφώνεται με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης» επηρεάζεται σημαντικά από την κοινωνική διαστρωμάτωση των γονέων. Ενώ οι γονείς των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων προσπαθούν να «αναπτύξουν στα παιδιά τους αυτοπεποίθηση και

πρωτοβουλία, αυτονομία, και αίσθημα ευθύνης λογική συμπεριφορά, φιλομάθεια και υψηλή βαθμολογία στο σχολείο», οι γονείς των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δίνουν σημασία στην εξωτερική εμφάνιση των παιδιών και την καλή συμπεριφορά, όταν υπάρχουν τρίτα πρόσωπα. Ιδιαίτερη σημασία δίνουν στην πειθαρχία και στην υπακοή. «Ενώ οι γονείς της εργατικής οικογένειας τιμωρούν περισσότερο τις συνέπειες μιας πράξης, οι γονείς των μεσαίων στρωμάτων τιμωρούν περισσότερο την πρόθεση της συμπεριφοράς των παιδιών. Αντιδρούν, δηλαδή, στην παιδική πρόθεση και όχι στις συνέπειες της παιδικής πράξης» (ό.π., 21).

Στη βιβλιογραφία επιβεβαιώνονται, μεταξύ άλλων, και οι παρακάτω διαφορές της συμπεριφοράς αγωγής, ανάμεσα στα κατώτερα και τα μεσαία στρώματα:

ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ	ΜΕΣΑΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ
<ul style="list-style-type: none"> Οι γονείς ασχολούνται λιγότερο χρόνο με τα παιδιά τους, η συμπεριφορά τους είναι απρογραμμάτιστη, απορρέει από τις διαθέσεις της στιγμής και αποβλέπει στην ικανοποίηση των περιστασιακών αναγκών. Απουσία μακροπρόθεσμων στόχων και επιδιώξεων. 	<ul style="list-style-type: none"> Οι γονείς αφιερώνουν περισσότερο χρόνο για τα παιδιά τους, παίζουν μαζί τους, απαντούν στις ερωτήσεις τους, τα βοηθούν στις δυσκολίες τους και οι μητέρες παρουσιάζουν την τάση να ενδίδουν περισσότερο στις επιθυμίες των παιδιών τους σε ότι αφορά γενικά θέματα. Από τον νέο αναμένουν ότι θα αρχίσει νωρίτερα να φροντίζει τον εαυτό του μόνος του, θα αναλαμβάνει περισσότερη ευθύνη στο σπίτι και ότι θα δείξει νωρίτερα υψηλή σχολική επίδοση.
<ul style="list-style-type: none"> Σε θέματα πειθαρχίας οι γονείς προσφεύγουν συχνότερα στη σωματική ποινή και άλλα παρεμφερή μέσα, που έχουν άμεσα αποτελέσματα. 	<ul style="list-style-type: none"> Προσφεύγουν περισσότερο στο διάλογο, στη λογική επιχειρηματολογία και την πειθώ. Κάνουν έκκληση στο φιλότιμο και τη συνείδηση του παιδιού.
<ul style="list-style-type: none"> Οι γονείς τιμωρούν το παιδί για τις συνέπειες των πράξεών του. 	<ul style="list-style-type: none"> Τιμωρούν τα κίνητρα των πράξεων.
<ul style="list-style-type: none"> Παρουσιάζουν την τάση να συνδυάζουν τον έλεγχο με την απόρριψη ή την αποδοχή. 	<ul style="list-style-type: none"> Παρουσιάζουν την τάση να συνδυάζουν την αγάπη με την αυτονομία.
<ul style="list-style-type: none"> Οι μητέρες δίνουν σημασία στην τάξη και στην καθαριότητα των παιδιών τους, στην καλή συμπεριφορά τους, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν τρίτα πρόσωπα. 	<ul style="list-style-type: none"> Οι γονείς ενδιαφέρονται να αποκτήσουν τα παιδιά τους αυτοπεποίθηση, πρωτοβουλία, αυτονομία, αίσθημα ευθύνης, λογική συμπεριφορά και φιλομάθεια.
<ul style="list-style-type: none"> Οι γονείς διαφοροποιούν έντονα τις προσδοκίες τους, ανάλογα με το φύλο των παιδιών τους. Εκτιμούν ιδιαίτερα το αίσθημα της εμπιστοσύνης στα αγόρια, 	

ενώ για τα κορίτσια αποδίδουν μεγάλη σημασία στην καθαριότητα, την καλή εμφάνιση και τους ευγενικούς τρόπους.	
---	--

ΠΗΓΗ: Πουργιάτης, 1989, 77-81

Η διαφορετική συμπεριφορά των γονέων των κατωτέρων στρωμάτων σε σχέση με τα μεσαία στρώματα αποδίδεται στις συνθήκες εργασίας. Η τυπική επαγγελματική κατάσταση των μεσαίων στρωμάτων απαιτεί ατομική υπευθυνότητα, αυτοπεποίθηση και μια έντονη επαφή με ιδέες και ανθρώπους, παρά με αντικείμενα. Αντίθετα, τα επαγγέλματα των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων απαιτούν μια επαφή με αντικείμενα, έντονη επιτήρηση της κατάστασης εργασίας και τυποποιημένες διαδικασίες εργασίας, που απαιτούν λίγη πρωτοβουλία, υπευθυνότητα και λήψη αποφάσεων. Η κατάσταση στο χώρο εργασίας επηρεάζει και τη συμπεριφορά των γονέων απέναντι στα παιδιά τους.

Η οικογένεια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ζει σε «στενές» συνθήκες κατοικίας, έχει χαμηλό και συχνά αβέβαιο εισόδημα. Η εργασία του πατέρα συνίσταται στην επαφή με πράγματα, ενώ η γλωσσική επικοινωνία έχει μικρή σημασία για την εργασία του. Η μητέρα εργάζεται ευκαιριακά. Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων είναι πολύ χαμηλό (ό.π., σελ. 3).

Ο L. KOHN μελέτησε τις διαφορές των κοινωνικών στρωμάτων στη συμπεριφορά αγωγής και διαπίστωσε ότι:

- Οι μητέρες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων θεωρούν τον αυτοέλεγχο την ώριμη και αυτόνομη δράση, την ικανοποίηση και την φιλομάθεια ως κεντρικούς στόχους αγωγής.
- Οι μητέρες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αποδίδουν σημασία, κυρίως, στην υπακοή, στην καθαριότητα και καλή εμφάνιση. Ένα παιδί με καλό παρουσιαστικό εκτιμάται περισσότερο από ένα παιδί με φαντασία και φιλομάθεια. Ανάλογες είναι και οι αντιλήψεις των πατέρων των κατώτερων στρωμάτων.

Ενώ οι απαιτήσεις των μητέρων των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων δεν διαφέρουν, τόσο για τα αγόρια, όσο για τα κορίτσια, οι μητέρες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων δείχνουν μια διακριτική αντιμετώπιση ανάμεσα στα δύο φύλα,

αξιολογούν στα αγόρια περισσότερο αξιοπιστία, τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξία, ενώ από τα κορίτσια απαιτούν, κυρίως καθαριότητα, καλή εμφάνιση, καλή συμπεριφορά και προσαρμοστικότητα (ό.π., σελ. 23-24).

Με βάση τα χαρακτηριστικά της διαφοροποίησης, ο Πυργιωτάκης παρουσιάζει συνοπτικά τα «πορτραίτα» της οικογένειας της κατώτερης και μεσαίας τάξης ως εξής:

Σημεία διαφοροποίησης ανάμεσα στις οικογένειες της μεσαίας και της κατώτερης τάξης:

ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ	ΜΕΣΑΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ
<i>Υλικοτεχνικές και πολιτιστικές συνθήκες</i>	<i>Υλικοτεχνικές και πολιτιστικές συνθήκες</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Περιορισμένη οικονομική δυνατότητα 	<ul style="list-style-type: none"> • Οικονομική ευχέρεια
<ul style="list-style-type: none"> • Συνοικία αποστερημένη από πολιτιστικά ερεθίσματα 	<ul style="list-style-type: none"> • Συνοικία πλούσια σε πολιτιστικά ερεθίσματα
<ul style="list-style-type: none"> • Ανεπαρκής κατοικία 	<ul style="list-style-type: none"> • Άνετη και επαρκής κατοικία
<ul style="list-style-type: none"> • Το παιδί δεν έχει δικό του δωμάτιο 	<ul style="list-style-type: none"> • Χωριστό δωμάτιο παιδιού
<ul style="list-style-type: none"> • Χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο οικογένειας 	<ul style="list-style-type: none"> • Ανεβασμένο πολιτιστικό επίπεδο της οικογένειας
<ul style="list-style-type: none"> • Μη «μορφωσιογόνο περιβάλλον» 	<ul style="list-style-type: none"> • «Μορφωσιογόνο περιβάλλον»
<ul style="list-style-type: none"> • Πενιχρή μόρφωση γονέων 	<ul style="list-style-type: none"> • Υψηλή μόρφωση γονέων
<ul style="list-style-type: none"> • Περιορισμένο κοινωνικό κύρος 	<ul style="list-style-type: none"> • Ανεβασμένο κοινωνικό κύρος
<ul style="list-style-type: none"> • Σκληρή, μονότονη χειρωνακτική εργασία, που προϋποθέτει επαφή με πράγματα 	<ul style="list-style-type: none"> • Υπεύθυνη και περισσότερο αυτόνομη εργασία, που προϋποθέτει συναναστροφή με πρόσωπα και ιδέες
<ul style="list-style-type: none"> • Εργασία, χωρίς πνευματικά ερεθίσματα 	<ul style="list-style-type: none"> • Εργασία που παρέχει πνευματικά ερεθίσματα
<ul style="list-style-type: none"> • Έλλειψη ευκαιριών για ανάπτυξη πρωτοβουλίας. 	<ul style="list-style-type: none"> • Πολλές ευκαιρίες για πρωτοβουλία και λήψη αποφάσεων

Προσδοκίες γονέων και πρακτικές ανατροφής	Προσδοκίες γονέων και πρακτικές ανατροφής
<ul style="list-style-type: none"> Αναμένεται από τα παιδιά κυρίως: τάξη, καθαριότητα, υπακοή σεβασμός στους μεγαλύτερους, εκτέλεση και όχι απαραίτητα κατανόηση των κανόνων. 	<ul style="list-style-type: none"> Αναμένεται από τα παιδιά κυρίως: αυτόνομη συμπεριφορά, αυτοπεποίθηση, αυτάρκεια, αυτοτέλεια, επιδίωξη υψηλής επίδοσης, κατανόηση των κανόνων
<ul style="list-style-type: none"> Τιμωρούνται πράξεις και οι άμεσες συνέπειές τους 	<ul style="list-style-type: none"> Τιμωρούνται τα κίνητρα
<ul style="list-style-type: none"> Απουσιάζει η διαλογική μορφή επικοινωνίας 	<ul style="list-style-type: none"> Υπερισχύει η διαλογική μορφή επικοινωνίας.
<ul style="list-style-type: none"> Αναιτιολόγητες κυρώσεις 	<ul style="list-style-type: none"> Αιτιολογημένες κυρώσεις
<ul style="list-style-type: none"> Άμεση τιμωρία ή απειλή 	<ul style="list-style-type: none"> Εκκληση στο φιλότιμο και την αυτοκριτική
<ul style="list-style-type: none"> Περισσότερο αρνητικές κυρώσεις, παρά επιβράβευση θετικής συμπεριφοράς 	<ul style="list-style-type: none"> Περισσότερο επιβράβευση θετικής συμπεριφοράς, παρά αρνητικές κυρώσεις.
<ul style="list-style-type: none"> Μέσα πειθαρχίας, που βασίζονται στη χρήση εξουσίας (βίας) 	<ul style="list-style-type: none"> Απειλή για στέρηση αγάπης και άλλοι άμεσοι τρόποι
<ul style="list-style-type: none"> Αρνητικά στάση απέναντι στα παιδιά 	<ul style="list-style-type: none"> Τα παιδιά στο επίκεντρο της στοργής και του ενδιαφέροντος
<ul style="list-style-type: none"> Καλλιεργείται ο φόβος της τιμωρίας 	<ul style="list-style-type: none"> Καλλιεργείται ο ενστερνισμός των αξιών και το αίσθημα ευθύνης

ΠΗΓΗ: Πυργιωτάκης, 1989, 82-83

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τα στοιχεία αυτά με επιφύλαξη, καθότι η «κατάσταση που περιγράφεται στηρίζεται σε ξένες και όχι σε ελληνικές έρευνες» (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 83).

Γλώσσα και περιβάλλον

Η γλώσσα έχει μεγάλη σημασία στη διαδικασία απόκτησης της «ιδιαιτέρης κοινωνικής ταυτότητας» του παιδιού. Κάθε παιδί οικειοποιείται τη γλωσσική μορφή της κοινωνικής του τάξης (Φραγκουδάκη, 1985, σελ. 140-145).

Έρευνες επιβεβαιώνουν ότι η γλωσσική ικανότητα του παιδιού εξαρτάται από το κοινωνικοπολιτιστικό του περιβάλλον (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 131-148). Στα πλαίσια των διαφοροποιήσεων ο Bernstein διαπιστώνει ότι υπάρχουν δύο γλωσσικές μορφές η «κοινή», που μιλούν τα κατώτερα εργατικά στρώματα και η «τυπική» ή «επίσημη», που μιλούν τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το σχολείο χρησιμοποιεί την

γλώσσα των μεσοαστών με αποτέλεσμα να ευνοούνται οι μαθητές από τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά των δύο γλωσσικών μορφών, που χρησιμοποιούν τα κοινωνικά στρώματα είναι τα εξής:

ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ	ΜΕΣΑΙΑ ΚΑΙ ΑΝΩΤΕΡΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ
➤ Σύντομες και συχνά ανολοκλήρωτες φράσεις, γραμματικά και συντακτικά απλές.	➤ Ακριβή και αυστηρή συντακτική και γραμματική δομή.
➤ Χρήση της οριστικής και συχνά της προστακτικής φωνής και των ίδιων, συνηθισμένων συνδέσμων.	➤ Συχνή χρήση του υποθετικού λόγου.
➤ Σπάνια χρήση των επιθέτων, των επιρρημάτων και της απρόσωπης έκφρασης.	➤ Συχνή χρήση των προθέσεων και της απρόσωπης αντωνυμίας, προσεγμένη επιλογή επιθέτων και επιρρημάτων.
➤ Απλές ερωτήσεις και διαπιστώσεις, σύγχυση αιτιών και αποτελεσμάτων που συχνά οδηγούν σε αυθαίρετα συμπεράσματα.	➤ Η αξία της δήλωσης πηγάζει από τη λογική συνέπεια του συλλογισμού.
➤ Έμφαση στις λέξεις, συχνή και επαναληπτική χρήση φραστικών στερεοτύπων.	➤ Έμφαση στην πρόταση.
➤ Ο συμβολισμός της είναι περιγραφικός και δεν επιτρέπει εύκολα τη γενίκευση.	➤ Ο εξωλεκτικός συμβολισμός είναι κυρίως συναισθηματικός και δεν επηρεάζει τη λογική των λεγομένων.
➤ Έμφαση στις συγκινησιακές συνέπειες και λιγότερο στις λογικές, απουσία ατομικού ύφους, που μεταδίδεται με εξωτερικούς κώδικες.	➤ Έμφαση στις λογικές συνέπειες.

ΠΗΓΗ: Πυργιωτάκης, 1989, 116-117 & Φραγκουδάκη, 1985, 139-140

Σε αντιστοιχία με τις γλωσσικές μορφές ο Bernstein χρησιμοποιεί και τον όρο «γλωσσικοί κώδικες», διακρίνει δε δύο είδη τον «περιορισμένο», που χαρακτηρίζει τον τρόπο επικοινωνίας των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και τον «καλλιεργημένο», που χαρακτηρίζει τον τρόπο επικοινωνίας των μεσοστρωμάτων (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 116-117).

Τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι:

- ✓ Ο «χρήστης» του περιορισμένου γλωσσικού κώδικα δεν έχει πολλές δυνατότητες επιλογής και αυτονομίας. Επιπλέον, τα μηνύματά του μπορούν να προβλεφθούν ως προς τα συντακτικά και σημασιολογικά τους σημεία.
- ✓ Το άτομο δυσκολεύεται να εκφραστεί, ο δε «λόγος χαρακτηρίζεται από μεγάλη γενικότητα και τάση για συγκεκριμένα συλλογιστικά σχήματα» (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 118).
- ✓ Ο «χρήστης» του καλλιεργημένου γλωσσικού κώδικα έχει πολλές δυνατότητες επιλογής και αυτονομίας. «Τα συντακτικά και σημασιολογικά σχήματα δεν μπορούν να προβλεφθούν και προσφέρονται ιδιαίτερα για να εξυπηρετήσουν την ατομική έκφραση του ομιλητή» (ό.π., σελ. 118). Ο κώδικας αυτός «παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη διαφοροποίηση στο λόγο και τάση για αφηρημένους συλλογισμούς» (ό.π., σελ. 118).

Ο Labov, αν και δέχεται ότι υπάρχουν δύο διαφορετικοί γλωσσικοί κώδικες και τη στενή συνάρτησή τους με την κοινωνική τάξη, που τους χρησιμοποιεί, δεν δέχεται, όμως, ότι υπάρχουν ανώτεροι και κατώτεροι. Διαπιστώνει, μάλιστα, ότι ο κώδικας των κατώτερων στρωμάτων, που χαρακτηρίζεται από «λογική ικανότητα» και «λεκτική καθαρότητα», είναι συγκριτικά ανώτερος από τον κώδικα της μεσαίας τάξης, που χαρακτηρίζεται από «βερμπαλισμό», ο λόγος είναι, δηλαδή, «πολύπλοκος, υπάρχει υπεραφθονία λέξεων και δημιουργείται εκφραστικός κυκεώνας» (ό.π., σελ. 121-122).

Το σχολείο χρησιμοποιεί και βαθμολογεί τη γλώσσα των μεσοστρωμάτων με αποτέλεσμα οι μαθητές των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων να δυσκολεύονται να εκφραστούν στον «καλλιεργημένο γλωσσικό κώδικα και να καθυστερούν στη γλωσσική τους επικοινωνία» (ό.π., σελ. 122, Τσαούσης, 1987, σελ. 577-579 και Ζωγράφου, 1993, σελ. 38-41). Η αδυναμία τους αυτή να εκφραστούν άνετα στο σχολείο ερμηνεύεται από το ίδιο το σχολείο σαν «χαμηλή νοητική ικανότητα». Ο Labov προτείνει, αντί της «γλωσσικής ανακοινωνικοποίησης» των μαθητών, την «αλλαγή στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών και στα κριτήρια της γλωσσικής αξιολόγησης» (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 122).

Τα παιδιά των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων έχουν «πολύ χαμηλή επίδοση στα γλωσσικά μαθήματα και αυτό παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη γενικότερη σχολική

τους επίδοση, δημιουργώντας τη θεμελιώδη προϋπόθεση να γίνουν κακοί μαθητές» (Φραγκουδάκη, 1985, σελ. 142).

Αξιολογικός προσανατολισμός και κίνητρα επιτυχίας

Πολλές εμπειρικές έρευνες διαπιστώνουν ότι ο αξιολογικός προσανατολισμός και τα κίνητρα επιτυχίας βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη συμπεριφορά των γονέων προς τα παιδιά και τις επιδράσεις του περιβάλλοντος γενικότερα. Συνεπώς, οι αξιολογικοί προσανατολισμοί και οι στάσεις των παιδιών σχετίζονται άμεσα με την κοινωνικοπολιτισμική τους προέλευση, καθώς τα παιδιά μέσα από την καθημερινή τους συναναστροφή με την οικογένεια οικειοποιούνται το αξιολογικό σύστημα και τους γενικότερους προσανατολισμούς των γονέων τους (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 123).

Τα παιδιά, που προέρχονται από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, δεν διακρίνονται για τον προσανατολισμό εκείνο, που ευνοεί την κοινωνική τους επιτυχία και άνοδο. Αντίθετα, τα παιδιά των ανωτέρων στρωμάτων πιστεύουν στην προσωπική προσπάθεια, προγραμματίζουν για το μέλλον και φαίνονται πρόθυμα να υποστούν οποιαδήποτε θυσία για να πραγματοποιήσουν τα σχέδιά τους (ό.π., σελ. 126). Η διαφορά αυτή αποδίδεται στην κοινωνική προέλευση. Οι γονείς, ανάλογα με το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκουν, έχουν διαφορετικές προσδοκίες και οι μαθητές διαφορετικές φιλοδοξίες και κίνητρα επιτυχίας. Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα απουσιάζει η τάση της κοινωνικής ανόδου και συνεπώς οι φιλοδοξίες, τα κίνητρα επιτυχίας και η επιθυμία της σχολικής αριστείας δεν αποτελούν χαρακτηριστικά των ατόμων αυτών, ώστε να τα μεταδώσουν στα παιδιά τους. Αντίθετα, στα μεσαία και ανώτερα στρώματα ο στόχος της κοινωνικής ανόδου είναι έντονος, τα άτομα έχουν έντονη την τάση του ανταγωνισμού και επομένως υψηλά κίνητρα, που οι γονείς μεταδίδουν στα παιδιά τους, με αποτέλεσμα να γίνονται μαθητές με «μεγάλη έφεση για μάθηση και τάση για σχολική διάκριση» (Φραγκουδάκη, 1985, σελ. 155).

Ο Πυργιωτάκης παρουσιάζει συνοπτικά τις διαφοροποιήσεις της οικογένειας της κατώτερης και μεσαίας κοινωνικής τάξης, που επηρεάζουν την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

*Ανάπτυξη της προσωπικότητας και κοινωνική τάξη
(συνοπτική παρουσίαση)*

ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ	ΜΕΣΑΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΑΞΗ
▪ Περιορισμένες δυνατότητες για υψηλή νοητική ανάπτυξη.	▪ Περισσότερες πιθανότητες για υψηλή νοητική ανάπτυξη.
▪ Μεγάλος αριθμός ελαφρών διανοητικών καθυστερήσεων.	▪ Μικρότερος αριθμός ελαφρών διανοητικών καθυστερήσεων.
▪ Έλλιπης γλωσσική εξέλιξη, περιορισμένος γλωσσικός κώδικας.	▪ Άνετη γλωσσική εξέλιξη, καλλιεργημένος γλωσσικός κώδικας.
▪ Προσανατολισμός στο παρόν, έλλειψη σχεδίων για το μέλλον.	▪ Προσανατολισμός στο μέλλον και σχεδιασμός δραστηριοτήτων.
▪ Παθητική αντιμετώπιση του μέλλοντος.	▪ Δραστηριοποίηση για την εκπλήρωση συγκεκριμένων σχεδίων.
▪ Περιορισμένο "κίνητρο επιτυχίας".	▪ Αναπτυγμένο "κίνητρο επιτυχίας".
▪ Συχνά φόβος για το σχολείο και τον δάσκαλο.	▪ Θετική στάση για το σχολείο και τη σχολική εργασία.
▪ Η τάση για επίτευξη υψηλής επίδοσης δεν είναι εξασφαλισμένη.	▪ Τάση για επίτευξη υψηλής επίδοσης στο σχολείο.
▪ Δεν εμφανίζεται συχνά το αίσθημα της αυτοπεποίθησης, της αυτοτέλειας και του αυτοελέγχου.	▪ Παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό αίσθημα αυτοπεποίθησης, αυτοελέγχου, αυτοτέλειας και ανεξαρτησίας.

ΠΗΓΗ: Πυργιωτάκης, 1989, 136

2. Ανακεφαλαίωση

- ✓ Η οικογενειακή κοινωνικοποίηση είναι αποφασιστικής σημασίας για το παιδί. Παρότι οι «άτυπες ομάδες» συνομηλίκων και άλλοι βασικοί φορείς κοινωνικοποίησης δρουν αποφασιστικά στη δευτερογενή, κυρίως, φάση, τα «κρίσιμα χρόνια» για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού είναι από 3 μέχρι και 13.
- ✓ Επειδή οι οικογένειες διαφέρουν μεταξύ τους, τα ερεθίσματα, που δέχεται το άτομο, είναι ανάλογα με τις οικογενειακές συνθήκες.
- ✓ Οι έντονες οικονομικοπολιτιστικές και οικολογικές συνθήκες, που διαφοροποιούνται ανάμεσα στις δύο κοινωνικές τάξεις, έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού. Έτσι, λοιπόν, το παιδί των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων εισέρχεται στο σχολείο με μεγάλες ελλείψεις κοινωνικοποίησης. Μεγάλο ρόλο παίζει και η συμπεριφορά των

γονέων. Ενώ η συμπεριφορά των γονέων των μεσοστρωμάτων καλλιεργεί στα παιδιά την αυτοπεποίθηση, την τάση για επίδοση και υψηλές μελλοντικές επιδιώξεις, η τάση των παιδιών των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων για μάθηση, επίδοση και μακροπρόθεσμους στόχους είναι περιορισμένη. Στα παιδιά αυτά απουσιάζει η εσωτερική ώθηση, το κίνητρο για την επίδοση και ενδιαφέρον για μάθηση, διότι δεν είχαν την δυνατότητα να τα αναπτύξουν και να τα καλλιεργήσουν και στο πλαίσιο της οικογένειας (Πυργιωτάκης, 1989, σελ. 160).

Η σημερινή οικογένεια δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει το ρόλο της ως φορέας κοινωνικοποίησης. Ιδιαίτερα η οικογένεια των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, η κατάσταση της οποίας χαρακτηρίζεται από οικονομική ανέχεια, δυσμενείς συνθήκες κατοικίας, συχνή αλλαγή τόπου διαμονής των γονέων λόγω εργασίας, έλλειψη επικοινωνίας με τα παιδιά, συγκρούσεις γονέων, αδιαφορία ή υπερβολικές απαιτήσεις από τα παιδιά. Η λειτουργική απώλεια της οικογένειας δεν ισχύει μόνο για τα κατώτερα, αλλά και για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθότι έρευνες διαπιστώνουν ότι και τα παιδιά των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων αντιμετωπίζουν ψυχοκοινωνικά προβλήματα. Βέβαια, το θέμα της κοινωνικοποίησης των νέων (εξωσχολική-σχολική) είναι ένα πολυδιάστατο πρόβλημα και δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο ως πρόβλημα κοινωνικής προέλευσης ή διαστρωμάτωσης των γονέων, ιδιαίτερα, αν ληφθεί υπόψη ότι και μεταξύ των παιδιών του ίδιου κοινωνικού στρώματος υπάρχουν διαφοροποιήσεις.

Δεν είναι τυχαίο, που τελευταία προβλήματα συμπεριφοράς αντιμετωπίζουν και τα παιδιά των «καλών» οικογενειών, που είναι εφοδιασμένα με όλη την πολυτέλεια των μεσοαστών: «ακριβή ενδυμασία, ηλεκτρονικά παιχνίδια και προσωπικό υπολογιστή». Τα δωμάτια των παιδιών αυτών είναι γεμάτα με διάφορα αντικείμενα της τεχνολογικής εξέλιξης. Παρά το γεγονός αυτό, τα παιδιά αυτά «αισθάνονται μια καταθλιπτική μοναξιά» (ό.π., σελ. 24).

Συμπερασματικώς μπορούμε να πούμε ότι ο θεσμός της οικογένειας γνώρισε πολλές δοκιμασίες μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, που την υποχρέωσαν να αλλάξει δομή, τύπο και οργάνωση.

Η σημερινή οικογένεια αποτελείται στην πλειοψηφία από τους γονείς και ένα ή δύο παιδιά, καθώς οι συνθήκες κατοικίας στον αστικό χώρο δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη πολυμελών οικογενειών (Ζωγράφου, 1977, σελ. 33).

Για τα άτομα που μεγαλώνουν σε αστικό περιβάλλον και προέρχονται από γονείς οι οποίοι μεγαλώνουν σε αγροτικό περιβάλλον, η νοοτροπία και ο τρόπος ζωής τους αποτελεί ένα κράμα μοντέρνων και παραδοσιακών στοιχείων. Η οικογένεια δεν μπορεί πλέον να παίζει το ρόλο της· βρίσκεται σε κρίση (Δοξιάδη – Ζαχαροπούλου, 1985, σελ. 63).

Η οικογένεια, έτσι όπως λειτουργεί σήμερα «έχασε σε σημαντικό βαθμό τη σημασία της για το σχηματισμό της προσωπικότητας του παιδιού» (ό.π., σελ. 63).

Παρόλο που η ίδια η οικογένεια αποτελεί το χώρο της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης του παιδιού και οι επιδράσεις, τις οποίες δέχεται άμεσα από το οικογενειακό περιβάλλον του είναι καθοριστικές για την υπόλοιπη ζωή του, δυστυχώς δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει το ρόλο της ως φορέας κοινωνικοποίησης του παιδιού γι' αυτό χρειάζεται τη συμπράξη του σχολείου.

Το σχολείο, αντί να λειτουργεί αντισταθμιστικά για την άρση των ελλείψεων των παιδιών, χρησιμοποιεί την οικογένεια για την εκπλήρωση των καθηκόντων του (Ζωγράφου, 1977, σελ. 67).

II. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η οικογένεια είναι ιστορικό φαινόμενο και πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν συνολικό κοινωνικό φαινόμενο κατά την έκφραση του Μαρσέλ Μώσ-φαινόμενο αδιαχώριστο από την καθολική κοινωνία. Επομένως, θεωρητικά δε μπορεί κανείς να μιλήσει για την οικογένεια γενικά αλλά μόνο για τύπους οικογένειας τόσο πολυάριθμους όσες είναι και οι περιοχές, οι κοινωνικές τάξεις και οι υπό-ομάδες μέσα στην καθολική κοινωνία. Ο κοινωνιολογικός αυτός πλουραλισμός θα έπρεπε να οδηγήσει σε μια ταξινόμηση των τύπων οικογενειών, πρωταρχική δραστηριότητα της κοινωνιολογίας της οικογένειας. Θα περιέγραφε έτσι κανείς την οικογένεια ξεκινώντας από τις αρχαιότερες μορφές στις οποίες αυτή εμφανίζεται και καταλήγοντας στην ποικιλία των τύπων οικογένειας που απαντώνται στη σύγχρονη κοινωνία (Μισέλ, 1987, σελ. 10-11).

1. Οι Παλιές θεωρίες

«Στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συγκριτική και ιστορική μέθοδος θριάμβευσε με τους Μόργκαν, Ένγκελς, Ουέστερμαρκ, Ντυρκάϊμ και Μώσ. Μόνο ο Parsons και οι πιστοί του προσπάθησαν να ξανασυνδεθούν με τη μεγάλη θεωρία του 19^{ου} αιώνα, αλλά οι προσπάθειές τους παρέμειναν μεμονωμένες.

Για τον Φρεντερικ Λε Πλαί όπως και για τον Προυντόν, η οικογένεια αποτελούσε «το βασικό κύτταρο της κοινωνίας». Κατά το Λε Πλαί, η κοινωνική ευταξία θα μπορούσε να διατηρηθεί με την επαναφορά μέσα στην οικογένεια της εξουσίας του πατέρα πάνω στην γυναίκα και τα παιδιά, με την αξίωση παρουσίας της γυναίκας στο σπίτι. Κατά τον Προυντόν, «η συζυγική σύμβαση» αντιπροσωπεύει την πρώτη βαθμίδα κοινωνικής νομολογίας: ο άνδρας και η γυναίκα συγκροτούν ηθικά και φυσικά ένα οργανικό όλον, τα μέρη του οποίου αλληλοσυμπληρώνονται.

Κατά τον Μόργκαν, η οικογένεια δεν είναι ποτέ στατική, περνά από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή στο μέτρο που η κοινωνία αναπτύσσεται από ένα κατώτερο σε ένα ανώτερο επίπεδο καθώς αναπτύσσεται η τεχνική και η οικονομία. Οι βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη της οικογένειας, όπως τους προσδιόρισε ο Μόργκαν, ξαναδιατυπώθηκαν από τον Engels. Στην αρχή κυριαρχούν «οι ελεύθερες σεξουαλικές

σχέσεις» όπου κάθε άντρας ανήκει σε κάθε γυναίκα και το αντίθετο. Όπως οι προσωρινές ατομικές ενώσεις δεν αποκλείονται, αυτές οι χωρίς κανόνες σεξουαλικές σχέσεις δεν κατέληγαν αναγκαστικά σε μια χαώδη αταξία. Από κει και πέρα όμως, εμφανίζονται διάφορες μορφές οικογενειών.

Σαν πρώτη έχουμε την *αιματοσυγγενική* ή *όμαιμη* οικογένεια όπου ακόμα βασιλεύει η σεξουαλική ελευθερομιξία μεταξύ αδερφών αλλά όπου γονείς και παιδιά δεν έχουν μεταξύ τους σεξουαλικές σχέσεις.

Στη συνέχεια έχουμε την *πουναλουανή* ή *ομαδογαμική* οικογένεια όπου η απαγόρευση σεξουαλικών σχέσεων επεκτείνεται και στα αδέρφια. Η τρίτη μορφή είναι η *ζευγαρωτή* ή *συνδυασμική* οικογένεια όπου ο άντρας ζει μόνο με μία γυναίκα αλλά όπου η περιπτωσιακή πολυγαμία και η απιστία είναι δικαίωμά του. Ο σύγχρονος μονογαμικός γάμος αποτελεί εξέλιξη του προηγούμενου» (ό.π., σελ. 33-34).

«Αντίθετα, ο Engels θεώρησε ανεπαρκείς και ανασκεύασε εξ αρχής τις ερμηνείες του Μόργκαν, παρά τη διαβεβαίωση πως ουσιαστικά υιοθέτησε το σχήμα εξέλιξης της οικογένειας, που ο Μόργκαν προτείνει.

Ο Engels είναι πασίγνωστος για την ανάλυση της μονογαμικής οικογένειας και των σχέσεων μεταξύ αυτής και της ιδιοκτησίας» (ό.π., σελ. 38).

«Ο Engels θεωρεί πως ο γάμος είναι διαφορετικός στις κοινωνίες των κυνηγών-καρπολόγων (αγρίων) και των πρωτοκαλλιεργητών (βαρβάρων) από τη μία, και στις ταξικές κοινωνίες (πολιτισμός) από την άλλη, και ότι υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ του πιο ελεύθερου «ομαδικού γάμου» των κυνηγών και του «ζευγαρωτού γάμου» που τον διαδέχτηκε.

Ο όρος *ομαδικός γάμος* δίνει μια εικόνα μαζικών γάμων που δεν υπήρχαν ποτέ. Αυτό που στην πραγματικότητα υπήρχε τονίζει ο Engels είναι μια μορφή χαλαρής μονογαμίας, κάπου κάπου πολυγαμία και σε μερικές περιπτώσεις συζυγικής απιστίας (Engels, 1984, σελ. 34-35).

Η άλλη μορφή, ο *ζευγαρωτός γάμος*, περιβάλλεται από πολλούς περιορισμούς. Οι γονείς επεμβαίνουν στην επιλογή συζύγου και οι γάμοι στεριώνουν μέσα από την ανταλλαγή αγαθών όπως βόδια, τρόφιμα, είδη πολυτελείας, μεταξύ συγγενών της νέφης και του γαμπρού. Η μονιμοποίηση του γάμου συνδέεται με επενδυμένα συμφέροντα των συγγενών του νέου ζευγαριού.

Το τρίτο στάδιο γάμου, η *μονογαμία*, ξεπηδάει από ένα μεταβατικό στάδιο πολυγαμίας, όπου οι άνδρες έχουν δούλες γυναίκες στην υπηρεσία τους. Συνοδεύεται από τη μοιχεία και την πορνεία και αποτελεί μονογαμία μόνο για τις γυναίκες. Στη μονογαμία, η γυναίκα είναι εξαρτημένη από τον άνδρα και αρχίζει η μεταμόρφωση της πυρηνικής οικογένειας σε βασική οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Αυτή η μεταμόρφωση, που εμφανίστηκε σε ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης, κατέληξε στην καταπίεση των γυναικών ακόμη και σήμερα» (ό.π., σελ. 35).

«Ο Engels, ωστόσο, κάνει διάκριση ανάμεσα στον ετυμολογικά μονογαμικό γάμο (δηλαδή την ελεύθερα αποφασισμένη ένωση δύο ατόμων) και τον *ιστορικό μονογαμικό γάμο*, τον οποίο θεωρεί ως την τέταρτη μορφή γάμου που διαδέχτηκε την πρωτόγονη ελευθερομιξία των φύλων. Αυτή η τελευταία μορφή γεννήθηκε στο στάδιο της εμπορευματικής παραγωγής που χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση του νομίσματος, του κεφαλαίου-χρήματος.

Ο ιστορικός μονογαμικός γάμος χαρακτηρίζεται από την συμβατική ένωση που αποφασίζουν οι γονείς, από την υπέρ των ανδρών ελευθεριότητα, από τη μοιχεία των γυναικών και από την ολοκληρωτική σχεδόν εξάρτηση της συζύγου από το σύζυγο. Αλλά οι σημαντικότεροι από όλους τους παράγοντες που χαρακτηρίζουν την εμπορευματική παραγωγή και επομένως, το μονογαμικό γάμο, είναι για τον Engels η ύπαρξη ιδιοκτησίας και ο τρόπος μεταβίβασης της περιουσίας» (ό.π., σελ.38-39).

«Ωστόσο, ο Engels επανέρχεται στο συμπέρασμα του Μόργκαν: ότι εφόσον η οικογένεια είναι προϊόν ενός κοινωνικού συστήματος και αντικατοπτρίζει το σημείο ανάπτυξης στο οποίο αυτό βρίσκεται, αποτελεί ουσιαστικά ένα μεταβλητό ιστορικό φαινόμενο. Έχει ήδη περάσει από τέσσερις μορφές και τώρα βρίσκεται σε κατάσταση μετασχηματισμού. Επομένως, η οικογένεια θα συνεχίσει να αλλάζει καθώς η κοινωνία εξελίσσεται και, όπως έκανε ο Μόργκαν τον οποίο αναφέρει ο Engels «μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι επιδέχεται καινούργιες βελτιώσεις έως ότου επιτευχθεί η ισότητα των φύλων» απώτερος στόχος του Μαρξιστικού ουμανισμού.

«Σύμφωνα με τον Ντυρκάϊμ, όμως, η οικογένεια δεν είναι η φυσική ομάδα που δημιουργούν οι γονείς: είναι, αντίθετα, ένας κοινωνικός θεσμός που προήλθε από αίτια κοινωνικά, μια και ένας βασικός κανόνας του Ντυρκάϊμ είναι η εξήγηση κάθε κοινωνικού γεγονότος μ' ένα κοινωνικό αίτιο. Από την άλλη πλευρά, η βασισμένη στο

γάμο συζυγική οικογένεια είναι, για τον Ντυρκάϊμ, «η κατάληξη μιας εξέλιξης κατά την οποία η οικογένεια συστέλλεται καθώς μεγαλώνει το κοινωνικό περιβάλλον με το οποίο κάθε άτομο βρίσκεται σε άμεση σχέση (ό.π., σελ. 40-41).

2. Οι Σύγχρονες Θεωρίες

Οι θεωρίες για τον γάμο των Κλώντ Λεβί-Στρώς, Ζερμαίν Τιγιόν και Τάλκον Παρσονς αποσπάρθηκαν από τις θεωρίες του μονογραμμικού εξελικτισμού και μπορούν να καταταγούν μεταξύ των «μεγάλων θεωριών».

Οι συγγραφείς αυτοί τοποθετούν το πρόβλημα του γάμου και της συγγένειας στα πλαίσια της καθολικής κοινωνίας –είτε αυτή είναι αρχαϊκή (Στρώς, Τιγιόν), είτε σύγχρονη βιομηχανική (Parsons).

Ο Λεβί-Στρώς κατηγορήθηκε πως ταύτισε την αιμομικτική απαγόρευση με τον κανόνα εξωγαμίας. Η μορφή αυτή αγνοεί πως υπάρχει ένα κοινό στοιχείο στους ανθρώπινους αυτούς θεσμούς ότι δηλαδή σκοπεύουν στον ίδιο στόχο. Και στις δυο περιπτώσεις ο κανόνας απαγορεύει το γάμο μια κατηγορία γυναικών. Η αιμομικτική απαγόρευση δεν διευκρινίζει αλλά υποχρεώνει να αναζητηθεί σύντροφος εκτός της ομάδας των στενών συγγενών. αντίθετα στην περίπτωση της εξωγαμίας είναι προσδιορισμένος ο κερδισμένος. «Η κοινωνική λειτουργία της αιμομικτικής απαγόρευσης είναι, επομένως, ταυτόσημη με εκείνη της εξωγαμίας: εισάγει σ' ένα κύκλο αμοιβαιότητας και είναι παράλογο να κατηγορείται ο Λεβί-Στρώς για σύγχυση του γάμου με το σεξ» (ό.π., σελ. 67). Ο συγγραφέας αυτός απέδωσε καιρική σημασία στην αιμομικτική απαγόρευση, στην εξωγαμία και στον γάμο στις αρχαϊκές κοινωνίες που έχουν κοινωνικό νόημα. Και περιέγραψε τη γένεση και την εξέλιξη των δομών συγγένειας που τοποθετούνται σε κοινωνίες αρχαϊκές.

Η θεωρητικός Ζερμαίν Τιγιόν διακρίνει δύο κατηγορίες κοινωνιών: α) οι εξωγαμικές κοινωνίες που τις αποτελούν άγριοι πληθυσμοί διάσπαρτοι στον κόσμο, με μικρή πυκνότητα, απομακρυσμένοι και υπό εξαφάνιση, β) οι ενδογαμικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από δημογραφική αύξηση και τοποθετούνται γύρω από τη λεκάνη της Μεσογείου. Οι δομές συγγένειας αυτών των δύο τύπων έχουν σχέση με τις κοινωνικές, οικονομικές και δημογραφικές συνθήκες (ό.π., σελ. 72).

Κατά την Ζ. Τιγιόν, οι σύγχρονες ευρωπαϊκές και αμερικανικές δομές συγγένειας έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- α) «Μια νόμιμη πατρογραμμική συγγένεια που αντικαθιστά προοδευτικά η φυσική συγγένεια. Το γένος του πατέρα εξακολουθεί να μεταβιβάζει το οικογενειακό όνομα.
- β) Εξαφάνιση του γάμου με εξάδελφο και αντικατάστασή του με άτομο της ίδιας κοινωνικής τάξης.
- γ) Όλο και περισσότερο διαδεδομένη τάση να θεωρείται η γυναίκα ως ανθρώπινο όν.
- δ) Γενίκευση του ελέγχου των γεννήσεων αλλά άσκησή του με πολλούς ενδοιασμούς, τόσο από την πλευρά της Εκκλησίας όσο και από την πλευρά της πολιτείας.» (Μισέλ, 1987, σελ. 80-81).

Η Τιγιόν ξαναπλουτίζει την κοινωνιολογία της συγγένειας και της οικογένειας με το δεδομένο: ιστορία, οικονομία, δημογραφία, κουλτούρα. Είναι η αρχή μιας καινούριας πολιτισμικής επανάστασης κατά την οποία η ανθρωπότητα θα απορρίψει τα ταμπού κατά του ελέγχου των γεννήσεων και των δικαιωμάτων των γυναικών και θα αντικαταστήσει τις δευτερογενείς δομές συγγένειας με δομές περισσότερο προσαρμοσμένες στις επιταγές του σύγχρονου κόσμου.

Η λειτουργική σχολή ήταν εκείνη που υπογράμμισε τον αρχικά πολύσκοπο χαρακτήρα της οικογένειας και τον σταδιακό περιορισμό των λειτουργιών που επιτελεί. Η δομολειτουργική πρόσβαση δεν αντιμετωπίζει την οικογένεια ως μια απομονωμένη μικρή ομάδα ή ως ένα υποσύστημα που εξαρτάται από την καθολική κοινωνία αλλά ως ένα υποσύστημα που αλληλεξαρτάται και διατηρεί πολλαπλούς δεσμούς όχι μόνο με τα άλλα υποσυστήματα αλλά και με το κοινωνικό σύστημα στην ολότητά του. Ο T. Parsons, ο κυριότερος εκπρόσωπος του λειτουργισμού στη σύγχρονη κοινωνιολογία, υποστηρίζει ότι η θεωρία της οικογένειας περιλαμβάνει τρεις πλευρές: α) τη θεωρία των λειτουργιών της οικογένειας, β) τη θεωρία της δομής της αμερικανικής οικογένειας και γ) τη θεωρία της ανδρικών και γυναικείων ρόλων (Μισέλ, 1987, σελ. 83).

Ειδικότερα, ο T. Parsons τοποθέτησε στα πλαίσια μιας γενικότερης εξελικτικής διαδικασίας «διαρθρωτικής διαφοροποίησης» της κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται τη σταδιακή εξειδίκευση των θεσμών, τη δημιουργία καινούριων φορέων και τη μεταφορά επιμέρους λειτουργιών σε νέες δομές. Για τον Parsons η περιστολή των

λειτουργιών της οικογένειας την οδήγησε στην απομόνωσή της από τους άλλους θεσμούς (Τσαούσης, 1998, σελ. 461). Η οικογένεια μεταβίβασε την οικονομική και την εκπαιδευτική της ευθύνη ή την μοιράστηκε με άλλους κοινωνικούς φορείς. Οι κοινωνικές υπηρεσίες, τα σχολεία, οι ομάδες ομηλικών, τα νοσοκομεία, οι ομάδες ψυχαγωγίας, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ασκούν σήμερα λειτουργίες που υπήρξαν παλαιότερα στο σύνολό τους ή μερικά ευθύνη της οικογένειας (Μισέλ, 1987, σελ. 83). Στην άποψη του Parsons αντιτάχθηκε η σημασία του ρόλου που παίζει στη ζωή της οικογένειας το ευρύτερο δίκτυο συγγένειας, γεγονός που αναιρεί την έννοια της απομόνωσης. Ο Parsons αντέτεινε ότι η απομόνωση της οικογένειας έχει χαρακτήρα διαρθρωτικό. Οι δεσμοί με τους συγγενείς δεν δημιουργούν κοινωνικά σύνολα με αυστηρή δομή, ούτε έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η οικογένεια δεν αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής δομής, ως διαρθρωτικά απομονωμένος κοινωνικός θεσμός δεν συμβάλλει άμεσα αλλά έμμεσα στη συντήρηση της κοινωνίας. Η έμμεση αυτή συμβολή γίνεται μέσω των λειτουργιών της που εξυπηρετούν άμεσα τα μέλη της και τους επιτρέπουν να υπάρξουν ως αυτοτελή και ανεξάρτητα άτομα. Επομένως, η σύγχρονη οικογένεια, απομονωμένη από τους συγγενείς, νοείται ότι ενσωματώνει ένα ολόκληρο δίκτυο μηχανισμών διαντίδρασης μέσα από τους οποίους εκτελούνται οι δύο βασικές και αναφαίρετες μικροκοινωνιολογικές λειτουργίες της: η πρωτογενής κοινωνικοποίηση του παιδιού και η σταθεροποίηση της προσωπικότητας του ενήλικα (Τσαούσης, 1998, σελ. 461-462).

Κατά τον Parsons, η σύγχρονη αμερικάνικη οικογένεια διαθέτει τα εξής χαρακτηριστικά: είναι μια οικογένεια-πυρήνας ή συζυγική οικογένεια, σχετικά απομονωμένη από τους συγγενείς είναι νεοτοπική ως προς την κατοικία της –βασίζεται σ' ένα αμφίπλευρο σύστημα συγγένειας, διαφοροποιεί έντονα τους ρόλους των φύλων και έχει αξίες που τείνουν προς τον ορθολογισμό και την αποτελεσματικότητα. Το πρότυπο της «απομονωμένης συζυγικής οικογένειας» που έχει κατά νου ο Parsons είναι η αμερικάνικη οικογένεια και τα δομικά χαρακτηριστικά και ο τύπος αυτός οικογένειας συνδέεται με μία έντονη εκβιομηχάνιση (Μισέλ, 1987, σελ. 88, 92).

Το οικογενειακό υποσύστημα τείνει, κατά τον Parsons, να διαφοροποιήσει τις λειτουργίες των φύλων και των γενεών. Η εξειδίκευση των ανδρικών και των γυναικείων ρόλων αποσκοπεί να συντηρήσει το οικογενειακό υποσύστημα και να εξασφαλίσει μια βάση για την κοινωνικοποίηση του παιδιού. Απαιτεί τη διαφοροποίηση των ρόλων του

πατέρα και της μητέρας. Ο σύζυγος έχει τον εκτελεστικό ρόλο συνδέσμου με την κοινωνία και είναι προμηθευτής των υλικών αγαθών. Πρωταρχικός ρόλος του είναι η εξασφάλιση των πόρων ζωής της οικογένειας, η συμμετοχή του στις οικιακές ασχολίες είναι ελάχιστη. Η σύζυγος έχει τον συναισθηματικό ρόλο, ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και είναι βοηθός του άντρα.

Η θεωρία του T. Parsons για την οικογένεια κλονίστηκε σοβαρά από τις πρόσφατες απόπειρες των αμερικανικών θεωρητικών να προσδιορίσουν τη βιωσιμότητα του σύγχρονου κοινωνικού συστήματος. Επιπλέον, οι πολυάριθμες εμπειρικές μελέτες που έγιναν στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρώπη θέτουν σε αμφισβήτηση την παρσονική θεωρία (Μισέλ, 1987, σελ. 92-95).

Η εφαρμογή της θεωρίας του σύγχρονου συστήματος στην οικογένεια άρχισε να νομιμοποιείται όχι μόνο με την καθημερινή πρακτική εκατομμυρίων νεαρών ζευγαριών των δυτικών χωρών αλλά και, κυρίως με Σουηδική κυβέρνηση η οποία πρότεινε στη σουηδική κοινωνία και τη διεθνή κοινή γνώμη ένα πρότυπο κατάργησης των παραδοσιακών συζυγικών ρόλων μέσα στην οικογένεια. Κεντρική ιδέα του σουηδικού προτύπου είναι πως «ο διπλός ρόλος δεν πρέπει να ανατίθεται αποκλειστικά στη γυναίκα και το δικαίωμα του συνδυασμού της αμειβόμενης απασχόλησης με τον ενεργό γονεϊκό ρόλο αποτελεί στοιχείο της ποιότητας της ζωής στο οποίο όλοι πρέπει να έχουν δικαίωμα» (ό.π., σελ. 95).

Κατά το Σουηδικό πρότυπο, πρέπει να δημιουργηθούν οι κοινωνικές δομές που θα επιτρέψουν στη σύζυγο να εργάζεται έξω από το σπίτι και στο σύζυγο να ασχολείται με τα παιδιά και την οικογένεια. Η ελαστικότητα των ρόλων και η κατανομή τους από τους συζύγους μεταξύ τους θα αντικαταστήσουν έτσι τον ξεπερασμένο διαχωρισμό ρόλων. Είναι η πρώτη φορά που μία κοινωνία επεξεργάζεται συστηματικά ένα σύνολο νομικών και κοινωνικών αρχών που να αποσκοπεί στην κατάργηση του αναγκαστικού κλοιού των παραδοσιακών ρόλων των φύλων.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η ουσιαστική προώθηση του προτύπου αυτού γίνεται με τη διδασκαλία στα Πανεπιστήμια. Στα μαθήματα κοινωνιολογίας της οικογένειας, προτείνεται σαν εναλλακτικό είδος συζυγικής ζωής: «ο «ανοικτός γάμος», ο οποίος βασίζεται στην ελαστικότητα, στη διεύρυνση της επικοινωνίας και της συντροφικότητας, στην εναλλαγή ρόλων, στην απουσία ζηλοτυπίας από την σεξουαλική και την

συναισθηματική ζωή. Ο γάμος αυτός θεωρείται ότι ανταποκρίνεται περισσότερο από τον παραδοσιακό στις απαιτήσεις των ατόμων στις σύγχρονες κοινωνίες (Μισέλ, 1987, σελ 97).

Σύμφωνα με τη Μισέλ, υπάρχει η φεμινίστρια κοινωνιολόγος Ντόροθυ Σμίθ, η οποία απέρριψε το υποστηριζόμενο από 50ετίας αξίωμα, σύμφωνα με το οποίο, η σύγχρονη οικογένεια έχει χάσει κάθε παραγωγική λειτουργία. Η Ντ. Σμίθ δεν παρουσιάζει ένα μοναδικό πρότυπο οικογένειας για τις χώρες μονοπωλιακού καπιταλισμού αλλά δύο: την οικογένεια του χειρόνακτου εργάτη και την οικογένεια των μεσαίων και ανώτερων διοικητικών στελεχών. Οι δύο αυτοί τύποι οικογενειών ενισχύουν τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, αλλά η αντιφατικότητα και η αλλοτρίωση που υφίστανται τα μέλη των οικογενειών αυτών διαφέρουν ανάλογα με τον τύπο.

Στην οικογένεια του εργάτη, υπάρχει αντιφατικότητα στη σχέση άντρα-γυναίκας. Ο άντρας είναι καταπιεσμένος στη δουλειά του από τον εργοδότη, ο ίδιος με τη σειρά του καταπιέζει τη γυναίκα του, η οποία είναι εξαρτημένη οικονομικά από το σύζυγο. Η σχέση τους δεν στηρίζεται στην ισότητα, αλλά χαρακτηρίζεται από χειραφέτηση.

Διαφορετική είναι η χειραφέτηση των γυναικών στις αστικές οικογένειες και που η Σμίθ τοποθετεί στο στρώμα των μεσαίων και ανώτερων διοικητικών στελεχών. Ο σύζυγος αγωνίζεται για την υποστήριξη της ηθικής της κυρίαρχης τάξης που υποδηλώνει ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Η γυναίκα προσπαθεί να υιοθετήσει αυτόν τον τρόπο ζωής, συμμορφώνεται στην εικόνα αυτή και καθιστά άθελά της μεγαλύτερη την οικονομική εξάρτησή της από το σύζυγο.

3. Γυναικείοι και ανδρικοί ρόλοι: Μετασχηματισμοί και σύγχρονες εξελίξεις

3.1 Εισαγωγή

Η οικογένεια ως θεσμός δεν αποτελεί μια ανεξάρτητη κοινωνική ομάδα. Αντίθετα, θεωρείται ένα υποσύστημα που επηρεάζεται άμεσα από τον κοινωνικό περίγυρο, όπως αυτός διαμορφώνεται, ανάλογα με τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Οι δομές της κοινωνίας επηρεάζουν δηλαδή και κατευθύνουν τις συμπεριφορές των ατόμων και, γενικότερα την οργάνωση του ιδιωτικού βίου.

Θα πρέπει, εξ αρχής, να διευκρινίσουμε ότι οι όροι «οικογένεια» και «οικογενειακή ζωή» καλύπτουν πολλά σχήματα, που το καθένα τους εξαρτάται όχι μόνο από τις

αντιλήψεις και αξίες που επικρατούν, αλλά και από τις ανάγκες σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή και οπωσδήποτε, προσδιορίζουν τους γυναικείους και αντρικούς ρόλους. Ο «ρόλος» αποτελεί, εξάλλου, ένα πλέγμα δικαιωμάτων και καθηκόντων που διέπεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά κάθε ατόμου (ηλικία, φύλο, κοινωνική τάξη, επάγγελμα, κλπ.) σε μια δεδομένη κοινωνία.

Με τις αλλαγές που παρατηρούνται στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο των δυτικών κοινωνιών (βιομηχανικό αντί αγροτικό), επήλθαν πολλές μεταβολές στο θεσμό της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές αφορούν τη μορφή και τις λειτουργίες της οικογενειακής ομάδας καθώς επίσης και το περιεχόμενο των συζυγικών ρόλων, ανδρικών και γυναικείων, στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής, με τη «διαφοροποίηση» και την «εξειδίκευση» των συζυγικών ρόλων μέσα στο σπίτι, εξαιτίας των αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία.

3.2 Προβιομηχανική περίοδος

Την περίοδο αυτή, καθώς ο χώρος εργασίας συνέπιπτε με το χώρο κατοικίας, οι γυναικείοι και ανδρικοί ρόλοι που διαμορφώνονταν στο πλαίσιο της οικογένειας, αν και ήταν διαφορετικοί, ήταν περισσότερο ισότιμοι και η θέση που κατείχε κάθε σύζυγος δεν ήταν υποδεέστερη από τη θέση του άλλου (Μαράτου – Αλιπράντη, 1995, σελ. 22).

Όπως αναφέρει ο Φίλιας υπήρχε σαφής κατανομή λειτουργικών ρόλων ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα. Τα εκτός οίκου ήταν υπόθεση του άντρα, η σφαίρα του βιοπορισμού ανήκε σχεδόν αποκλειστικά σ' εκείνον. Η γυναίκα ασχολούνταν με τις ανάγκες του σπιτιού, είχε ως πρωταρχική απασχόληση την ανατροφή των παιδιών, τις καθημερινές οικιακές εργασίες και συχνά τις εργασίες στα χωράφια. Εξάλλου παρά το γεγονός ότι υπήρχε σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις ανδρικές και τις γυναικείες εργασίες, οι άνδρες από μόνοι τους δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν τη γεωργική εκμετάλλευση που, αναμφίβολα, στηριζόταν στη συμβολή δύο ξεχωριστών εργατικών χεριών (Φίλιας, 1986, σελ. 116).

Οι γυναίκες την περίοδο αυτή αποτελούν, λοιπόν, τους «συνεργάτες» των ανδρών στην οικογενειακή επιχείρηση, ενώ η συμβολή τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη βιωσιμότητα της οικογενειακής μονάδας. Όπως βλέπουμε, υπάρχει «μια σχετική εναρμόνιση και συνταύτιση οικιακών και παραγωγικών εργασιών στο πλαίσιο της

προβιομηχανικής οικογένειας, ενώ η εργασία των γυναικών, είτε στο σπίτι είτε στην αγροτική επιχείρηση, στην οικοτεχνία ή στο εμπόριο, δε διαφοροποιείται από αυτή των ανδρών, αντίθετα θεωρείται και αυτή εξίσου παραγωγική και αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του ρόλου της γυναίκας. Οικογένεια και οικιακή οικονομία αποτελούν, λοιπόν, τους ρυθμιστικούς παράγοντες των κοινωνικών ρόλων κατά την περίοδο αυτή, ενώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι η εργασία των γυναικών, που συνδυάζεται με την οικιακή εργασία, εξαρτάται από τις εκάστοτε ανάγκες της οικογένειας και δε θεωρείται ως μη παραγωγική» (Μαράτου – Αλιπράντη, 1995, σελ. 22).

Σύμφωνα με το Φίλια, υπήρχε κατανομή συναισθηματικών ρόλων, όπου η γυναίκα είναι φορέας της αγάπης, της στοργής, της ευσέβειας, της συναισθηματικής λεπτότητας. Ο άντρας ήταν ο ισχυρός, ο ικανός να κρατήσει τα οικογενειακά βάρη. Αυτός αποφάσιζε στη βάση της δεδομένης υπεροχής του αρσενικού έναντι της βιολογικής, ψυχολογικής και διανοητικής κατώτερότητας του θηλυκού (Φίλιας, 1986, σελ. 116).

Το παραδοσιακό αυτό σχήμα σύμφωνα με τη Μουσσούρου, εκφράζει και αναπαράγει την έννοια της εξουσίας του άντρα πάνω στη γυναίκα. Επιπλέον, αυτό το σχήμα εκφράζει τις κοινωνικές συμβατικότητες. Απορρίπτει κάθε αλλαγή στους ρόλους μεταξύ των συζύγων και μπορεί αυτό το σχήμα να θεωρηθεί ως φορέας κοινωνικής σταθερότητας συντηρητισμού (Μουσσούρου, 1984, σελ. 82).

Η Κατάκη θέτει το ερώτημα αν πράγματι η γυναίκα στον παραδοσιακό χώρο, ένωθε καταπιεσμένη από τον άντρα της. Η ίδια αναφέρει: «Δεν θα πρέπει να συγχέουμε τον ουσιαστικό ρόλο της παραδοσιακής γυναίκας με το δυσλειτουργικό ρόλο της γυναίκας, στην πυρηνική οικογένεια που ζει στα πλαίσια του αστικού τρόπου ζωής. Η γυναίκα του παραδοσιακού χώρου είχε έναν ξεκάθαρο σκοπό ζωής. Ήταν συνυφασμένη με τον σκοπό ζωής της ανθρώπινης ομάδας όπου ζούσε. Ο ξεκάθαρος ρόλος της, της έδινε κουράγιο. Στις δικές μας αξιολογήσεις, μέσα από τις δικές μας οικοθεωρίες, την βλέπουμε καταπιεσμένη» (Κατάκη, 1984, σελ. 130).

3.3 Περίοδος εκβιομηχάνισης

Με τη συνεχή εκβιομηχάνιση όλων των δυτικών κοινωνιών, από το 19ο ήδη αιώνα, η οικογένεια παύει να είναι μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης και γίνεται, μονάδα κατανάλωσης, ενώ παρατηρείται αναδίπλωση και σταθεροποίηση της οικογενειακής

ομάδας με την επικράτηση των «πυρηνικών-συζυγικών» οικογενειών που λειτουργούν αυτόνομα. Η ισορροπία που υπήρχε, λοιπόν, στην παραδοσιακή οικογένεια σύμφωνα με την Μαράτου-Αλιπράντη διαταράσσεται με το φυσικό και χωρικό διαχωρισμό της κατοικίας και των μέσων επιβίωσης του νοικοκυριού.

Στο νέο αυτό οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο η «παραγωγική εργασία των μελών της οικογένειας μετατίθεται έξω από το σπίτι, ενώ ο αριθμός των γυναικών με εξωοικιακή αμειβόμενη εργασία περιορίζεται, μια και «ιδανική σύζυγος είναι αυτή που κάθεται σπίτι της». Η «νοικοκυρά» δεν είναι, λοιπόν, παρά μια «γυναίκα που δεν δουλεύει», ενώ η προσωπική της εργασία μέσα στο σπίτι δεν μετράει, είναι σαν να μην υπάρχει (Μαράτου-Αλιπράντη, 1995, σελ. 23-26).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ρόλος των γυναικών που κατοικούν στις πόλεις σταδιακά περιορίζεται, εφόσον αποσύρονται από κάθε είδους παραγωγική εργασία κι αρχίζουν να αγοράζουν ό, τι προηγουμένως κατασκεύαζαν. Οι γυναίκες από παραγωγικές μεταβάλλονται σε καταναλώτριες, ενώ, όπως πολλοί ανθρωπολόγοι και ιστορικοί επισημαίνουν, εξ αρχής, μόλις ένας τεχνολογικός νεωτερισμός εισάγεται, υπάρχει η τάση να οικειοποιείται από τους άνδρες. Πέρα, όμως από τις αρνητικές πλευρές υπάρχουν και οι θετικές πλευρές όσον αφορά τη γυναικεία θέση στην περίοδο αυτή. Έτσι, όπως υποστηρίζει η Μαράτου-Αλιπράντη, η θέση των γυναικών βελτιώνεται σημαντικά εξαιτίας των τεχνολογικών αλλαγών που συντελούνται στην περίοδο αυτή και, που τη διευκολύνουν στην πραγματοποίηση των εργασιών του νοικοκυριού. Επιπλέον, σύμφωνα με την Κατάκη, το παιδί αποκτά ξαφνικά ρόλο πρωταρχικό στην οικογένεια. Πάνω σε αυτό βασίζεται ο γάμος και η δημιουργία της οικογένειας. Φαίνεται πως η παιδοκεντρική αυτή αντίληψη του γάμου και της οικογένειας εξυπηρέτησε τη βασική ανάγκη για τη σταθεροποίηση της οικογενειακής ενότητας σε μια εποχή που οι καινούριες συνθήκες ζωής την απειλούσαν με διάλυση (Κατάκη, 1984, σελ. 62-63).

III. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Γενικά

Η οικογένεια και η συγγένεια αποτελούν τους σημαντικότερους κοινωνικούς θεσμούς. Ανεξάρτητα από τις μορφές με τις οποίες εμφανίζονται κάθε φορά, τους συναντάμε σε όλες ανεξαιρέτα τις κοινωνίες, γεγονός που φανερώνει, ότι αποτελούν μία από τις κύριες μορφές οργάνωσης της συλλογικής ζωής του ανθρώπου.

Ο κοινωνικός θεσμός, είναι «ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ ρόλων, ένα σύνολο τυποποιημένων τρόπων ατομικής ή (και) ομαδικής δράσης. Η σταθερότητα και η τυποποίηση αποτελούν καίρια χαρακτηριστικά του θεσμού. Ο κοινωνικός θεσμός, επιβάλλεται στα μέλη της κοινωνίας εξασφαλίζοντας σε αυτά την κοινωνική ένταξη και αποδοχή αλλά και παρέχοντάς τους τον τρόπο επίτευξης ατομικών όσο και συλλογικών στόχων, κοινωνικά αποδεκτών. Οι στόχοι αυτοί, σε συνδυασμό με τη δομή της κοινωνίας – στην οποία υπάρχει ο θεσμός – προσδιορίζουν τις λειτουργίες του» (Μουσούρου, 1998, σελ. 14).

Ως κοινωνικός θεσμός η οικογένεια «έχει κοινωνικά σημαντικούς σκοπούς που συνοψίζονται στην εξασφάλιση της συνέχειας της κοινωνίας και που αναλύονται στην μεταβίβαση από τη μία γενιά στην άλλη, του πολιτισμού ως τρόπου ζωής των πραγμάτων και των κοινωνικών θέσεων. Η συνειδητοποίηση της σημασίας της συνέχειας και της εξασφάλισής της αποτελεί την προϋπόθεση κοινωνικής συνοχής στην κοινωνία και κοινωνικής ταυτότητας στο άτομο. Η οικογένεια συμβάλλει στην δημιουργία και την διατήρηση της προϋπόθεσης αυτής με τις λειτουργίες που επιτελεί. Μέσω αυτών των λειτουργιών αποβλέπει στο να ελέγχει τους τρόπους ζωής και ύπαρξης (με το σύστημα κληρονομιάς), και τις κοινωνικές θέσεις (με τη διαδοχή). Οι συγκεκριμένες μορφές που παίρνει ο έλεγχος αυτός, ο βαθμός αυστηρότητας με τον οποίο ασκείται και η έμφαση που αποδίδεται σε κάποια λειτουργία, συνθέτουν την οικογενειακή στρατηγική» (ό.π., σελ. 14).

Όπως αναφέρει ο Τσαούσης, οι βασικοί σκοποί που επιδιώκονται με την οικογένεια είναι «η βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή, η γέννηση και ανατροφή των τέκνων, η εκπαίδευση και αγωγή τους και παράλληλα η αμοιβαία προστασία και βοήθεια των

ατόμων που συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς» (Τσαούσης, 1998, σελ. 435).

Ως θεσμός, λοιπόν, η οικογένεια έχει αφ' ενός ένα χαρακτήρα δημόσιο, καθώς αφορά την οργάνωση του συλλογικού βίου και συνδέεται με την νομοθεσία και τον τρόπο αναπαραγωγής. Αφ' ετέρου, η οικογένεια έχει ένα χαρακτήρα ιδιωτικό, καθώς αφορά την οργάνωση του ιδιωτικού βίου. Στο δημόσιο χαρακτήρα της οικογένειας αναφέρονται οι σχέσεις τις ως ομάδας με άλλες κοινωνικές ομάδες και το κοινωνικό σύνολο, οι δι-ομαδικές σχέσεις. Στον ιδιωτικό χαρακτήρα της οικογένειας μελετάται η μορφή της σε αναφορά προς σχέσεις δι-ατομικές και προς συνθήκες, επιλογές και προβλήματα που αφορούν τα (σύγχρονα) άτομα και την οργάνωση του ιδιωτικού βίου (Μουσούρου, 1998, σελ. 15).

Έτσι, η οικογένεια είναι θεσμός γιατί «συνίσταται σ' ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων (σύζυγος, μητέρα, γιος, αδερφός, κ.λ.π.). Το γεγονός ότι ένα άτομο δεν αποδέχεται τον κοινωνικά προσδιορισμένο ρόλο του ή τη σχέση του ρόλου αυτού με έναν άλλο στα πλαίσια της οικογενειακής ομάδας, δεν διαφοροποιεί το θεσμό. Μπορεί όμως να έχει επιπτώσεις στο ίδιο το άτομο. Όσο πιο παραδοσιακή είναι μια κοινωνία τόσο πιο άκαμπτη στον προσδιορισμό των ρόλων και στην τήρηση των μεταξύ τους σχέσεων. Άρα τόσο πιο δυσάρεστες οι επιπτώσεις για το άτομο που, από ανάγκη ή επιθυμία, διαφέρει» (ό.π., σελ. 16).

Η οικογένεια ως θεσμός, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει λειτουργίες με τις οποίες προωθείται η ικανοποίηση στόχων τόσο σημαντικών για τα άτομα και το σύνολο, ώστε ο θεσμός να εμφανίζεται (με παραλλαγές ασφαλώς) σ' όλες τις εποχές και σ' όλες τις κοινωνίες. Αυτή η καθολικότητα του θεσμού συνίσταται στο γεγονός της ύπαρξης σε όλες τις κοινωνίες ενός σταθερού πλέγματος σχέσεων μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων: του συζύγου και του πατέρα, της συζύγου και μητέρας και του παιδιού (τους). Στο σημείο αυτό, πρέπει να γίνουν δύο διευκρινήσεις. Πρώτον, ότι «ο γονεϊκός ρόλος είναι και βιολογικός και κοινωνικός: Ο θεσμός της οικογένειας αφορά τους κοινωνικούς ρόλους, που όμως δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τους βιολογικούς – άσχετα αν στην συμβατική αντίληψη η σύμπτωση αυτή θεωρείται ως δεδομένη. Η δεύτερη διευκρίνιση είναι ότι η τριάδα ατόμων-ρόλων που αναφέρθηκε, αποτελεί τη

βάση, τον πυρήνα του όποιου οικογενειακού σχήματος. Αυτήν την τριάδα εννοούμε με τον όρο «οικογένεια-πυρήνας» και την χαρακτηρίζει η καθολικότητα» (ό.π., σελ. 17).

Η οικογένεια-πυρήνας θεωρείται συχνά ως όρος ταυτόσημος με εκείνον της συζυγικής οικογένειας. Όμως ο δεύτερος είναι ουσιαστικά ευρύτερος εφ' όσον υπονοεί αλλά και παραπέμπει στις σχέσεις που υπάρχουν με τις οικογένειες των συζύγων και στις σχέσεις που δημιουργούνται με τους γάμους των παιδιών τους –σχέσεις που αποδίδουν στα άτομα που αποτελούν την οικογένεια-πυρήνα, την ιδιότητα ως κοινωνική ομάδα. Η αναφορά στη σύγχρονη συμβατική οικογένεια παραπέμπει στη συζυγική οικογένεια. Ο αριθμός των παιδιών διαφοροποιεί το σχήμα αλλά δεν το αλλάζει ουσιαστικά. Ακόμα, η οικογένεια δεν πρέπει να συγχέεται με το νοικοκυριό γιατί νοικοκυριό είναι το σύνολο των ατόμων που συγκατοικούν και συντρώγουν. Σε περιόδους και κοινωνίες όπου συγκατοικούσαν με την οικογένεια μαθητευόμενοι, υπηρέτες, οικότροφοι, εργάτες, η διαφορά μεταξύ οικογένειας και νοικοκυριού ήταν περισσότερο ευδιάκριτη απ' ότι είναι στην σύγχρονη κοινωνία.

Καθώς η κοινωνία εξελίσσεται από παραδοσιακή γεωργική-αγροτική σε σύγχρονη βιομηχανική-αστική, οι κοινωνικοί θεσμοί πολλαπλασιάζονται: σταδιακά οι παραδοσιακοί πολύσκοποι θεσμοί χάνουν λειτουργίες τις οποίες αναλαμβάνουν καινούριοι ολιγόσκοποι ή και μονόσκοποι θεσμοί. Η οικογένεια, σύμφωνα με την Μουσύρου, δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε το φαινόμενο της καθολικότητας του θεσμού. Η πρωτογενής αυτή κοινωνική ομάδα που είναι η οικογένεια φαίνεται να οφείλει την καθολικότητά της στο ότι «α) μπορεί να επιβιώσει στα πλαίσια ριζικών αλλαγών των κοινωνικών αξιών και να ενσωματώνει τελικά τις αξίες αυτές, β) είναι μακροχρόνια προτιμότερη από υποκατάστατα. Οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι υποστηρίζουν ότι η καθολικότητα της οικογένειας οφείλεται στην ιδιομορφία της σύνθεσης των λειτουργιών που επιτελεί και που άλλες εναλλακτικές ομάδες δεν φαίνεται να μπορούν να υποκαταστήσουν κατά τρόπο που να ικανοποιεί όσο η οικογένεια το κοινωνικό σύνολο αφ' ενός και τα άτομα-μέλη της οικογένειας αφ' ετέρου» (ό.π., σελ. 18).

2. Μορφές Οικογένειας

Δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση να δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός της οικογένειας. Αυτό που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι ότι η οικογένεια «αποτελεί τη διαρκή και νόμιμη γαμική ένωση. Περιλαμβάνει τους συζύγους, τα τέκνα τους και συχνά τρίτα πρόσωπα που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας» (Βασιλείου, Σταματάκης, 1992, σελ. 280).

Ο Ρόναλντ Λ. Υποστηρίζει ως οικογένεια «τα δίκτυα των ατόμων που ζουν μαζί για ορισμένο χρονικό διάστημα και συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς γάμου και συγγένειας» (Ρόναλντ, 1975, σελ. 17). Η Χουρδάκη αναφέρει ότι είναι «το σύνολο των προσώπων του ίδιου αίματος που ζουν κάτω από την ίδια στέγη, ιδίως ο πατέρας, η μητέρα και τα παιδιά (Χουρδάκη, 1982, σελ. 279).

Παρακάτω διατυπώνονται οι διάφορες μορφές της οικογένειας που επικρατούν στη σημερινή κοινωνία:

- «**Η συζυγική οικογένεια**, που αποτελείται από τους συζύγους και τα παιδιά που απόκτησαν ή υιοθέτησαν, αποτελεί την επικρατέστερη μορφή οικογένειας στις πόλεις. Αλλιώς ονομάζεται και πυρηνική.
- Η δεύτερη μορφή οικογένειας είναι η **συζυγική δυάδα** που περιλαμβάνει τους συζύγους που ζουν μόνοι, επειδή δεν απόκτησαν παιδιά ή επειδή αυτά δεν ζουν στο σπίτι ή επειδή έχουν παντρευτεί και ζουν αλλού.
- Η **μονογονεϊκή οικογένεια** που αποτελείται από έναν άγαμο ενήλικα με εξώγαμα ή υιοθετημένα παιδιά ή ένα διαζευγμένο ενήλικα με άγαμα παιδιά ή χήρο ενήλικα με άγαμα παιδιά. Διακρίνεται σε μητροκεντρική – που αποτελεί και την πλειοψηφία στην Ελλάδα – και σε πατροκεντρική. Οι μονογονεϊκές οικογένειες εμφανίζονται με αύξουσα συχνότητα τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας (Τσαούσης, 1993, σελ. 444).
- Η τέταρτη μορφή οικογένειας είναι η **εκτεταμένη** που περιλαμβάνει τρεις ή περισσότερες γενιές. Πυρήνας της είναι μια συζυγική οικογένεια και οι στενοί συγγενείς των συζύγων. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εκτεταμένη οικογένεια μπορεί να επιβιώσει στις αστικές κοινωνίες, όταν η γεωγραφική απόσταση είναι μικρή και τα μέλη διατηρούν προσωπικές επαφές (ό.π., σελ. 445).

- Το **συγγενικό δίκτυο** αποτελεί την πέμπτη μορφή οικογένειας. Περιλαμβάνει συζυγικά νοικοκυριά, κυρίως γονέων, παιδιών και αδερφών, που ζουν γεωγραφικά πολύ κοντά και ανταλλάσσουν αγαθά και υπηρεσίες. Το συγγενικό δίκτυο ήμασταν συνηθισμένοι να το συναντάμε κυρίως στις αγροτικές κοινωνίες. Σε μικρό ποσοστό επιβιώνει και σε αστικές κοινωνίες.
- Η έκτη μορφή οικογένειας είναι η «πειραματική μορφή: ελεύθερη ένωση δηλαδή **άγαμο ζευγάρι** που συγκατοικεί ως συζυγική δυάδα ή ως συζυγική οικογένεια». Η ελεύθερη ένωση αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο των σύγχρονων κοινωνιών. Η ελληνική κοινωνία δεν έχει προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι έτοιμη να αποδεχτεί την ελεύθερη ένωση, χωρίς να την συνοδεύει με το κοινωνικό στίγμα. Το ποσοστό τέτοιας μορφής οικογένειας στην Ελλάδα είναι πάρα πολύ μικρό σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.
- Την τελευταία μορφή οικογένειας αποτελεί η πειραματική μορφή: **κοινόβιο**. Φαινομενικά είναι απίθανο αυτή η μορφή οικογένειας να επικρατήσει στην ελληνική πραγματικότητα (Μουσούρου, 1985, σελ. 25).

3. Οικογενειακές Λειτουργίες

3.1 Γενικά

Η οικογένεια είναι ένας θεσμός ευμετάβλητος και όχι στατικός. Αλλάζει δηλαδή στο χώρο και στο χρόνο ακολουθώντας τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς αλλά και τις κοινωνικές ανάγκες.

Οι αλλαγές αυτές μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα από την ανάλυση της μετατροπής της παραδοσιακής μορφής οικογένειας σε σύγχρονη.

Η παραδοσιακή οικογένεια χαρακτήριζε την αγροτική κοινωνία, η οποία δεν ήταν σε θέση από μόνη της να καλύψει τις ποικίλες ανάγκες των ατόμων και εξαρτούσε την ευημερία της από την καλή λειτουργία της οικογενειακής ομάδας. Στην αγροτική κοινωνία η επιρροή της οικογένειας ήταν μεγάλη καθώς αυτή ήταν που καθόριζε την πορεία του κάθε μέλους όσον αφορά τομείς όπως ο γάμος, η εργασία, η εκπαίδευση.

Αντίθετα, η σύγχρονη οικογένεια, η οποία εμφανίζεται στην αστεακή-βιομηχανική κοινωνία, παρουσιάζεται κάπως αποδυναμωμένη καθώς έχει παραχωρήσει κάποιες από τις λειτουργίες της σε πιο εξειδικευμένους θεσμούς. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η

οικογένεια έχει χάσει την σημασία της τόσο για το κάθε άτομο όσο και για την κοινωνία σαν σύνολο. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει, ειδικά στην Ελλάδα, όπου η οικογένεια και η συγγένεια θεωρούνται στοιχεία απαραίτητα για τη ζωή του ανθρώπου.

Αυτό όμως που έχει συμβεί, είναι μια αλλαγή στο περιεχόμενο του σκοπού αλλά και των λειτουργιών της, οι οποίες σήμερα μπορούν να συνοψιστούν στις εξής: αναπαραγωγική, οικονομική, εκπαιδευτική και ψυχολογική.

3.2 Αναπαραγωγική Λειτουργία

Η αναπαραγωγική λειτουργία είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση της βιολογικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Τα παιδιά είναι απαραίτητα για τη δημιουργία της οικογένειας ως ομάδας και για την εξασφάλιση της συνέχειας των συγγενικών δεσμών. Η σύγχρονη τεχνολογία και οι κοινωνικές αξίες των συγχρόνων κοινωνιών έχουν επιτρέψει τον διαχωρισμό της αναπαραγωγικής λειτουργίας από τις σεξουαλικές σχέσεις. Έτσι το σεξ και η αναπαραγωγή είναι δύο διαφορετικοί κοινωνικοί σκοποί και άρα και δυο διαφορετικές λειτουργίες της οικογένειας. Όσο περισσότερο παραδοσιακή είναι μια κοινωνία τόσο πιο καθοριστικός είναι ο βιολογικός ρόλος στον προσδιορισμό των κοινωνικών ρόλων (Μουσούρου, 1996, σελ. 20).

3.3 Οικονομική Λειτουργία

Στην παραδοσιακή κοινωνία, η οικογένεια αποτελούσε μια πλήρη οικονομική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών. Το κάθε μέλος της οικογένειας ανάλογα με το φύλο και την ηλικία του, είχε να διεκπεραιώσει μια συγκεκριμένη εργασία. Έτσι υπήρχε ένα αρκετά αυτόνομο σύστημα το οποίο ήταν σε θέση να παράγει από μόνο του την πλειοψηφία των αγαθών που χρειαζόνταν για την επιβίωσή του. Με τον εκσυγχρονισμό όμως και την εκβιομηχάνιση της κοινωνίας, η κατάσταση άλλαξε.

Ο τρόπος εργασίας διαχωρίστηκε από το περιβάλλον της οικίας. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ελλάδας όπου η εσωτερική μετανάστευση κατά την διάρκεια της δεκαετίας 1950-1960 από τις ορεινές επαρχίες στις αστικές περιοχές οδήγησε στην ανακατανομή του πληθυσμού, αλλά και στην απασχόληση των πρώην αγροτών στη βιομηχανία, όπου δεν εργάζεται η οικογένεια ως ομάδα, αλλά το κάθε μέλος ξεχωριστά. Στη βιομηχανία παράγονται αγαθά τα οποία στη συνέχεια καταναλώνονται από την

οικογένεια, η οποία μετατρέπεται με αυτό τον τρόπο αποκλειστικά σε μονάδα κατανάλωσης (Γεωργάς, 1999, σελ. 33).

Η συγκεκριμένη άποψη έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από υποστηρικτές της φεμινιστικής ιδεολογίας, οι οποίοι θεωρούν ότι και οι υπηρεσίες οι οποίες σχετίζονται με την φροντίδα του νοικοκυριού πρέπει να θεωρούνται ως προσφορά εργασίας από την πλευρά των γυναικών οι οποίες κατά κανόνα ασχολούνται με αυτές. Στη θέση αυτή βασίζεται και η αξίωση οικονομικής αμοιβής της νοικοκυράς.

Η πραγματοποίηση μιας τέτοιας αξίωσης κρίνεται δύσκολη, καθώς πρέπει να διευκρινιστούν κάποια βασικά ζητήματα όπως α) από ποιον θα δίνεται η αμοιβή, β) με βάση ποια κριτήρια θα δοθεί η αμοιβή, γ) πως θα συνδέεται η αμοιβή της οικιακής απασχόλησης με την συνολική πολιτική απασχόλησης, δ) τι προβλέπεται για τις γυναίκες που θα εργάζονται και εκτός σπιτιού και τέλος ε) θα προσφέρεται αμοιβή και στον σύζυγο αν αυτός συμμετέχει στις οικιακές εργασίες (Μουσούρου, 1996, σελ. 21).

Αν και η παροχή αμοιβής στις γυναίκες για την ενασχόλησή τους με το νοικοκυριό απέχει αρκετά από την πραγματοποίησή της – ειδικά στην Ελλάδα όπου επιβιώνουν παραδοσιακά στερεότυπα σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων – η αξίωση και μόνο μιας τέτοιας αμοιβής είναι ένα βήμα για μια διαφορετική θεώρηση του ρόλου της γυναίκας μητέρας και νοικοκυράς.

3.4 Εκπαιδευτική Λειτουργία

Η εκπαιδευτική λειτουργία δεν σχετίζεται με την μεταβίβαση γνώσεων, καθώς αυτή την έχουν αναλάβει εξειδικευμένοι φορείς όπως το σχολείο και το πανεπιστήμιο αλλά με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης.

Μίας κοινωνικοποίησης όμως, που δεν είναι στατική και μονόπλευρη. Διαρκεί όσο και η ζωή του ατόμου και αφορά τόσο τους γονείς όσο και τα παιδιά τους. Τα παιδιά από τη μία μεριά μαθαίνουν στάσεις και συμπεριφορές που θα τα βοηθήσουν να ενταχθούν ομαλά στο κοινωνικό σύνολο.

Οι γονείς από την άλλη μεριά έρχονται σε επαφή μέσω των παιδιών τους με τις νέες αντιλήψεις που επικρατούν σε επαφή μέσω των παιδιών τους με τις νέες αντιλήψεις που επικρατούν και οι οποίες οφείλονται στη συνεχή και ραγδαία εξέλιξη της κοινωνίας (Τσαούσης, 1993, σελ. 143).

Με αυτόν τον τρόπο, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης συντελεί στην αναπροσαρμογή της κοινωνικής κληρονομιάς έτσι ώστε αυτή ν' ανταποκρίνεται –χωρίς όμως ν' αλλοιώνεται στις ανάγκες της κάθε εποχής.

3.5 Ψυχολογική Λειτουργία

Η δημιουργία του κράτους πρόνοιας οδήγησε στην ανάπτυξη υπηρεσιών οι οποίες προσφέρουν υποστήριξη στους απόρους, στους αναπήρους, στους ανέργους και γενικά σε ομάδες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες κοινωνικής ένταξης.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η οικογενειακή ομάδα να αποδεσμευτεί σε μεγάλο βαθμό από την ευθύνη της υλικής μέριμνας των μελών της και να ενδυναμωθεί ο ρόλος της στη συναισθηματική τους στήριξη. Η λειτουργία αυτή είναι πολύ σημαντική καθώς από αυτή εξαρτάται η δημιουργία υγιών και ώριμων προσωπικοτήτων. Καθετί που συμβαίνει στην οικογενειακή ομάδα φαίνεται να έχει επίδραση στην ψυχοσύνθεση όσων την αποτελούν. Όπως έχει βρεθεί μέσα από έρευνες σοβαρά γεγονότα όπως είναι η ασθένεια ή ο θάνατος αλλά και τα νομικά προβλήματα, «ενδέχεται να αποτελέσουν στρεσογόνα γεγονότα τα οποία είναι δυνατόν να προκαλέσουν ψυχοσωματικά και ψυχολογικά προβλήματα» (Γεωργιάς, 1999, σελ. 26).

Κάθε άτομο έχει την ανάγκη να αισθάνεται ασφάλεια μέσα στην οικογένεια και να έχει σχέσεις αλληλεγγύης με τα υπόλοιπα μέλη. Κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε μια κοινωνία που επικρατεί ρευστότητα στις κοινωνικές σχέσεις.

Οι παραπάνω λειτουργίες επηρεάζονται από το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας αλλά και από τη θέση της στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Παράλληλα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι και η δομή της οικογενειακής ομάδας επιδρά στον τρόπο που αυτές οι λειτουργίες ασκούνται αλλά και στην αποτελεσματικότητά τους.

4. Δομή Οικογένειας

Η οικογένεια ως κοινωνική ομάδα παρουσιάζει μία δομή η οποία περιλαμβάνει τη μορφή και τη σύνθεσή της αλλά και το σύνολο των διαπροσωπικών σχέσεων και των ρόλων των μελών της. Σύμφωνα με την θεωρία του Parsons, η οικογένεια των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών είναι κατά κύριο λόγο πυρηνική, καθώς βιομηχανική κοινωνία και εκτεταμένη οικογένεια «είναι δύο αντίθετα συστήματα αξιών. Έτσι η

σύγχρονη αστική οικογένεια παρουσιάζεται απομονωμένη από τους υπόλοιπους συγγενείς, είναι νεοτοπική όσον αφορά τον τόπο διαμονής της και βασίζεται σε ορθολογιστικές αξίες. Σύμφωνα με το παρσονικό μοντέλο, η εκτεταμένη οικογένεια δεν είναι δυνατό να λειτουργήσει σ' ένα αστικό περιβάλλον καθώς οι αξίες της απορρίπτονται από τη νέα γενιά (Μισέλ, 1993, σελ. 89)

Οι απόψεις αυτές όμως δεν φαίνεται να έχουν εφαρμογή τόσο στην Ελλάδα όσο και στις βιομηχανικές κοινωνίες της Αμερικής και της βόρειας Ευρώπης (στις οποίες επικεντρώθηκε η έρευνα του Parsons). Όπως έχει διαπιστωθεί, τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας έχουν συχνές επαφές με τους συγγενείς τους και αυτό όχι μόνο σε περιπτώσεις ανάγκης. Ο κύκλος των κοινωνικών τους σχέσεων περιλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό κάποια συγγενικά πρόσωπα με τα οποία επικοινωνούν τακτικά, γεγονός που δεν συμφωνεί με την απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας.

Όσον αφορά στην ελληνική πραγματικότητα η οικογένεια είναι κατά την εξωτερική της μορφή πυρηνική, ενώ κατά την εσωτερική της μορφή παρουσιάζεται εκτεταμένη (Μουσούρου, 1985, σελ. 24).

Οι επαφές των συζύγων είναι περισσότερο συχνές με τους συγγενείς τους παρά με άλλα πρόσωπα. Ιδιαίτερα συχνή είναι και η ανάμιξη των γονιών και των πεθερικών της μητέρας σε θέματα που αφορούν το παιδί, όπως είναι η φροντίδα, η ψυχαγωγία και η αγωγή του. Στο θέμα όμως για το οποίο οι γονείς βασίζονται κυρίως στους συγγενείς τους και κατά κύριο λόγο στον παππού και στη γιαγιά, είναι η φύλαξη των μικρών παιδιών κατά τη διάρκεια της βραδινής τους εξόδου. Αξιοσημείωτο όμως είναι και το αυξημένο ποσοστό εκείνων που δεν έχουν ένα πρόσωπο στο οποίο θα μπορούσαν να εμπιστευτούν τη φύλαξη των παιδιών τους.

Εκτός όμως από τα παραπάνω πρακτικά ζητήματα, φαίνεται και πως οι αξίες των νέων ομοιάζουν με εκείνες της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας, αν και όχι σε όλους τους τομείς. Οι νέοι υποστηρίζουν την αναγκαιότητα του σεβασμού αλλά και της αλληλοβοήθειας ανάμεσα στα μέλη της οικογενειακής ομάδας και αναγνωρίζουν τόσο την ευθύνη των γονιών απέναντι στα παιδιά τους όσο και τις υποχρεώσεις που αυτά έχουν απέναντι στους γονείς τους. Όσον αφορά όμως τους ιεραρχικούς ρόλους, η νεολαία απορρίπτει τις απόλυτες παραδοσιακές αξίες οι οποίες θέλουν τον πατέρα

αρχηγό της οικογένειας και τη μητέρα ν' ασχολείται με τη φροντίδα των παιδιών και το νοικοκυριό (Γεωργιάς, 1999, σελ. 37).

Στο σημείο αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι, παρά το γεγονός πως οι παραπάνω απόψεις δείχνουν ότι έχουν γίνει κάποια σημαντικά βήματα προς την ισοτιμία των δύο φύλων, η δομή της ελληνικής οικογένειας παραμένει ουσιαστικά παραδοσιακή. Η γυναίκα συνεχίζει να είναι υπεύθυνη για τη φύλαξη των παιδιών και τη φροντίδα του νοικοκυριού. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που εργάζεται, γεγονός που την επιβαρύνει ψυχολογικά και σωματικά και την εμποδίζει να διεκδικήσει μια αξιόλογη καριέρα.

Στοιχεία που διευκολύνουν τη δημιουργία μιας πιο ισότιμης σχέσης, μπορούν να αποδειχθούν η ύπαρξη μικρών παιδιών, η οποία ενισχύει τη συμμετοχή του συζύγου στη φροντίδα τους, το υψηλό εκπαιδευτικό του επίπεδο και η επιδίωξη από τη γυναίκα να πετύχει στην εργασία της και όχι απλώς να έχει οικονομικά οφέλη από αυτήν (Μουσσούρου, 1985, σελ. 25).

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η δομή της οικογένειας επηρεάζεται από τις συνεχείς κοινωνικές αλλαγές. Οι νέες εξελίξεις επιβάλλουν ανακατανομή των ρόλων και των σχέσεων μέσα στην οικογένεια αλλά και επαναπροσδιορισμό των στόχων της.

IV. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

1. Ορισμοί του Γάμου

Ο όρος γάμος όπως αναφέρει ο Τσαούσης έχει δύο σημασίες: α) «την τελετή με την οποία συνιστάται και αναγνωρίζεται μια νόμιμη γενετήσια ένωση που θα οδηγήσει στη δημιουργία οικογένειας και β) την ήδη συνεστημένη νόμιμη γενετήσια ένωση».

Η πρώτη έννοια του όρου, αντιστοιχεί σε μία «διαβατήρια τελετουργία», μία τελετουργία που σφραγίζει το πέρασμα του ατόμου από μια κατάσταση σε μια άλλη. Ότι ο γάμος αποτελεί ένα τέτοιο πέρασμα φαίνεται κι από το γεγονός ότι ο έγγαμος θεωρείται κοινωνικά ώριμος. Η τελετουργική έννοια του γάμου ανταποκρίνεται επομένως στην επίσημη θεμελίωση του οικογενειακού θεσμού.

Σύμφωνα με την δεύτερη έννοια, ο γάμος είναι ένας θεσμός και μπορεί να οριστεί ως «η κοινωνικά αναγνωρισμένη ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων που χαρακτηρίζεται από α) την αμοιβαία πρόθεση μακρόχρονης διατήρησής της, β) την κατά κανόνα συνοίκηση των συζύγων, γ) τη ρύθμιση των γενετήσιων σχέσεων μεταξύ των συζύγων και των υπολοίπων προσώπων εντός και εκτός της οικογένειας, δ) την αμοιβαία πρόθεση αναπαραγωγής, ε) τη οικονομική συνεργασία των συζύγων, και στ) την από κοινού ανάληψη υποχρεώσεων διατροφής, ανατροφής και αποκατάστασης των κοινών τέκνων» (Τσαούσης, 1998, σελ. 438).

Κατά τη Χουρδάκη, «ο γάμος είναι ένας κοινωνικός θεσμός που υπάρχει από παλιά, από τότε περίπου που ο άνθρωπος έζησε μέσα σε οργανωμένη κοινωνία. Μια και ήταν «όν κοινωνικό», από την αρχή χρειάστηκε να δημιουργήσει μια επαφή και να ζήσει μέσα σ' ένα σχήμα ομάδας. Αυτός ο κοινωνικός θεσμός πήρε διάφορες μορφές στη πορεία της ιστορίας. Το είδος και η μορφή του γάμου, διαμορφώθηκε από τις θρησκευτικές δοξασίες, από τα ήθη και έθιμα» (Χουρδάκη, 1982, σελ. 258).

Τέλος, «ο όρος γάμος, σημαίνει τη ρύθμιση μιας ένωσης την οποία επιδοκιμάζει η κοινωνία με βάση τις θεσμοποιημένες σχέσεις των συζύγων, καθώς και τις τελετές με τις οποίες επισημοποιούνται οι σχέσεις αυτές. Στην κοινή χρήση του όρου, ο γάμος περιέχει δύο ξεχωριστές απόψεις: α) Ένας άντρας και μια γυναίκα συγκατοικούν με το σκοπό να δημιουργήσουν οικογένεια, και β) αποτελεί νόμιμη συμβίωση και πρέπει να γίνεται

κάποιος διαχωρισμός μεταξύ του γάμου και των άλλων μορφών, γενετήσιων σχέσεων, οι οποίες χαρακτηρίζονται προγαμιαίες, εξώγαμες, παράνομες» (Γεωργόπουλος, 1993, σελ. 65–66).

2. Είδη Γάμου

2.1. Θρησκευτικός γάμος

Ο γάμος είναι «ένα από τα επτά μυστήρια της ορθόδοξης εκκλησίας, το οποίο δεν είναι υποχρεωτικό, αλλά προαιρετικό. Λόγω του μυστηριακού του χαρακτήρα ο γάμος δεν είναι μόνο φυσικός δεσμός, αλλά και θείος δεσμός» (Κουμάντος, 1984, σελ. 64).

Σύμφωνα με την Λέκκου δύο είναι τα αισθητά σημεία στο μυστήριο του γάμου: η αμοιβαία και ελεύθερη συγκατάθεση των μελλονύμφων και η ιδεολογία, δηλαδή η ευλογία του ιερέα και η ανάγνωση της ευχής (Λέκκου, 1986, σελ. 5).

Άλλοι υποστηρίζουν ότι «θρησκευτικός είναι ο γάμος που τελείται με ιερολογία από ιερέα της ορθόδοξης εκκλησίας ή λειτουργό άλλου δόγματος. Ο γάμος για την εκκλησία, είναι ένα μυστήριο μέγα και όχι μια ιδιωτική υπόθεση των συζύγων ή ένα βολικό ζευγάρι που ανακάλυψε η κοινωνία, αλλά μέρος από το σχέδιο του θεού όπου με την χάρη του τελειοποιούνται οι άνθρωποι στην αγάπη» (Φάρος-Κοφινάς, 1986, σελ. 166).

Η εκκλησία δέχεται μόνο μια αιτία λύσης του γάμου και αυτή είναι η μοιχεία-πορνεία. Οποιοσδήποτε άλλος λόγος γάμου δεν γίνεται αποδεκτός από την εκκλησία, η οποία πιστεύει ότι το διαζύγιο για άλλους λόγους είναι εξαίρεση ανάγκης και υποχώρησης στις απαιτήσεις της κοινωνίας και της πολιτείας (Μπούμης, 1989, σελ. 158).

2.2 Πολιτικός γάμος

«Η καθιέρωση της δυνατότητας να τελεσθεί ο γάμος με δήλωση των μελλονύμφων σε κάποια κρατική αρχή, ονομάζεται πολιτικός γάμος» (Κουμάντος, 1984, σελ. 64–65).

Με το Ν.1250/1982 καθιερώθηκε η δυνατότητα τέλεσης γάμου, με δήλωση των προσώπων που παντρεύονταν στο δήμαρχο ή στο πρόεδρο της κοινότητας. Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου συνοδεύτηκε από την κατάργηση κωλυμάτων όπως η διαφορά

θρησκείας, η προϋπαρξη τριών έγκυρων γάμων, η συγγένεια των συζύγων, η καταδίκη για μοιχεία και η ιδιότητα του κληρικού ή μοναχού» (ό.π., σελ. 66).

«Ο αστικός κώδικας αναφέρει την ρύθμιση των λεπτομερειών για τη τέλεση του πολιτικού γάμου. Οι μελλόνυμφοι είναι ελεύθεροι να διαλέξουν τον τόπο τέλεσης του γάμου και υποβάλλουν για αυτό το σκοπό αίτηση στον δήμαρχο ή τον πρόεδρο του τόπου εκλογής τους. Η αίτηση συνοδεύεται από άδειες γάμου» (ό.π., σελ. 66).

Ο πολιτικός γάμος είναι «ένας θεσμός που έχει εισαχθεί και καθιερωθεί από την πολιτεία γιατί κρίθηκε γιατί έτσι υπηρετείται καλύτερα η ελευθερία των πολιτών της και άλλες αρχές που απορρέουν από το Σύνταγμα. Προσπάθεια ματαίωσης στην πράξη του θεσμού αυτού είναι προσπάθεια ματαίωσης ενός στόχου της πολιτείας» (Καθημερινή, 14.07.02).

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα (ό.π., σελ. 49), παλαιότερα έως και πρόσφατα επικρατούσε στην Ελλάδα ως μόνος τρόπος τέλεσης γάμου η ιερολογία που επιβαλλόταν και σ' όσους δεν πίστευαν στη μυστηριακή φύση του γάμου, επειδή ήταν άθεοι ή επειδή η πίστη τους απομακρυνόταν από την επίσημη ορθοδοξία. Αυτός όμως ερχόταν σε αντίθεση με την αρχή της ανεξιθρησκίας και εξαναγκάζονταν τα πρόσωπα που δεν πίστευαν στα θρησκευτικά μυστήρια να προσποιούνται ότι συμπράττουν στην τέλεσή τους.

Ο πολιτικός γάμος, μπορεί να έδωσε λύσεις σε πολλές περιπτώσεις όπου εμποδιζόταν η τέλεση του, λόγω διαφοράς θρησκευμάτων, δογμάτων, ύπαρξης τριών γάμων, αλλά ακόμα και σήμερα θεωρείται από την ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, αλλά και άλλων δογμάτων, ως ανυπόστατος και αυτό γιατί ο γάμος θεωρείται από την εκκλησία μυστήριο και ο μόνος τρόπος για την τέλεση του είναι η ιερολογία. Έτσι ενώ η πολιτεία αναγνωρίζει και τους δυο τύπους γάμων, η εκκλησία δεν αναγνωρίζει τον πολιτικό γάμο, γι' αυτό και ο θρησκευτικός λειτουργός δέχεται να παντρέψει ένα πρόσωπο ήδη παντρεμένο με πολιτικό γάμο, επειδή το θεωρεί ανύπαντρο» (ό.π., σελ. 49).

3. Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γαμηλιότητας

3.1 Κοινωνικοοικονομικοί Παράγοντες

3.1.1 Οικονομικός Παράγοντας

Ο οικονομικός παράγοντας παίζει σημαντικό ρόλο στην απόφαση ενός ζευγαριού να παντρευτεί δεδομένου ότι ο γάμος οδηγεί στη δημιουργία μίας καινούριας οικογένειας. Το νέο ζευγάρι οφείλει να αναλάβει ευθύνες όπως η ανατροφή των παιδιών και η διαχείριση της κοινής ζωής. Επιπλέον στη σύγχρονη εποχή υπάρχει μεγάλη προσφορά τόσο σε υλικά όσο και σε πνευματικά αγαθά τα οποία είναι σε θέση ν' αναβαθμίσουν την ποιότητα ζωής των ατόμων. Έτσι συχνά παρατηρείται το φαινόμενο ότι τα άτομα αναβάλλουν το γάμο τους έως ότου εξασφαλίσουν τις προϋποθέσεις εκείνες που θα τους επιτρέψουν να γίνουν χρήστες των σύγχρονων καταναλωτικών αγαθών. Η στάση αυτή εξηγεί και το γεγονός ότι «σε περιόδους οικονομικής κρίσης υπάρχει πτώση της γαμηλιότητας» (Μουσούρου, 1996, σελ. 43). Ενώ «όταν οι οικονομικές συνθήκες είναι ευνοϊκές (επιδόματα, θέσεις εργασίας, κ.τ.λ.), αρκετά ζευγάρια σπεύδουν να παντρευτούν» (Τσαούσης, 1986, σελ. 46). Βέβαια κάτι τέτοιο «δεν επιβεβαιώνεται σε όλες τις κοινωνίες καθώς συντρέχουν και άλλοι παράγοντες οι οποίοι μερικές φορές αποδεικνύονται και ως οι πιο σημαντικοί για τη διαμόρφωση της γαμηλιότητας» (Μισέλ, 1993, σελ. 172).

3.1.2 Θρησκεία

Οι θρησκευτικοί κανόνες επηρεάζουν σε ορισμένες περιπτώσεις τη συχνότητα των γάμων, επιβάλλοντας την αποφυγή τέλεσής τους σε ορισμένες περιόδους. Έτσι στην Ελλάδα παρουσιάζεται μειωμένο το ποσοστό της γαμηλιότητας το Μάρτιο ο οποίος συμπίπτει με τη Μεγάλη Σαρακοστή. Ανάλογη επίδραση ασκούν και οι δεισιδαιμονίες. Έτσι κατά τη διάρκεια των δίσεκτων ετών πολλά ζευγάρια αποφεύγουν να παντρευτούν. (Τσαούσης, 1986, σελ. 45). Οι παράγοντες αυτοί όμως έχουν μειωμένη επίδραση στην τελική ένταση της γαμηλιότητας καθώς συντελούν απλά στην αναβολή των γάμων και όχι στην ακύρωσή τους. Εκεί όμως που η επίδραση της θρησκείας είναι εμφανής, είναι στη διαμόρφωση αντιλήψεων σχετικά με το γάμο και την οικογένεια. Αυτό συμβαίνει κυρίως μέσω της εκπαίδευσης όπου τα μικρά παιδιά αφομοιώνουν ασυνείδητα απόψεις οι

οποίες επηρεάζουν μετέπειτα τις αποφάσεις τους. Ο βαθμός όμως στον οποίο οι θρησκευτικές διδαχές επηρεάζουν τα άτομα εξαρτάται από το κοινωνικοοικονομικό και το μορφωτικό επίπεδο του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο μεγαλώνουν. Αν όμως συμβαίνει το αντίθετο, τότε θα υπάρχει από τα μέλη της οικογένειας κριτική αντιμετώπιση των όσων υποστηρίζονται από τη θρησκευτική ηγεσία.

3.1.3 Εκπαιδευτικό και επαγγελματικό επίπεδο

Η μόρφωση και η επαγγελματική σταδιοδρομία είναι δύο παράγοντες οι οποίοι απωθούν τις γυναίκες από το να παντρευτούν. Και αυτό γιατί προσφέρουν στη γυναίκα τη δυνατότητα να αντλήσει ικανοποίηση και να αυτοεπιβεβαιωθεί μέσα από ρόλους και δραστηριότητες που η ίδια επιλέγει ν' αναλάβει. Επιπλέον η οικονομική ανεξαρτησία που της προσφέρεται μέσω του επαγγέλματος, της επιτρέπει να ζει μόνη της χωρίς την παρουσία ενός συντρόφου. Αντίθετα, η ζωή μέσα στα πλαίσια του γάμου απαιτεί υποχωρήσεις από την ίδια, καθώς είναι υποχρεωμένη να αναλάβει ρόλους «κοινωνικά κατασκευασμένους» σύζυγος, μητέρα, οικοκυρά –τους οποίους δεν έχει επιλέξει και με τους οποίους μπορεί να μην συμφωνεί. Στη σύγχρονη εποχή όπου η γυναίκα μπορεί να κινείται και στο δημόσιο χώρο, παρατηρείται το φαινόμενο ότι αρκετές γυναίκες προσπαθούν να συνδυάσουν τους πολλαπλούς ρόλους τους. Κάτι τέτοιο τις επιφορτίζει ψυχικά και μειώνει στο ελάχιστο την ικανοποίηση που μπορεί να προσφέρει η έγγαμη συμβίωση.

Σύμφωνα με έρευνες που έχουν γίνει τόσο στις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και στη Γαλλία, όσο υψηλότερο το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών, τόσο χαμηλότερη είναι και η συχνότητα των γάμων. Το ίδιο ισχύει και για το επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης. Όσο αυτό ανεβαίνει, τόσο αυξάνεται το ποσοστό αγαμίας μεταξύ των γυναικών. Για τους άνδρες όμως ισχύει το αντίθετο. Υψηλότερο επίπεδο επαγγελματικής εκπαίδευσης σημαίνει και χαμηλότερο ποσοστό αγαμίας. Βγαίνει λοιπόν το συμπέρασμα ότι ο γάμος ευνοεί την άνοδο των αντρών στην επαγγελματική ιεραρχία ενώ αντίθετα δυσχεραίνει την επαγγελματική επιτυχία των γυναικών.

Για την Ελλάδα δεν έχουμε κάποια συγκεκριμένα στοιχεία. Παρ' όλα αυτά παρατηρείται μια τάση αλλαγής των απόψεων κυρίως των νέων σχετικά με τομείς που αφορούν την οικογένεια, τις προϋποθέσεις δημιουργίας της, τους ρόλους των δύο φύλων,

το σκοπό του γάμου και το διαζύγιο, η οποία μακροπρόθεσμα μπορεί να οδηγήσει σε μια ριζική αλλαγή της συχνότητας των γάμων (Μισέλ, 1999, σελ. 174-176).

3.2 Δημογραφικοί Παράγοντες

3.2.1 Διάρκεια Γάμου

Η καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης καθώς και η αύξηση του μέσου όρου ζωής οδήγησε σε μία επιμήκυνση της διάρκειας του γάμου. Ενώ στην περίοδο του μεσοπολέμου υπολογιζόταν ότι ο γάμος διαρκούσε μέχρι 20 χρόνια, σήμερα ξεπερνά τα 40 χρόνια. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο ότι οι άνθρωποι χηρεύουν σε μεγαλύτερη ηλικία απ' ό,τι παλιότερα με αποτέλεσμα να υπάρχει από τη μία μείωση των γάμων μεταξύ ατόμων όπου ήταν σε χηρεία και από την άλλη αύξησή τους μεταξύ ατόμων διαζευγμένων (Τσαούσης, 1986, σελ. 47).

Θεωρητικά η αύξηση αυτή της διάρκειας του γάμου οδηγεί σε μία αύξηση των γεννήσεων αφού ταυτόχρονα αυξάνεται και η αναπαραγωγική περίοδος του ζευγαριού. Όμως όπως έχει διαπιστωθεί κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθώς υπάρχει μία τάση περιορισμού των γεννήσεων στα πρώτα έτη του γάμου. Το γεγονός αυτό καθιστά ιδιαίτερα σημαντική τη συμβολή των πρωτότοκων, που γεννιούνται στα πρώτα έτη του γάμου, στη διαμόρφωση της γεννητικότητας ενός πληθυσμού.

Στην Ελλάδα οι γεννήσεις στο πρώτο έτος του γάμου αντιπροσωπεύουν πάνω από το 1/3 του συνόλου των γεννήσεων και στην πλειοψηφία τους αφορούν γεννήσεις πρωτότοκων. Έτσι η συχνότητα των γάμων είναι ένας παράγοντας ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση της γεννητικότητας. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει ότι μία αύξηση της γαμηλιότητας θα επιφέρει και μία αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού των γεννήσεων. Όμως μία πτώση της γαμηλιότητας θα οδηγήσει σε μία αξιοσημείωτη πτώση της γεννητικότητας σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, όπου διατηρεί κάποια συντηρητικά στοιχεία από το παρελθόν και δεν αποδέχεται τη μητρότητα εκτός γάμου (Τσαούσης 1986, σελ. 50).

Σε γενικές γραμμές η διάρκεια του γάμου σε συνδυασμό με τα άλλους παράγοντες, οι οποίοι έχουν προαναφερθεί όπως το οικογενειακό εισόδημα, η αντισύλληψη και η ιδιόκτητη κατοικία, επιδρά στη γεννητικότητα.

3.2.2 Ηλικία κατά το γάμο

Η ηλικία κατά το γάμο επηρεάζεται από ένα πλήθος παραγόντων οι οποίοι επιδρούν με διαφορετικό τρόπο στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στο συγκεκριμένο χώρο.

Μπορούμε, επομένως, να πούμε ότι η δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού σε ηλικία γάμου, οι κανόνες και οι αξίες που αναφέρονται στο γάμο και την ηλικία του γάμου, η σχετική αλλαγή νομοθεσίας για το γάμο και το διαζύγιο, οι τοπικές διαφορές, το επίπεδο εκπαίδευσης και η επαγγελματική κατάρτιση είναι από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που σχετίζονται με την ηλικία γάμου και επιδρούν σ' ένα οποιονδήποτε πληθυσμό (Μισέλ, 1993, σελ. 180).

3.3 Ο ρόλος της οικογένειας

Η Χουρδάκη υποστηρίζει πως «η ίδια η υπόσταση της κοινωνίας είναι ο γάμος. Αν υποθέσουμε πως μπορούμε να κάνουμε μίαν αφαίρεση και να πούμε πως δεν θα υπάρχει συμβίωση των δύο φύλλων σε μια εποχή, τότε μοιραία η κοινωνία θα σταθεί στη γενιά αυτή και δεν θα μπορέσει να προχωρήσει πιο πέρα. Υπολογίζει λοιπόν η κοινωνία στο γάμο για την δική της την υπόσταση. Ένας λόγος για τον οποίο επιμένει και θέλει το γάμο να είναι νόμιμος είναι γιατί θέλει να εξασφαλίσει τους απογόνους της και θέλει, να διαμορφώσει την οικογένεια, γιατί η οικογένεια παίζει βασικό ρόλο στη σωστή ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, του πολίτη. Αυτοί βασικά είναι οι λόγοι για τους οποίους επιζεί μέχρι σήμερα και θα επιζήσει πάντοτε, ανεξάρτητα από τις μορφές που παίρνει, ο θεσμός του γάμου.».

Πώς όμως αντιμετωπίζει ο άνθρωπος το γάμο; Ποιες στάσεις παίρνει απέναντι στο γάμο και πώς βλέπει το θεσμό αυτό; (Χουρδάκη, 1982, σελ. 259)

Η Χουρδάκη, τονίζει πως βασική σημασία για το θέμα έχει το ποια εικόνα για το γάμο δίνουν στο νέο άνθρωπο οι γονείς του.

«Το πρώτο υπόδειγμα, το πρώτο παράδειγμα που παίρνει ο άνθρωπος για το γάμο είναι το πώς έζησε αυτό το φαινόμενο, που λέγεται συμβίωση, μέσα στην οικογένειά του. Αν οι γονείς του δώσουν παράδειγμα ανθρώπων που είναι ευτυχείς, είναι αγαπημένοι, που συνεννοούνται, τότε αυτό το παράδειγμα θα ακολουθεί τον άνθρωπο και σπάνια θα πέσει έξω από τα πλαίσια που του διέγραψε η ψυχολογία των γονέων του.».

Πολλοί υποστηρίζουν πως βασική σημασία έχει η ατμόσφαιρα που υπάρχει μέσα στην οικογένεια, στην ομάδα ανθρώπων που συνδέονται με φυσικούς δεσμούς και κατά κανόνα ζουν κάτω από την ίδια στέγη. Ειδικά όταν μέσα σ' αυτήν μεγαλώσουν τα παιδιά.

«Σύμφωνα με διάφορες έρευνες που έχουν γίνει, τα ευτυχισμένα ζευγάρια στο γάμο, προέρχονται από ευτυχισμένους γονείς. Όταν οι γονείς έχουν συγκεκριμένες αντιλήψεις για τα είδη γάμου ή τις σχέσεις των δύο φύλλων, προδιαθέτουν τα παιδιά τους να οδηγηθούν σε ανάλογες ιδέες και «πιστεύω» (ό.π., σελ. 261).

4. Η Επιλογή Συζύγου

Ιδιαίτερα σημαντικοί για την κατανόηση του γάμου θεωρούνται και οι μηχανισμοί μέσω των οποίων ένα άτομο βρίσκει ένα σύντροφο διαφορετικού φύλου που ανήκει σε κοντινή ηλικία.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες όπου οι δομές ήταν παγιωμένες και η κοινωνική κινητικότητα χαμηλή, την επιλογή του συζύγου την αναλάμβαναν κυρίως οι γονείς, έχοντας κριτήρια ωφελμιστικά. Σε τέτοιες κοινωνίες επικρατούσε και η συνήθεια των οικονομικών ανταλλαγμάτων ανάμεσα στις οικογένειες των νεόνυμφων (Τσαούσης, 1993, σελ. 440).

Στις σύγχρονες κοινωνίες, η επιλογή του συντρόφου αποτελεί προσωπικό θέμα του κάθε ατόμου και εξαρτάται από διάφορες ιδεολογίες, κανόνες και θεσμούς.

Η ευελιξία της γαμήλιας αγοράς εξαρτάται από την αναλογία των ανδρών και των γυναικών που είναι σε θέση να συνάψουν γάμο αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η αναζήτηση και η επιλογή του συντρόφου (Παπαδάκης, 1990, σελ. 244).

Σύμφωνα με τον Henry, ο οποίος δημιούργησε μια σειρά μοντέλων για την εξήγηση της γαμηλιότητας, το κάθε άτομο ανήκει σε διάφορους κοινωνικούς κύκλους. Οι κύκλοι αυτοί απαρτίζονται από φίλους, συγγενείς, συναδέλφους κ.τ.λ. και είναι συνήθως αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων του κάθε ατόμου που συμμετέχει σε αυτούς. Η σύναψη γάμων μεταξύ προσώπων που ανήκουν στον ίδιο κύκλο γνωριμιών, γίνεται είτε τυχαία, είτε λόγω συνειδητής επιλογής. Επομένως η πιθανότητα επιλογής γαμήλιου συντρόφου εξαρτάται από το πλήθος των κύκλων που ανήκει ένα άτομο αλλά και από τη σύνθεσή τους (Ταπεινός, 1993, σελ. 138).

Βγαίνει λοιπόν το συμπέρασμα ότι τα κριτήρια επιλογής συντρόφου έχουν αλλάξει. Παλιότερα, οι δυνατότητες επιλογής συζύγου ήταν περιορισμένες και σχετιζόνταν σε μεγάλο βαθμό με το οικονομικό επίπεδο του κάθε ατόμου και τα όρια των κοινωνικών του κύκλων. Στη σημερινή κοινωνία, οι συνθήκες διαρκώς αλλάζουν, ο θεσμός του προξενιού και της προίκας που επικράτησε στην Ελλάδα τείνει να καταργηθεί. Επιπλέον, έχει μειωθεί η καταπίεση και η παρεμβατική στάση των γονέων και των συγγενών στην επιλογή συντρόφου.

Υπάρχει αλλαγή των ρόλων και των σχέσεων μέσα στην οικογενειακή ομάδα. Έπαψαν να είναι άκαμπτοι και γίνονται όλο και περισσότερο συμπληρωματικοί. Μια άλλη εξίσου σημαντική εξέλιξη είναι η μετατροπή του γάμου από μια τυπική διαδικασία σε μια ουσιαστική συναισθηματική σχέση. Οι σύζυγοι δεν αρκούνται πλέον στην ύπαρξη των παιδιών και σε μια κοινωνικά σωστή οικογένεια. Θέλουν να έχουν με το σύντροφό τους ψυχική επαφή ή οποία θεωρείται το βασικότερο στοιχείο ακόμα και για μια σχέση η οποία επικυρώνεται με το γάμο. Τα παιδιά όταν και αν υπάρξουν αποτελούν για κάποιους το συμπλήρωμα της σχέσης και όχι το σκοπό της.

Η γυναίκα σήμερα έχει εξισωθεί με τον άντρα. Αναγνωρίστηκαν δικαιώματα και υποχρεώσεις, που πριν δεν της επιτρεπόταν να έχει. Είναι εργαζόμενη, με ανεξαρτησία, επαγγελματική καταξίωση, μόρφωση, προσωπικότητα και έχει πραγματική ελευθερία επιλογής συζύγου.

5. Ο Κύκλος της Οικογενειακής Ζωής

Σύμφωνα με τον Χ. Μουζακίτη, «ως οικογένεια ορίζεται το φυσικό κοινωνικό σύστημα το οποίο εκτείνεται σε χρονικό διάστημα τουλάχιστον τριών γενεών και του οποίου τα μέλη καθορίζονται μέσω της γέννησης, της υιοθεσίας ή του γάμου. Τα τελευταία χρόνια, όμως, αυτός ο ορισμός έχει αμφισβητηθεί έντονα. Θεωρείται ξεπερασμένος, περιορισμένος και μεροληπτικός, αφού περιλαμβάνει μόνο όσους έχουν παντρευτεί και έχουν κάνει παιδιά, ενώ αποκλείει και αγνοεί πολλές άλλες παραλλαγές και διαφορετικούς τύπους προσωπικών σχέσεων που υπάρχουν σήμερα: ενώσεις που βασίζονται σε άγραφους κανόνες, ομοφυλόφιλα ζευγάρια» (Μουζακίτης, 1999, σελ. 57).

Κάθε παραδοσιακή οικογένεια έχει τους δικούς της κανόνες. Αυτοί εκφράζονται στους ρόλους που υιοθετούν τα μέλη της οικογένειας, στις αλληλεπιδράσεις τους και

στους τρόπους επίλυσης των οικογενειακών προβλημάτων. Ορισμένα πρότυπα αλληλεπίδρασης επαναλαμβάνονται και όλα τα μέλη της οικογένειας αναμένεται να συμμετέχουν σ' αυτά. Οι οικογενειακοί κανόνες και οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους αυτοί εκφράζονται στη ζωή μιας οικογένειας επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τους κύκλους ζωής και τα στάδια ανάπτυξής της (ό.π., σελ. 58).

5.1 Ο κύκλος της οικογένειας

«Οι οικογένειες βιώνουν συγκεκριμένα και προβλέψιμα γεγονότα και περνούν συγκεκριμένες φάσεις, ανεξάρτητα από τη δομή ή τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ των μελών τους. Τα γεγονότα αυτά καθιστούν αναγκαίες κάποιες ενέργειες που έχουν σχέση με τις φάσεις ανάπτυξης, τις οποίες οι οικογένειες πρέπει να γνωρίζουν πολύ καλά προκειμένου να τις αντιμετωπίσουν με επιτυχία. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου μια οικογένεια αλλάζει καθώς αντιδρά σε αναμενόμενα γεγονότα και συνεχίζει να εξελίσσεται. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στη ζωή μιας οικογένειας προκύπτουν ενοχλητικές καταστάσεις. Πρόκειται για απροσδόκητα συμβάντα τα οποία προκαλούν αναστάτωση στην εξέλιξη της οικογένειας, εφόσον απαιτούν μόνιμες αναπροσαρμογές στον τρόπο λειτουργίας της (ό.π., σελ. 58).

Οι αλλαγές που υφίστανται τόσο η δομή όσο και η λειτουργία των οικογενειών παρουσιάζουν μια «διατεταγμένη ακολουθία αναπτυξιακών σταδίων». Η εξέλιξή τους εξαρτάται από την αυξομείωση του αριθμού των μελών της οικογένειας, την ηλικία του μεγαλύτερου παιδιού και τη θέση που κατέχει ο προμηθευτής της οικογένειας στην αγορά εργασίας (ό.π., σελ. 59).

Κάποιοι υποστηρίζουν ότι η πορεία μιας πλήρους οικογένειας, ξεκινά από το γάμο και ολοκληρώνεται με το θάνατο και των δύο συζύγων. Στο ενδιάμεσο διάστημα περνά από τα ακόλουθα στάδια:

«Το ζευγάρι έχει παντρευτεί αλλά δεν έχει παιδιά, η οικογένεια έχει αποκτήσει παιδιά από τα οποία το μεγαλύτερο έχει ηλικία ως δυόμιση ετών, η οικογένεια έχει παιδιά προσχολικής ηλικίας και το μεγαλύτερο έχει ηλικία από έξι έως δεκατριών ετών, τα παιδιά είναι στην εφηβεία και το μεγαλύτερο είναι από δεκατριών εώς είκοσι ετών, η οικογένεια λειτουργεί ως σημείο εκκίνησης και το πρώτο παιδί έχει ήδη φύγει από το σπίτι, ενώ το τελευταίο φεύγει εκείνη την περίοδο, οι γονείς είναι μεσήλικες, ζουν στην

«άδεια φωλιά» και συνταξιοδοτούνται, τα μέλη της οικογένειας είναι πλέον αρκετά μεγάλα και οι δύο σύζυγοι οδεύουν προς το τέλος της ζωής τους» (ό.π., σελ. 59).

5.2 Στάδια στον κύκλο οικογενειακής ζωής

«Η Elizabeth Carter και η Monika McGoldrich καθορίζουν έξι αναπτυξιακά στάδια στον κύκλο ζωής της οικογένειας:

- α. «Η περίοδος ανεξαρτητοποίησης των νεαρών ενηλίκων, δηλαδή η περίοδος κατά την οποία το νεαρό άτομο φεύγει από το σπίτι του». Οι ίδιοι συγγραφείς αναφέρονται στον νεαρό που κοντεύει στην ηλικία των είκοσι ετών, δεν ζει πλέον με τους γονείς του και έχει οικονομική ανεξαρτησία. Γενικά δεν αμφισβητείται πως η ανεξαρτητοποίηση από την οικογένεια καταγωγής, είναι το πρωταρχικό αναπτυξιακό έργο που πρέπει να πραγματοποιηθεί ώστε ο νέος να επέλθει ομαλά στην ώριμη ηλικία (ό.π., σελ. 61).
- β. «Η δημιουργία του νέου ζευγαριού και η σύνδεση των οικογενειών μέσω του γάμου». Στις μέρες μας παρατηρείται αύξηση του μέσου όρου ηλικίας σύναξης γάμου καθώς και συγκατοίκησης του ζευγαριού κάποιο χρονικό διάστημα πριν το γάμο. Είναι λογικό πως και οι δύο σύζυγοι, ξεκινούν την κοινή συμβίωση, μεταφέροντας στη σχέση κάποια «πιστεύω» που έχουν οικειοποιηθεί από τις οικογένειες που προέρχονται. Τα «πιστεύω» αυτά, παραμένουν, αλλά είναι αναγκαίο να πάρουν μια διαλλακτική μορφή εφ' όσον το ζευγάρι επιθυμεί να ζήσει μαζί (ό.π., σελ. 61).
- γ. «Η οικογένεια με μικρά παιδιά». Η γέννηση των παιδιών, επιφέρει μεγάλες αλλαγές στο κάθε μέλος που αποτελεί το ζευγάρι. Ο καθένας, έχει διαφορετικές προσδοκίες που πηγάζουν από τους παραδοσιακούς ρόλους των φύλων. Παράλληλα παρατηρείται μια ανισορροπία στην εργασία, στη σχέση με τους φίλους, τ' αδέρφια και τους γονείς. Ελοχεύει επίσης ο κίνδυνος να βγουν στην επιφάνεια πολιτισμικές διαφορές που μπορεί να υπάρχουν στους ρόλους των δύο φύλων και δεν έχουν εμφανιστεί ακόμα στη σχέση του ζευγαριού (ό.π., σελ. 62).
- δ. «Οικογένεια με παιδιά στην εφηβεία». Το σημαντικότερο που πρέπει να πετύχει η οικογένεια που έχει παιδιά στην εφηβεία, είναι να δημιουργήσει ένα περιβάλλον, το οποίο θα προετοιμάσει τον έφηβο για την μετάβασή του στον

κόσμο των ενηλίκων. Το αίσθημα της ασφάλειας και ο τρόπος καθοδήγησης των γονέων, θα δημιουργήσουν το πλαίσιο ώστε να επιτευχθούν κάποιοι αναπτυξιακοί στόχοι, όπως η εδραίωση της ταυτότητας του εφήβου, η αυτονομία από τους γονείς και η ανάληψη ώριμων αποφάσεων. Σ' αυτό το στάδιο συνήθως, οι γονείς βρίσκονται στη μέση ηλικία και είναι απαραίτητο ν' αξιολογήσουν τη ζωή τους εκ νέου. Οι γιαγιάδες και παππούδες βρίσκονται σε ηλικία συνταξιοδότησης, πιθανόν ν' αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο αλλαγής του τόπου διαμονής τους, είναι επιρρεπείς σε ασθένειες και όπως είναι φυσικό, έρχονται αντιμέτωποι με τον θάνατο των συνομηλίκων τους ή και το δικό τους (ό.π., σελ. 63).

- ε. «Η οικογένεια στην οποία τα παιδιά απομακρύνονται από την πατρική εστία». Στη διάρκεια αυτού του σταδίου συμβαίνουν πολλές αλλαγές, συγκεκριμένα επέρχονται οι εξής μεταβολές:

«Αλλάζει η λειτουργία του γάμου: οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά αντικαθίστανται από σχέσεις ενηλίκων η οικογένεια διευρύνει τις σχέσεις της, για να συμπεριλάβει στους κόλπους της τα πεθερικά και τα εγγόνια: παρουσιάζεται η ευκαιρία να λυθούν τα προβλήματα των σχέσεων με τους γονείς οι οποίοι πλέον έχουν αρχίσει να γερνούν» (ό.π., σελ. 63).

Κάποιοι από τους παράγοντες που οδήγησαν στις παραπάνω αλλαγές είναι το ότι έχει αυξηθεί ο μέσος όρος ζωής, ότι έχει μειωθεί ο αριθμός των ατόμων που αποτελούν την πυρηνική οικογένεια και τέλος το γεγονός ότι έχουν αυξηθεί τα διαζύγια και ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται (ό.π., σελ. 64).

Είναι πιθανό όμως κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου, να παρατηρηθούν και άλλες μεταβολές: οι άντρες μπορεί να δημιουργήσουν εξωσυζυγικές σχέσεις, οι γυναίκες πρέπει ν' αντιμετωπίσουν την εμμηνόπαυση και ότι αυτή επιφέρει πολλές γυναίκες αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν κάποιες από τις φιλοδοξίες τους, όπως η εκπαίδευση, η εργασία, ή το να ασχοληθούν με τα κοινά. Αυτές οι διαφορές όμως, μπορεί να προκαλέσουν ένταση στο γάμο και το ζευγάρι να οδηγηθεί στην απομάκρυνση ή ακόμα και στο διαζύγιο (ό.π., σελ. 64).

- στ. «Η οικογένεια στην τελική φάση της ζωής της». Η συνταξιοδότηση είναι ένα σημαντικό γεγονός στη ζωή του κάθε ανθρώπου, καθώς ο άντρας και η γυναίκα

επιστρέφουν και πάλι στο σπίτι. Το ζευγάρι αναλαμβάνει ρόλους παππού και γιαγιάς, ενώ παράλληλα η ασθένεια και η εξάρτηση, αναγκάζουν τα μέλη της οικογένειας να αναλάβουν νέες ευθύνες. Οι γυναίκες επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος της φροντίδας των γονέων αλλά και των υπερηλίκων. Κάποιες οικογένειες καλούνται να αποφασίσουν για την ένταξη των ηλικιωμένων μελών που δεν έχουν καλή υγεία, σε κάποιο ίδρυμα. Τέλος, πολλές γυναίκες αντιμετωπίζουν τη χηρεία, καθώς ο μέσος όρος ζωής της γυναίκας είναι μεγαλύτερος απ' του άντρα (ό.π., σελ. 65).

5.3 Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής

Η Μουσσούρου, υποστηρίζει πως «Η σύγχρονη κοινωνία αποδίδει και καλλιεργεί έμφαση στο άτομο και όχι στην ομάδα. Η έμφαση αυτή σε συνδυασμό με την ρευστότητα της σύγχρονης οικογενειακής ζωής, έχουν καταστήσει κοινωνικά ξεπερασμένη και εμπειρικά ατελέσφορη την έννοια του κύκλου ζωής της οικογένειας. Δημιουργείται έτσι ένα σημαντικότερο ζήτημα που συνίσταται στην ανάγκη αντικατάστασης της έννοιας αυτής με κάποια άλλη» (Μουσσούρου, 1998, σελ. 152).

Η αφορμή για τη δημιουργία της έννοιας αυτής δόθηκε από τις έρευνες στον τομέα της κοινωνιολογίας της οικογένειας, της γυναίκας και των σχέσεων των δύο φύλων στις σύγχρονες βιομηχανικές – αστεακές κοινωνίες.

Μια δεύτερη αφορμή για τη δημιουργία της έννοιας του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής, είναι η συνειδητοποίηση ότι η οικογενειακή εμπειρία του ατόμου δεν κλείνει με τη λύση του γάμου, ότι το άτομο έχει μια οικογενειακή βιογραφία που διαφέρει από τη βιογραφία της ομάδας της οικογένειας που στις σύγχρονες κοινωνίες υφίσταται διάφορους μετασχηματισμούς.

Άρα λοιπόν, ο κύκλος ανοίγει από τη στιγμή που το άτομο δημιουργεί μια σχέση είτε συζυγική είτε γονεϊκή και κλείνει τη στιγμή που καμιά τέτοια σχέση δεν υφίσταται ή το άτομο πεθάνει (ό.π., σελ. 153).

Τα πλαίσια του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής, διαμορφώνουν διάφοροι παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν και τις υποχρεώσεις, δυνατότητες, την συμπεριφορά που έχουν τα πρόσωπα και τις συνθήκες που αντιμετωπίζει το άτομο τόσο στις ενδο-οικογενειακές όσο και στις εξω-οικογενειακές σχέσεις. Είναι εξίσου σημαντικό ν'

αναφερθεί όμως πως οι συνθήκες διαμορφώνονται και με βάση το φύλο του ατόμου (ό.π., σελ. 154).

5.3.1 Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής της γυναίκας

«Το φύλο είναι ουσιαστικός παράγοντας διαφοροποίησης του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής» (ό.π., σελ. 156). Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντικότερη όσο πιο παραδοσιακός είναι ο προσδιορισμός των ρόλων, η παραδοσιακότητα δεν αποκλείεται από κανένα οικογενειακό σχήμα.

«Ο συμβατικός γυναικείος οικογενειακός ρόλος δεν παραλλάζει αναγκαστικά με τις παραλλαγές του οικογενειακού σχήματος. Παραλλάζει όμως και μάλιστα σημαντικά κατά την διάρκεια των φάσεων του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής της γυναίκας, καθορίζοντας αποφασιστικά με τις παραλλαγές του αυτές την ευχέρειά της να συνδυάζει τον ρόλο αυτό με εξωοικογενειακές δραστηριότητες και ενδιαφέροντα (ό.π., σελ 157).

Κάποιοι υποστηρίζουν πως η απόκτηση παιδιών αποτελεί σημαντικό σταθμό στην επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας και η ηλικία τους καθοριστικό παράγοντα της απασχόλησης αυτής. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η ύπαρξη ή μη της συζυγικής σχέσης αφήνει ανεπηρέαστη την είσοδο και την παραμονή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Ο βαθμός «παραδοσιακότητας» τόσο του συζυγικού όσο και του μητρικού ρόλου έχει άμεση επίδραση επίσης, στην απασχόληση της γυναίκας (ό.π., σελ. 158-159).

Ο προσδιορισμός των φάσεων του ατομικού κύκλου οικογενειακής ζωής της γυναίκας δεν εξαρτάται μόνο από τον τύπο του κύκλου αυτού, δεν σχετίζεται μόνο με τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης οικογενειακής βιογραφίας, αλλά και με τη δομή της οικογένειας και το περιεχόμενο του γυναικείου οικογενειακού ρόλου.

Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί η δυσχέρεια τυποποίησης των οικογενειακών εμπειριών της γυναίκας στην κοινωνία που ζούμε και άρα η σχετικότητα της όποιας αναφοράς στις φάσεις του κύκλου οικογενειακής ζωής της γυναίκας (ό.π., σελ. 156).

5.3.2 Ο ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής του άντρα

«Η απουσία προβληματικής που να αφορά τον αντρικό κύκλο οικογενειακής ζωής είναι ενδεικτική της συμβατικά δευτερεύουσας σημασίας που έχει για τον άντρα η ζωή αυτή. Η σημασία αυτή συνοψίζεται στις υποχρεώσεις του ως προμηθευτή, άρα ποικίλλει

ανάλογα με τις εξελισσόμενες ανάγκες της οικογένειας, τις διαφοροποιούμενες αναζητήσεις από τον γονεϊκό και τον συζυγικό ρόλο» (ό.π., σελ. 172).

Υπάρχουν όμως τρεις παράγοντες που διαταράσσουν την συμβατική αυτή κατάσταση: πρώτον, η σημαντική προσφορά της γυναίκας στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων της οικογένειας, δεύτερον, η αυξανόμενη συμβολή του συζύγου στην φροντίδα των παιδιών και το νοικοκυριό και τρίτον, η αύξηση των διαζυγίων.

Οι δύο πρώτοι παράγοντες αφορούν και διαμορφώνουν την σύγχρονη πραγματικότητα κατανομής ρόλων ενδο-οικογενειακών και εξω-οικογενειακών σχέσεων των συζύγων. Η αυξανόμενη συχνότητα διαζυγίων οδηγεί αφ' ενός σε κάποιο διάστημα κατά το οποίο ο άντρας πρέπει να συνδυάσει τη ζωή του εργένη με τις υποχρεώσεις του πατέρα ή να λειτουργήσει ως αρχηγός μονογονεϊκού νοικοκυριού και αφετέρου, σε έναν δεύτερο γάμο κατά τον οποίο ο άντρας καλείται να συνδυάσει τις υποχρεώσεις του πατέρα με τον ρόλο του πατριού και τον ρόλο του πατέρα. Για τις εξελίξεις αυτές, συνήθως, ο άντρας είναι ανέτοιμος.

Όταν οι φάσεις των κύκλων διαμορφώνονται αναφορικά προς τέτοιες εξελίξεις, αυτές έχουν επίδραση τόσο στην εξω-οικογενειακή ζωή του άντρα αλλά και στην όλη συμβατική αντιμετώπιση του εαυτού του ως ρόλου-φύλου (ό.π., σελ. 174).

«Θα πρέπει όμως να τονιστεί πως στο συμβατικό σχήμα και την προσέγγισή του, η επαγγελματική ζωή του άντρα αντικατοπτρίζει τις φάσεις της οικογενειακής του ζωής. Κατά την πρώτη γονεϊκή φάση, οι ώρες απασχόλησης του άντρα αυξάνουν σε σύγκριση με την προγονεϊκή. Είναι η φάση κατά την οποία, λόγω της απόκτησης παιδιών, οι ανάγκες της οικογένειας αυξάνουν ενώ μειώνονται οι δυνατότητες απασχόλησης της συζύγου (ό.π., σελ. 174).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί σ' όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, πως δεν γίνεται διάκριση των οικογενειών διπλής σταδιοδρομίας και των οικογενειών που προέρχονται από τον δεύτερο γάμο των συζύγων.

V. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΖΕΥΓΑΡΙΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΑΜΟ

1. Τύποι Συζυγικών Σχέσεων

Ο γάμος αποτελεί μια σχέση στην οποία συναντιούνται δύο όψεις, διαφορετικές προσωπικότητες που αλληλοδιαπλέκονται συνεχώς. Θα πρέπει να γίνει μια διάκριση μεταξύ της ατομικότητας των προσωπικοτήτων του άντρα και της γυναίκας και του τρόπου με τον οποίο συμμειγνύονται ως παντρεμένο ζευγάρι. Στο κεφάλαιο αυτό, προσφέρονται μοντέλα, τρόποι και πλαίσια για την καλύτερη κατανόηση του θεσμού του γάμου. Πρόκειται για μοντέλα σκέψης και μεθόδους, τα οποία για πολλούς ανθρώπους ήταν σημαντικά και τα επέλεξαν. Αυτό που έμεινε μετά την επιλογή, είναι αυτό που οι ίδιοι θεώρησαν σημαντικό και χρήσιμο.

Θα εξετάσουμε τύπους ή σχήματα γάμου που βρέθηκαν στην Αμερική, αλλά παρατηρούνται ταυτόχρονα σε όλο τον κόσμο. Η ουσία αυτής της τυπολογίας είναι ότι το ζευγάρι, πέρα από την προσπάθεια του να στηριχθεί και να αναπτυχθεί, βρίσκει και ένα ιδιαίτερο τρόπο αλληλεπίδρασης, ο οποίος να του ταιριάζει. Οι περιγραφές αυτές, που ονομάζονται τυπολογίες από τους κοινωνικούς επιστήμονες, προσπαθούν να εκφράσουν το γεγονός ότι, μολονότι κάθε γάμος είναι μοναδικός, στην πραγματικότητα εμπίπτει σε ορισμένους βασικούς τύπους.

1.1 Επιχειρηματική και στενή σχέση

Σύμφωνα με τον Vansteenwegen, στο γάμο γίνεται διάκριση μεταξύ δύο ειδών σχέσεων: των **επιχειρηματικών** και των **στενών**.

Επιχειρηματική είναι η σχέση στην οποία ο δεσμός των ανθρώπων που εργάζονται μαζί έχει ως στόχο και κάτι έξω από τη σχέση αυτή καθαυτή. Θα αναρωτηθεί ίσως κάποιος, τι έχει αυτό να κάνει με το γάμο; Υπάρχουν όμως άνθρωποι που έχουν μια καθαρά «επιχειρηματική» σχέση γάμου. Δηλαδή η οργάνωση της οικογένειας είναι πολύ καλή, υπάρχει καλό εισόδημα, φαγητό και ντύσιμο, μεταξύ τους όμως δεν έχουν συναισθηματικό δεσμό. Μένουν μαζί εξαιτίας των υλικών απολαβών που τους εξασφαλίζει η σχέση τους. Ο σκοπός της συνύπαρξης δεν είναι η σχέση που έχουν, αλλά

μερικά πράγματα έξω από αυτή όπως η οικονομική εξασφάλιση, η ανατροφή των παιδιών, η κοινωνική ασφάλιση.

Η στενή σχέση διακρίνεται από το γεγονός ότι ο σκοπός της βρίσκεται στην ίδια τη σχέση. Ζουν μαζί για να είναι μαζί, κάτι που αποτελεί το σκοπό και το στόχο τους. Αυτοί οι άνθρωποι δεν ζουν μαζί για άλλους λόγους, αλλά γιατί η συνύπαρξή τους ικανοποιεί. Στη στενή σχέση δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην οικειότητα, την εγγύτητα, την επικοινωνία και τη συντροφιά του άλλου. Είναι επίσης μια σχέση όπου οι άνθρωποι μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, να τα αφήσουν να φανούν. Δεν υπάρχει «στενή», οικεία σχέση χωρίς ανταλλαγή αισθημάτων, αληθινή κατανόηση, συναίσθηση και ευχάριστη σωματική επαφή (Vansteenwegen, 1995, σελ.30).

1.2 Θεσμικός και συντροφικός γάμος

Σχεδόν πενήντα χρόνια πριν, αναφέρει ο Dominian, οι Αμερικανοί ερευνητές Burgess και Locke κατηγοριοποίησαν τους γάμους ως **θεσμικούς** ή **συντροφικούς**, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η αλλαγή από τον πρώτο στον δεύτερο αποτελεί μείζον γεγονός της εποχής μας και εάν θέλουμε να κατανοήσουμε το γάμο του σήμερα και τελικά να μειώσουμε το επίπεδο των διαζυγίων, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε και να μελετήσουμε αυτή την αλλαγή.

Η **θεσμική** παραλλαγή δίνει έμφαση στη σπουδαιότητα των κανόνων και της εξουσίας. Στον τύπο αυτό ο σύζυγος είναι η κεφαλή της οικογένειας, αυτός ο οποίος επιβάλλει το νόμο και την πειθαρχία, ο κουβαλητής, το πρόσωπο που παίρνει αποφάσεις και ο πρέσβης της οικογένειας στον έξω κόσμο. Η γυναίκα τεκνοποιεί και ανατρέπει τα παιδιά και είναι η νοικοκυρά του σπιτιού. Ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρονται αυτά τα ζευγάρια επηρεάζεται από τον τρόπο με τον οποίο αντιδρά η κοινωνία, η θρησκεία και το δίκαιο και από τον τρόπο που μπορεί να σκέφτονται οι άλλοι. Τα ζευγάρια αυτά δεν τρέφουν έντονα συναισθήματα ο ένας για τον άλλον, είναι όμως πολύ προσκολλημένα στους ρόλους στους οποίους θα πρέπει να αντεπεξέλθουν. Εάν οι ρόλοι αυτοί ασκούνται καλά και ο ένας μένει πιστός στον άλλον, τότε η κοινωνία και οι ίδιοι θεωρούν ότι ο γάμος τους είναι καλός.

Ο **συντροφικός** γάμος, δίνει έμφαση στην αμοιβαία στοργή και τα κοινά ενδιαφέροντα και η αγάπη παίζει πρωτεύοντα ρόλο. Η άνοδος των διαζυγίων δεν

εκφράζει παρά τη διακήρυξη πολλών ανθρώπων ότι, όταν η στοργή, η αγάπη και ο αμοιβαίος σεβασμός παύουν να υπάρχουν, τότε δεν έχει μείνει τίποτε από το γάμο. Στο γάμο αυτό, σημειώνεται η τάση οι γυναίκες να εργάζονται και οι άνδρες να συμμετέχουν στην ανατροφή των παιδιών. Μολονότι οι γυναίκες εργάζονται, συχνά παραμένουν αυτές οι κύριες υπεύθυνες για το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών. Η κύρια έμφαση του συντροφικού γάμου βρίσκεται στην ποιότητα του γάμου όπου η στοργή, η αγάπη και η συμβατότητα έχουν πρωτεύουσα σημασία. Αυτός ο τύπος γάμου απαιτεί διαφορετικές δεξιότητες και εξαρτάται σε ένα μεγάλο βαθμό από τη συνεργασία των προσωπικοτήτων (Dominian, 1998, σελ. 145-146).

1.2.1 Υποκατηγορίες της θεσμικής και της συντροφικής παραλλαγής

Οι Cuber και Harroff μελέτησαν 400 Αμερικανούς και επικεντρώθηκαν σε ζευγάρια παντρεμένα τουλάχιστον επί μία δεκαετία. Οι ερευνητές βρήκαν δύο παραλλαγές του συντροφικού και τρεις παραλλαγές του θεσμικού γάμου.

Ο πρώτος *συντροφικός* τύπος ονομάστηκε *ζωτικός*. Οι ζωτικοί είναι πολύ κοντά ο ένας με τον άλλον και αλληλοσυνδέονται σε όλα τα ζητήματα της ζωής. Προσπαθούν να ασχοληθούν με πράγματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος και δεν απολαμβάνουν τίποτε χωρίς τον άλλον. Ο δεύτερος τύπος είναι πολύ παρόμοιος με τον πρώτο και ονομάζεται *ολοκληρωτικός*. Η διαφορά μεταξύ των δύο είναι ότι τα ολοκληρωτικά ζευγάρια προχωρούν σε ακρότητες και μοιράζονται μεταξύ τους τα πάντα. Η ιδιωτική ζωή είναι ξένη έννοια γι' αυτούς και το ζευγάρι βιώνει την εμπειρία της ζωής ως ένα άτομο.

Υπάρχουν τρεις *θεσμικοί* τύποι. Ο πρώτος είναι ο *συγκρουσιακός* τύπος. Στο γάμο αυτό, το ζευγάρι τσακώνεται συχνά, αλλά δε διευθετεί τίποτε. Τέτοιου είδους γάμοι έχουν υψηλό βαθμό σύγκρουσης και μοιάζουν αταίριαστοι, παρ' όλα αυτά διατηρούνται. Ο δεύτερος τύπος είναι ονομάζεται *απονεκρωμένος*. Στο γάμο αυτό το ζευγάρι έχει μια στενή σχέση, έχει όμως αναπτυχθεί χωριστά από τις πρώτες κιόλας μέρες. Κάνουν πράγματα έξω από τη ρουτίνα και τα καθήκοντα του γάμου και αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στα παιδιά και την κοινότητα. Η τρίτη παραλλαγή είναι ο *παθητικός-ομοειδής*. Το ζευγάρι λειτουργεί ευγενικά και πολιτισμένα στη σχέση, έχουν κοινά ενδιαφέροντα και εστιάζουν την προσοχή τους σε πράγματα όπως οι επαγγελματικές ευευθυνότητες, η ιδιοκτησία, τα παιδιά και η υπόληψή τους (Dominian, 1998, σελ. 147).

2. Η πορεία του ζευγαριού

Υπάρχουν ορισμένοι παράγοντες ευμενείς που βοηθούν το ζευγάρι να ωριμάσει, να δημιουργήσει ψυχολογική ενότητα και να συνδεθεί. Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες που είναι δυσμενείς και εμποδίζουν το ζευγάρι να οργανώσει την αυτότητά του την ψυχολογική.

Η οικογένεια δεν δημιουργείται με τα δύο άτομα. Τα δύο άτομα αποτελούν το ζευγάρι. Την οικογένεια τη σχηματοποιεί το παιδί. Έτσι για τη νέα κατάσταση της οικογένειας πρέπει να φροντίσουμε, όπως αναφέρει η Χουρδάκη, ώστε να ωριμάσει το ζευγάρι ψυχολογικά και να αντιμετωπίσει θαρρετά τις δοκιμασίες του.

Η πρώτη σοβαρή ψυχολογική «δοκιμασία» που περνά ένα ζευγάρι είναι το πρώτο παιδί. Ακόμη από την εποχή της εγκυμοσύνης, αρχίζουν οι δύο ρόλοι να διαφοροποιούνται μια και η γυναίκα επωμίζεται ορισμένες καταστάσεις βιολογικές και συναισθηματικές που όσο κι αν έχει τη διάθεση ο σύζυγος να συμμεριστεί απομένουν βασική ευθύνη της γυναίκας. Θα πρέπει εξάλλου οι σύζυγοι να μελετήσουν το θέμα των οικονομικών επιβαρύνσεων, να δουν τη διαρρύθμιση του χώρου του σπιτιού και το θέμα της δικής τους ενημέρωσης σ' ό,τι αφορά την αγωγή του παιδιού (Χουρδάκη, 1995, σελ. 308-309).

Το πρώτο παιδί δημιουργεί αυτές τις αναστατώσεις υποκειμενικές και αντικειμενικές, που όμως δεν επαναλαμβάνονται με τη γέννηση κάθε παιδιού, γιατί ήδη το ζευγάρι έχει τη δύναμη προσαρμογής και τη γνώση. Όταν όμως προχωρήσει σε δύο, σε τρία παιδιά, ανάλογα με τις διαθέσεις και την οικονομική αντοχή, τότε τα προβλήματα του ζευγαριού ξεκαθαρίζουν, το ζευγάρι δένεται και οι δύο μαζί στρέφονται προς τα παιδιά.

Στη φάση αυτή διανύουμε ακόμα το στάδιο της «διαστελλόμενης» οικογένειας. Διαστελλόμενη οικογένεια είναι αυτή που μεγαλώνει, που αναπτύσσεται. Και αναπτύσσεται η οικογένεια όσο γεννιούνται τα παιδιά και μεγαλώνουν, μέχρι την ηλικία της εφηβείας. Από την εφηβική ηλικία και αργότερα στην ηλικία των είκοσι χρόνων, που αρχίζουν τα παιδιά ή να πηγαίνουν στρατό, αν είναι αγόρια, να παντρεύονται ή να σπουδάζουν, φεύγουν μακριά από το σπίτι. Από την ηλικία αυτή αρχίζει η περίοδος της «συστελλόμενης» οικογένειας. Αυτό θα πει πως η οικογένεια που είχε αρχίσει να μεγαλώνει με τον αριθμό των παιδιών, περιορίζεται τώρα πια και οι σύζυγοι

επανερχονται πάλι στα ίδια, δηλαδή επανέρχεται πάλι η ομάδα του ζευγαριού, με τα νέα της τώρα προβλήματα.

Συχνά έχουμε εδώ μια δεύτερη κρίση του ζευγαριού γιατί το θέμα της εφηβικής και νεανικής δοκιμασίας δεν είναι μόνο θέμα δοκιμασίας για το νέο, είναι και για το ζευγάρι. Κι είναι για το ζευγάρι όταν δεν ξέρει την ψυχολογία της εφηβικής, νεανικής ηλικίας, όταν δηλαδή δεν μπορεί να παρακολουθήσει το παιδί του καθώς δοκιμάζεται, δια μέσου μιας κρίσης, για να περάσει σ' ένα στάδιο του ενήλικου. Οι γονείς ταλαντεύονται και πολλές φορές καταποντίζονται μέσα σ' αυτή τη δοκιμασία του παιδιού με αποτέλεσμα να έχουμε αύξηση των διαζυγίων όπως δείχνουν οι στατιστικές στις ηλικίες αυτές της εφηβικής ηλικίας, όταν το ζευγάρι δηλ. έχει ζήσει είκοσι τουλάχιστο χρόνια συζυγικής ζωής.

Τέλος όταν περάσει και αυτή η κρίση της νεανικής ηλικίας του παιδιού και αντίστοιχα των γονέων, έρχεται η κρίση της γεροντικής ηλικίας που πλήττει τα ζευγάρια. Συχνά όμως ο ένας από τους δύο έχει αφήσει τη ζωή, οπότε ο άλλος δύσκολα ξεπερνά την κρίση του και συχνά δεν μπορεί να την ξεπεράσει ως το τέλος. Αν όμως και οι δύο είναι στη ζωή τότε η γεροντική κρίση ξεπερνιέται εύκολα και αν πάλι εδώ βοηθήσουν οι γνώσεις της ψυχολογίας και οι συνθήκες τότε το ζευγάρι θα δει τη ζωή του, δίπλα στα παιδιά του, που ήδη θα πρέπει να έχουν αποκατασταθεί. Θα βρει νέο περιεχόμενο ζωής δικό του, θα δίνει στα παιδιά ή στα εγγόνια εκείνο που πρέπει να δώσει, με αποτέλεσμα να διατηρήσει για τον εαυτό του (το ζευγάρι) μια ψυχολογική αυτάρκεια, που του είναι απαραίτητη για τα τελευταία χρόνια της ζωής του (ό.π., σελ. 309-312).

Αυτή περίπου είναι η πορεία της ζωής του ζευγαριού από ψυχολογική πλευρά. Όταν από την αρχή μπου σωστά τα θεμέλια τα ψυχολογικά δεν πρέπει να υπάρχει φόβος. Οι δοκιμασίες δεν είναι τόσο δυνατές για να τραντάξουν το οικοδόμημα που ήδη έχει θεμελιωθεί σε γερά θεμέλια.

3. Η ψυχολογία των συζύγων

Στην πορεία του ζευγαριού, που αναφέρθηκε, υπάρχουν δύο συνοδοιπόροι. Ο ένας είναι ο άνδρας κι ο άλλος είναι η γυναίκα και όσο κι αν αυτοί οι άνθρωποι έχουν κοινά θέματα να αντιμετωπίσουν, έχουν διαφορές ψυχολογικές γιατί διαφορετικά τους διαπαιδαγωγεί η κοινωνία. Οποσδήποτε όμως θα πρέπει να δούμε αυτή την

ιδιαιτερότητα στην ψυχολογία του συζύγου και της συζύγου, να δούμε σε ποια σημεία διαφέρουν και πώς μπορούν να τα κατανοήσουν τα σημεία αυτά της διαφοράς, ώστε η αυτογνωσία τους να γίνει καλύτερη.

Υπάρχουν λοιπόν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα και οι διαφορές αυτές ξεκίνησαν από το γεγονός πως έχουν βιολογική διαφορά. Ο άντρας και η γυναίκα έχουν από βιολογική πλευρά να διαδραματίσουν διαφορετικό ρόλο μέσα στην οικογενειακή ομάδα. Μα οι πολλές διαφορές είναι επίκτητες, είναι διαφορές πολιτισμού. Σε διάφορες ιστορικές φάσεις η γυναίκα στάθηκε δίπλα στον άντρα ή πάνω από τον άντρα ή θεωρήθηκε υποδεέστερη από τον άντρα, ανάλογα με τις συνθήκες τις κοινωνικές, τις πολιτιστικές και τις φιλοσοφικές που υπήρχαν. Το αποτέλεσμα ήταν πως έφτασαν μέχρι το σημείο οι κοινωνιολόγοι και διάφοροι φιλόσοφοι να θεωρήσουν τη γυναίκα πως διαφέρει ακόμα και από πνευματική πλευρά σε σύγκριση με τον άντρα (Χουρδάκη, 1995, σελ. 313).

Σήμερα δεν υπάρχει τέτοια άποψη, έχει ξεπεραστεί τόσο από πλευράς κοινωνικής όσο και από πλευράς επιστημονικής.

Ένα θέμα που παραγνωρίζει ο σύζυγος στις μέρες μας είναι η όλη ψυχολογία γύρω από τις δουλειές του σπιτιού. Αυτό δημιουργεί αγχώδη κατάσταση στο ζευγάρι, εκνευριστική. Μιλάμε για τη σύγχρονη γυναίκα και της σύγχρονης γυναίκας την ψυχολογία πρέπει να δούμε. Όπως αναφέρει η Χουρδάκη, πρέπει ο σύζυγος να δει τις δουλειές του σπιτιού μέσα στην πραγματική τους θέση. Πρέπει να ξέρει πως το νοικοκυριό και το σπίτι είναι μεγάλη υπόθεση και θα πρέπει τα νέα ζευγάρια να τη μοιράζονται.

Ένα άλλο σημείο που χρειάζεται να προσέξουν οι σύζυγοι όταν η γυναίκα εργάζεται, είναι πως πρέπει να σεβαστούν την προσωπικότητά της σαν εργαζόμενης, το ρόλο της και τις απασχολήσεις που έχει. Σήμερα παρουσιάζεται το φαινόμενο της εργαζόμενης και υπερβολικά φορτωμένης και κουρασμένης ψυχικά γυναίκας, που κοντά στα άλλα της καθήκοντα προστέθηκε η εργασία, ο βιοπορισμός, κι αυτό πολλές φορές ο σύζυγος δεν είναι σε θέση να το εκτιμήσει και απογοητεύει τη γυναίκα του.

Τέλος ο σύζυγος χρειάζεται να συζητά τις προσωπικές του υποθέσεις με τη γυναίκα του. Είναι πολλοί οι άντρες που κουβεντιάζουν τα επαγγελματικά τους ζητήματα με τους συναδέλφους τους χωρίς να δίνουν πληροφορίες ή να ζητούν τη γνώμη της γυναίκας τους

πάνω στα θέματα που είναι πιθανό να τους απασχολούν. Αυτό έχει σαν συνέπεια να δημιουργούνται παρεξηγήσεις, η σύζυγος να τον βλέπει να ζει τα δικά του θέματα μόνος του ή με τους φίλους του κι όχι μ' εκείνη.

Τέλος ο σύζυγος της εποχής μας θα πρέπει να εκτιμά στη σύζυγο την ανάγκη να έχει ένα περιεχόμενο ζωής δικό της. Είπαμε πως το νοικοκυριό δεν μπορεί να αποτελέσει τώρα πια για τη σύγχρονη γυναίκα μοναδικό περιεχόμενο ζωής και πως ακόμη ούτε η αγωγή των παιδιών μπορεί να δώσει πληρότητα στη γυναίκα. Η γυναίκα σήμερα δύσκολα ταυτίζει τον εαυτό της με τη μητρότητα 100% και, καλύτερα έτσι, γιατί όσες γυναίκες ταυτίζουν τελείως τον εαυτό τους με τα παιδιά δεν είναι καλές μητέρες, τα παιδιά προσκολλούνται στη μητέρα, δεν ανεξαρτητοποιούνται και δεν διαμορφώνουν τη δική τους προσωπικότητα (Χουρδάκη, 1995, σελ. 315).

Ας δούμε τώρα τι δεν ξέρουν οι γυναίκες όταν παντρεύονται. Ένα σημείο που πρέπει να γνωρίζουν οι γυναίκες είναι πόσο πολύ οι άντρες κουράζονται από την επαγγελματική τους ζωή. Υπάρχει ένας φαύλος κύκλος εδώ γιατί αν οι άντρες δεν μιλάνε στη γυναίκα για τις διάφορες επαγγελματικές τους απασχολήσεις, είναι φυσικό η γυναίκα να μην υπολογίζει την κούραση του συζύγου. Υπάρχουν γυναίκες που περιμένουν να ρθει ο σύζυγος για ν' αρχίσουν να δραματοποιούν τις υποθέσεις και τους μικροερεθισμούς του σπιτιού. Αυτό το θέμα αν το ξεκαθαρίσει η σύζυγος από την αρχή, μπορεί να το περιορίσει κάπως και να του δώσει μιαν άλλη μορφή.

Πρέπει ακόμα η σύζυγος να παραδέχεται και να δείχνει πως παραδέχεται το σύζυγό της. Οι άντρες αισθάνονται βασικότατη την ανάγκη να νιώθουν πως η γυναίκα τους τους αναγνωρίζει σαν προσωπικότητες, σαν εργαζόμενους. Και πρέπει να πούμε πως οι γυναίκες δεν είναι επιεικείς στις κρίσεις τους απέναντι στο σύζυγο. Δεν τις διακρίνει υπομονή, κατανόηση, είναι συχνά κατηγορηματικές. Αυτό είναι αρνητικό για την ψυχολογία του άντρα και καλό είναι να αποφεύγεται. Υπάρχουν γύρω μας ζευγάρια που οι άντρες έχουν εκτίμηση από το επαγγελματικό τους περιβάλλον κι όμως οι σύζυγοι δεν τους παραδέχονται. Και φυσικά οι άνθρωποι αυτοί αποξενώνονται από τη συζυγική τους εστία και μοιραία αποξενώνονται από τη συντροφιά της συζύγου αφού δεν συμμερίζεται το βιοτικό του αγώνα για τη ζωή.

Πρέπει να κατανοήσουν επίσης οι γυναίκες πως είναι σκόπιμο να μην παρουσιάζουν συνεχώς τον άντρα τους με αρνητικές πλευρές, γιατί είναι κάτι που

συνηθίζεται. Κάθε άνθρωπος έχει θετικές και αρνητικές ιδιότητες, είναι καλό οι γυναίκες να είναι περισσότερο ειλικρινείς απέναντι στην παρουσίαση των γεγονότων κι όχι να παρουσιάζουν μόνο παραμορφωμένη κατάσταση.

Είναι καλό να γνωρίζουν οι γυναίκες πως ο άντρας αισθάνεται την ανάγκη της προσωπικής του ελευθερίας. Βέβαια αυτό εξηγείται, όπως αναφέρει η Χουρδάκη, από την όλη ιστορία και προϊστορία του ανδρικού φύλου που δεν ένιωσε ποτέ, από πλευράς συζυγικής ζωής, «ανελεύθερο» καθεστώς. Έχει λοιπόν την ανάγκη να αισθάνεται ελεύθερος.

Τέλος θα πρέπει να πούμε πως η γυναίκα κάνει ένα βασικό λάθος όταν δεν δημιουργεί αυθυπαρξία ψυχολογική για τον εαυτό της. Προσκολλάται στο σύζυγο, εξαρτάται από αυτόν και τον βαραίνει με όλα της τα προβλήματα, χωρίς να είναι σε θέση η ίδια να επιλύσει μερικά μόνη, χωρίς να τον κουράζει. Δυστυχώς αυτό είναι ένα θέμα πάνω στο οποίο παραπαίουν πολλές γυναίκες. Χρειάζεται να δεθεί αλλά με σωστά δεσμά. Η αυθυπαρξία η ψυχολογική είναι απαραίτητη στη γυναίκα πρώτα απ' όλα γιατί ο σύζυγος θα την εκτιμήσει περισσότερο, δεν θα εξακολουθεί να είναι προσκολλημένη ψυχολογικά, θα επιλύει τα δικά της προβλήματα δίπλα στα προβλήματα του συζύγου της και ο σύζυγος δεν θα αισθάνεται κουρασμένος κοντά της. Εξάλλου η ψυχολογική αυθυπαρξία θα βοηθήσει να φανούν πολλά σημεία της ζωής πιο ξεκάθαρα, πιο σαφή και να υπάρξει ομαλή εξέλιξη της συζυγικής ζωής.

Όταν οι σύζυγοι γνωρίζουν αυτά τα θέματα, σύμφωνα με τη Χουρδάκη, ξεκινούν με σωστές βάσεις για το ταξίδι της συζυγικής ζωής. Βέβαια υπάρχουν συχνά οι εκπλήξεις, οι λοξοδρομήσεις. Υπάρχουν καταστάσεις στις οποίες δεν μπορούν να εφαρμοστούν όσα αναφέρθηκαν καθώς η γενική ψυχολογία δίνει βασικές γραμμές χωρίς να επιλύει τις επί μέρους περιπτώσεις (ό.π., σελ. 319-320).

VI. Η ΛΥΣΗ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

1. Γενικά

Ένας γάμος παύει να υφίσταται ύστερα από το θάνατο του ενός συζύγου ή από διαζύγιο. Από τα μέσα του αιώνα που διανύουμε και ειδικότερα μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παρατηρούμε ότι το ποσοστό των διαζυγίων τόσο στις Ευρωπαϊκές χώρες όσο και στην Ελλάδα, έχει αυξηθεί. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι τα ποσοστά των διαζυγίων συνδέονται με τις αλλαγές της νομοθεσίας. Όταν δηλαδή έχουμε φιλελευθεροποίηση της νομοθεσίας τα διαζύγια αυξάνουν, όταν η νομοθεσία όμως δυσκολεύει και απαιτεί πολλές προϋποθέσεις για τη διαδικασία έκδοσης των διαζυγίων, έχουμε μείωση των διαζυγίων. Κάτι ανάλογο μπορούμε να πούμε ότι έγινε και στην ελληνική κοινωνία. Από στοιχεία της ΕΣΥΕ στην δεκαετία 1973-1984 υπάρχει αύξηση των διαζυγίων κατά 74,3% και αύξηση του αριθμού των παιδιών που βιώνουν ένα διαζύγιο κατά 76,3% στη χώρα μας.

2. Θεσμικό πλαίσιο λύσης γάμου

Το θεσμικό πλαίσιο που ρύθμιζε τη διάλυση του γάμου στην Ελλάδα, παρέμεινε για 150 χρόνια αναλλοίωτο. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 1983, ελάχιστες αλλαγές διαδραματίστηκαν στον τομέα αυτό (Κοτσαμάνης, 1997, σελ. 98).

Η ουσιαστικότερη αλλαγή προήλθε με τον Ν. 1329/1983, όπου έγινε τροποποίηση του Οικογενειακού Δικαίου που βασίστηκε στην συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλλων. Οι τροποποιήσεις που έφερε ο νόμος αυτός ήταν η κατάργηση του θεσμού του αρχηγού της οικογένειας, η διατήρηση του οικογενειακού επωνύμου της γυναίκας, η κατάργηση της προίκας, η αξίωση συμμετοχής και των δυο συζύγων στην περιουσία που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου, η επιλογή του επωνύμου των παιδιών και η απλούστευση των διαδικασιών έκδοσης του διαζυγίου με το Ν.1329 (Πουλοπούλου, 1994, σελ. 59). Ο καινούριος αυτός νόμος προβλέπει τον ισχυρό κλονισμό ως λόγο διάλυσης του γάμου και καθιερώνει το συναινετικό διαζύγιο.

Οι επιπτώσεις του νόμου αυτού είναι η άμεση αύξηση των διαζυγίων και κυρίως των συναινετικών. Παρατηρείται ότι η πλειοψηφία των διαζυγίων είναι συναινετικά τόσο στις αστικές όσο και στις αγροτικές περιοχές. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το γεγονός αυτό υποδηλώνει την ωριμότητα και των δυο συζύγων να λύσουν τον γάμο τους με ειρηνικό – όσο είναι εφικτό – τρόπο, ώστε οι συνέπειες να μην είναι τόσο βλαβερές στα υπόλοιπα μέλη του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Τα συναινετικά διαζύγια εξαρτώνται και από το ποιος σύζυγος ήταν ο υπαίτιος. Η ελληνική πραγματικότητα λοιπόν, δείχνει ότι και οι δυο σύζυγοι συναποφασίζουν για ένα διαζύγιο.

3. Λύση του γάμου στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα τα διαζύγια παρουσιάζουν μια έξαρση. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να παρουσιάζει μια έντονη αύξηση στις μέρες μας, η ανοδική όμως αυτή πορεία είχε ξεκινήσει από την μεταπολεμική περίοδο. «Στους 100 συναπτόμενους γάμους ετησίως αντιστοιχούν 5 διαλύσεις γάμων λόγω διαζυγίου στη δεκαετία του 1960 και στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1970, αλλά η αναλογία αυτή αυξήθηκε σε 10 μέχρι τα τέλη αυτής και σε 13 στη δεκαετία του 1980» (Ίδρυμα Αντιμετώπισης Δημογραφικού Προβλήματος, 1991, σελ. 16).

Στις παραδοσιακές κοινωνίες η διάλυση του γάμου με διαζύγιο συναντάται σε μικρότερη συχνότητα απ' ότι στις αστικές κοινωνίες λόγω της κοινωνικής αποδοκimasίας που αντιμετωπίζει η διαζευγμένη γυναίκα αλλά και της οικονομικής εξάρτησής της από τον σύζυγο. Μπορεί ο νόμος Ν.1329 να καταργεί τον άνδρα ως αρχηγό της οικογένειας, στην πραγματικότητα, όμως, δεν είναι λίγες οι φορές, που στις αγροτικές κοινωνίες ο σύζυγος θεωρείται ο αφέντης και η γυναίκα έχει υποχρέωση να υπομένει σ' ένα γάμο που δεν τον θέλει (συχνά μάλιστα ο σύζυγος έχει τη συμπαράσταση της οικογένειας της γυναίκας του).

Από την άλλη μεριά, αναμφισβήτητα, στις αστικές κοινωνίες, όπου κυριαρχεί η πυρηνική οικογένεια, το διαζύγιο έγινε ευκολότερο. Οι προκαταλήψεις και το κοινωνικό στίγμα που συνόδευαν συνήθως το ζευγάρι μετά το διαζύγιο-ιδιαίτερα τη γυναίκα-εκλείπουν. Το διαζύγιο θεωρείται σαν φυσικό επακόλουθο, όταν πλέον το ζευγάρι δεν επιθυμεί τη συνέχιση του γάμου.

4. Παράγοντες αύξησης διαζυγίων

Η επαγγελματική απασχόληση και το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην απόφαση ενός διαζυγίου. Παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι μορφωμένες γυναίκες και αυτές που έχουν μια επαγγελματική δραστηριότητα-που συνήθως συνοδεύεται από εισόδημα που είναι ικανό να τις συντηρήσει - καταφεύγουν συχνότερα σε αυτό. Όντας οικονομικά ανεξάρτητες δεν διστάζουν ν' αντιμετωπίσουν μόνες τη ζωή.

Πρέπει, επίσης, να τονίσουμε και δυο ακόμη σημαντικούς παράγοντες που σχετίζονται με τα διαζύγια. Ο πρώτος είναι η ηλικία κατά το γάμο. Βλέπουμε ότι πολλά νεαρά ζευγάρια καταφεύγουν στο διαζύγιο, αφού παντρεύτηκαν σε μικρή ηλικία, μην έχοντας ολοκληρωθεί συναισθηματικά και αναπτυχθεί ως ξεχωριστή ταυτότητα. Αλλά και οι ίδιες οι απαιτήσεις που επιβάλλει ο σύγχρονος τρόπος ζωής γίνονται εμπόδιο στο ν' αντεπεξέλθουν τα νεαρά ζευγάρια στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις.

Ο δεύτερος παράγοντας που επιδρά στο ποσοστό των διαζυγίων είναι η διάρκεια του γάμου. Εντύπωση προκαλεί η διάλυση των γάμων στα πρώτα χρόνια της έγγαμης συμβίωσης. Γεγονός που παρατηρείται ειδικότερα από το 1989 και έπειτα. Αυτό βέβαια έχει δημογραφικές συνέπειες, αφού η διάλυση των γάμων στα πρώτα χρόνια ευνοεί την αύξηση διαζευγμένων άτεκνων ζευγαριών, γεγονός που διαπιστώνεται και στην Ελλάδα. Το διαζύγιο παίζει έναν αρνητικό ρόλο ως προς το διαφοροποιούμενο δείκτη γεννητικότητας, αφού πρώτον, μειώνει την αναπαραγωγική περίοδο στη ζωή μιας γυναίκας και δεύτερον, ένας αποτυχημένος πρώτος γάμος μπορεί να αναβάλλει για μεγάλο χρονικό διάστημα τη γέννηση του πρώτου παιδιού (Μουσουρού, 1996, σελ.55).

Άλλοι εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες είναι οι οικονομικές δυσκολίες, η γέννηση των παιδιών σε ακατάλληλη χρονική περίοδο, οι διαφωνίες και η ασυνεννοησία, η χειραφέτηση της γυναίκας, οι νέες συνθήκες, η γενική κρίση των θεσμών, η επίδραση των συγγενών, η μη προετοιμασία των νέων για το γάμο, λαθεμένοι τρόποι επικοινωνίας του ζευγαριού, η ανεπάρκεια γονεϊκών ρόλων, η απουσία της αυτογνωσίας και της ψυχολογικής ωριμότητας, είναι από τα σημαντικότερα. (Σταθόπουλος, 1996, σελ. 87, 88, 89).

Η βιομηχανική επανάσταση, η μετανάστευση στις αστικές περιοχές, η εργασία της γυναίκας και οι νέες τεχνικές αντισύλληψης είχαν σαν αποτέλεσμα να τεθούν σε

αμφισβήτηση οι παραδοσιακοί γυναικείοι και ανδρικοί ρόλοι. Σαν επακόλουθο των δομικών αλλαγών στην οικογένεια η σημαντική μονάδα έγινε το άτομο.

Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, τα αίτια για την αύξηση των διαζυγίων είναι διάφορα. «Οι κοινωνιολόγοι έχουν διάφορες εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις του διαζυγίου στο θεσμό του γάμου και της οικογένειας. Πολλοί υποστηρίζουν ότι η αστυφιλία άλλαξε τη δομή της παραδοσιακής οικογένειας και τις αξίες για την σπουδαιότητα και ισοβιότητα του γάμου. Η αύξηση του μέσου όρου ζωής με τη μείωση των θανάτων σημαίνει ότι οι σύζυγοι κατά κανόνα ζουν τώρα πολύ περισσότερα χρόνια μαζί απ' ότι στο παρελθόν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να χωρίζουν ορισμένα ζευγάρια σε προχωρημένη ηλικία, ενώ στο παρελθόν θα τους χωρίζει ο θάνατος. Η σημερινή έμφαση στην ατομική ευτυχία στην αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου μέσα ή έξω από τον γάμο, ωθεί πολλά νέα ζευγάρια στη διάλυση του γάμου από τον πρώτο κιόλας χρόνο της έγγαμης ζωής, αν ο ένας ή και οι δύο συνειδητοποιήσουν ότι έκαναν λάθος στην επιλογή συντρόφου. Στο παρελθόν η οικονομική εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στη διάλυση της οικογένειας. Σήμερα, η εισοδος της γυναίκας στην εργασία μαζί με τη μείωση της κοινωνικής προκατάληψης σε βάρος των διαζευγμένων γυναικών, ευνοεί το διαζύγιο. Βέβαια, τίθεται το ερώτημα εάν, στις περιπτώσεις αυτές, το διαζύγιο είναι ευλογία ή κατάρα» (ό.π., σελ. 89).

Η αύξηση των διαζυγίων συντελεί στη διαμόρφωση νέων οικογενειακών σχημάτων, όπως είναι η μονογονεϊκή οικογένεια, η ελεύθερη συμβίωση και η οικογένεια που δημιουργείται από το δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων.

Διαζύγια στις Χώρες της ΕΟΚ (σε 1.000 κατοίκους)

	1960	1970	1980	1990	1991
Ευρώπη των 12	0,5	0,7	1,4	1,7 ²	...
Βέλγιο	0,5	0,7	1,5	2,0	2,1
Δανία	1,5	1,9	2,7	2,7	2,5
Γερμανία	1,0	1,3	1,8	2,2 ²	1,7
Ελλάδα	0,3	0,4	0,7	0,6	0,6
Ισπανία	0,5 ¹	0,6 ¹	...
Γαλλία	0,7	0,8	1,5	1,9	1,9
Ιρλανδία
Ιταλία	0,2	0,5	0,5

Λουξεμβούργο	0,5	0,6	1,6	2,3 ²	2,0
Ολλανδία	0,5	0,8	1,8	1,9	1,9
Πορτογαλία	0,1	0,1	0,6	0,9	1,1
Ηνωμένο Βασίλειο	0,5	1,1	2,8	2,9	...

Πηγή: Πουλοπούλου, 1994

¹1985

²1989

5. Συγκρούσεις

Οι συγκρούσεις και οι διαφορές είναι μία αναπόφευκτη πραγματικότητα, που δημιουργείται σε όλες τις διαπροσωπικές σχέσεις και στις σχέσεις ομάδων και ατόμων.

Κάθε σύγκρουση για να δημιουργηθεί απαιτεί τη συμμετοχή δυο τουλάχιστον ατόμων. Η συμμετοχή μπορεί να είναι ενεργητική ή παθητική. Η ενεργητική στάση συνεπάγεται παράπονα, γκρίνια, απαγορεύσεις ακόμη και σωματική επίθεση.

Η παθητική στάση εκδηλώνεται με κατήφεια, αδιαφορία, ψυχρότητα, διακοπή διαλόγου και κάθε επαφής.

Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις των N. & G. O' Neil, η διαρκής και πλήρης συζυγική αρμονία είναι μύθος. Το μάλωμα μπορεί να είναι μια αξιοπρεπής μέθοδος επικοινωνίας. Τα μαλώματα και οι καυγάδες μειώνουν τις εντάσεις και καθαρίζουν την ατμόσφαιρα. Ένας καυγάς μπορεί να φέρει κατανόηση στις διαφορές με τον σύντροφο και να σημαδέψει μια νέα φάση στην ανάπτυξη της σχέσης, αλλά μπορεί να είναι και ολέθριος, μια ευκαιρία για έκρηξη της επιθετικότητας και ατομικών εχθροτήτων. Η διαφορά ανάμεσα στα θετικά και αρνητικά αποτελέσματα βρίσκεται στην γνώμη του να μαλώνεις με εποικοδομητικό τρόπο (N. & G. O' Neil, 1973, σελ 124-125).

«Γι' αυτό η εκλογή του συντρόφου αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την λύση προβλημάτων που μπορεί να δημιουργηθούν μέσα στον γάμο (Ντράικωρς, 1973, σελ 89).

Καθώς, όταν οι συγκρούσεις γίνουν πολύ έντονες τότε το αίσθημα της εσωτερικής κατάρρευσης που πολλές φορές είναι σωματικό-αδυνατεί να ακολουθήσει κάποια συνεργασία και ο χωρισμός τότε φαίνεται σαν αν αποτελεί τη μόνη λύση. Πολλές φορές όμως διαλέγεται σαν λύση το διαζύγιο εκεί που θα μπορούσε να γίνει μια προσαρμογή, είτε με ειλικρινή πρόθεση είτε ζητώντας κατάλληλη βοήθεια. Δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε ότι και το ίδιο το διαζύγιο αποτελεί ένα συζυγικό πρόβλημα και γι' αυτό πρέπει να λυθεί μόνο με την συνεργασία των συζύγων. Έτσι, σε μερικούς γάμους είναι η τελευταία προσπάθεια συνεργασίας και σε πολλούς η πρώτη (ό.π., σελ 176)

Δεν πρέπει λοιπόν να υπάρχει ανταγωνισμός ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας γιατί φέρνει δυσκολίες, συγκρούσεις, προστριβές και ανωμαλίες. Ακόμη και η σύγχρονη οικογένεια καθρεπτίζει την τραγική σύγκυση εκείνων που γαλουχήθηκαν με τις παραδοσιακές απολυταρχικές μεθόδους. Χρέος του καθένα είναι ν' ανακαλύψει, να δοκιμάσει νέες ιδέες και να αναθεωρήσει με θάρρος οτιδήποτε είχε πιστέψει ότι ήταν οριστική και αμετάκλητη αλήθεια (Τάκαρη, 1978, σελ. 90).

Η κατάσταση θ' αλλάξει όταν καταλάβουν οι γυναίκες ότι παίζουν ένα πρωτεύοντα ρόλο σε κάθε δυσκολία, σε κάθε σύγκρουση και ότι με τον τρόπο τους μπορούν να επηρεάσουν και να εξομαλύνουν την άσχημη κατάσταση. Δεν μπορούμε να αλλάξουμε κανένα άλλο παρά μόνο τον εαυτό μας. Κι όταν ο δικός μας αλλάξει τότε και ο ρόλος του άλλου που συμμετέχει στη σύγκρουση δεν θα μείνει ανεπηρέαστος.

Η λύση του γυναικείου προβλήματος βρίσκεται στα χέρια της γυναίκας. Η μόνη σταθερή βάση για καλές οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις είναι η ισορροπία ανάμεσα σε ισότιμα μέλη. Για να πετύχει η γυναίκα τους σκοπούς της θα πρέπει να βεβαιωθεί ότι έχει μια ισότιμη υπόσταση στην κοινωνία και να προσπαθήσει να το γνωρίσει ή ακόμη και να επιβάλλει την αναγνώριση της στο κοινωνικό σύνολο (ό.π., σελ. 99).

Ωστόσο, η διαπαιδαγώγηση για επαγγελματική σταδιοδρομία και η εργασία θα μπορέσουν να βοηθήσουν τη γυναίκα σε όλα τα τρωτά σημεία που παρουσιάζει η συμπεριφορά της ως σήμερα, ώστε πρώτα εκείνη να πιστέψει, να οικειωθεί ορισμένες καταστάσεις που θα κάνει βίωμα για να μπορέσει, ύστερα να πείσει το κοινωνικό σύνολο για την αλλαγή της κι εκείνο να την παραδεχθεί και να την εμπιστευθεί. Τότε και μόνο, θα μπορέσει να προχωρήσει στην πραγμάτωση του εαυτού της και θα αποκτήσει προσωπικότητα και αυτονομία (Τάκαρη, 1978, σελ. 110).

6. Ο χωρισμός των συζύγων

«Ο χωρισμός είναι η περίπτωση που οι δύο σύζυγοι έχουν διασπάσει τους ουσιαστικούς δεσμούς που τους συνδέουν και ζουν χωριστά ο ένας απ' τον άλλον, χωρίς όμως να έχουν λύσει και τυπικά των μεταξύ τους γάμο. Διασπασμένες είναι οι σχέσεις μεταξύ των συζύγων και στην περίπτωση της συμβατικής συνοίκησης. Εδώ διατηρείται και ο τύπος και η εξωτερική μορφή του γάμου που συνιστά το «κέλυφος» της

οικογένειας. Γι' αυτό στη θεωρεία συχνά γίνεται λόγος στις περιπτώσεις αυτές για οικογένειες «κενού κελύφους» (Τσαούσης 1998, σελ. 460).

Στις μέρες μας δεν αμφισβητείται πως έχει αυξηθεί το ποσοστό των διαζυγίων. Παρατηρείται στις σύγχρονες βιομηχανικές-αστικές κοινωνίες πως ο θεσμός της οικογένειας διέρχεται στην εποχή μας κρίση.

«Η έμφαση που δίδεται στο συναισθηματικό περιεχόμενο του συζυγικού δεσμού κάνει την οικογένεια έναν αρκετά ευπαθή θεσμό. Η συναισθηματικοί ένταση, μεταξύ των συζύγων και η απογοήτευση από τις όποιες προσδοκίες τους από το γάμο οδηγούν εύκολα και συχνά στο διαζύγιο» (ό.π., σελ. 460).

Θα ήταν σημαντικό να διακρίνουμε τη λύση του γάμου από τη διάλυση της οικογένειας. Η λύση του γάμου έχει σχέση με τον τερματισμό ενός τυπικού θεσμού που ενώνει δύο ετερόφυλα πρόσωπα, τους δύο συζύγους. Η διάλυση της οικογένειας αφορά τη διάσπαση και χαλάρωση δεσμών και σχέσεων που συνδέουν και άλλα πρόσωπα, πέρα από τους δύο συζύγους, τα τέκνα (ό.π., σελ. 459).

Εκτός από τις δύο παραπάνω μορφές διάλυσης οικογενειών (χωρισμό και περιπτώσεις συμβατικής συνοίκησης), υπάρχει και το διαζύγιο.

«Είναι εκτός από μορφή λύσης του γάμου και μια μορφή διάλυσης της οικογένειας γιατί, στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, προϋποθέτει την ασυμφωνία των συζύγων και τη ρήξη όχι μόνο των μεταξύ των σχέσεων, αλλά και των σχέσεων με τους συγγενείς του άλλου συζύγου» (ό.π., σελ. 459).

Σύμφωνα με τη Χουρδάκη, το διαζύγιο είναι η πλευρά του γάμου που δεν παρουσιάζει επιτυχία. Διακρίνεται σε νομικό διαζύγιο και ψυχολογικό.

Το νομικό διαζύγιο είναι η απόφαση του ζευγαριού να διαχωρίσει το δρόμο του και η θέληση να εμφανίσει αυτή την απόφαση στην κοινωνία. Να μάθει η κοινωνία πως δε θέλει κοινή συμβίωση, δεν έχουν κοινό τρόπο ζωής, πως πρέπει να χωρίσουν.

Το ψυχολογικό διαζύγιο οργανώνεται από τη στιγμή που δύο άτομα αρχίζουν να αισθάνονται πως ο ένας βρίσκεται μακριά από το άλλον και διαμορφώνουν ο καθένας δρόμο χωριστό από εκείνο τον κοινό δρόμο, που είχαν ξεκινήσει μαζί πριν από λίγα ή πολλά χρόνια (Χουρδάκη, 1995, σελ.322).

«Πολλοί ειδικοί υποστηρίζουν ότι, μια οικογένεια η οποία δε διαλύεται για λόγους οικονομικής, κοινωνικής ή ψυχολογικής εξάρτησης ενός εκ των δύο συζύγων, δεν είναι η

οικογένεια μέσα στην οποία μεγαλώνουν υγιή παιδιά. Οι ψυχολογικές συνθήκες κάτω από τις οποίες μεγαλώνουν τα παιδιά είναι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στην ανάπτυξή τους πολύ περισσότερο από την «τυπική» ακεραιότητα της οικογένειάς τους. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι γονείς πρέπει να χωρίζουν με τη πρώτη δυσκολία. Το διαζύγιο είναι συνήθως αποτέλεσμα έντονων και μακροχρόνιων περιβαλλοντικών-αντικειμενικών ή υποκειμενικών προσωπικών δυσκολιών των συζύγων» (ό.π., σελ. 89).

Αν και το διαζύγιο έχει σχεδιαστεί σαν ένα κοινωνικό γιατρικό για ένα δυστυχημένο γάμο, η έρευνα τα τελευταία είκοσι χρόνια αποκαλύπτει ότι οι γονείς και τα παιδιά το βιώνουν σαν μία εξαιρετικά επώδυνη εμπειρία.

Θα δούμε το αποτέλεσμα του διαζυγίου στη συμπεριφορά των ενηλίκων και στην υγεία τους και τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ ανδρών και γυναικών στην θνησιμότητα και στη νοσηρότητα ψυχική και σωματική.

Σε ψυχολογικό επίπεδο οι περισσότεροι, όταν φθάνουν στο διαζύγιο ή στο φυσικό χωρισμό, αισθάνονται έντονο φόβο και πανικό, ενώ μερικοί αισθάνονται μια σύντομη περίοδο ευφορίας. Αυτές οι αντιδράσεις δεν σχετίζονται με την επιθυμία για χωρισμό, αλλά είναι αντιδράσεις για την απώλεια του πιο σημαντικού στοιχείου του γάμου, του αισθήματος της προσκόλλησης, του δεσμού. Μπορεί η εκτίμηση, η εξιδανίκευση και ο έρωτας να αντικαθίστανται από καχυποψία και απέχθεια, αλλά το αίσθημα εξάρτησης σβήνει πολύ αργά και μόνο με την απουσία του άλλου. Η αντίδραση περιγράφεται σαν σύνδρομο «άγχους αποχωρισμού» και περιλαμβάνει οργάνωση όλης της προσοχής γύρω από το χαμένο πρόσωπο, θυμό για την απώλεια, επιθυμία για επαφή, ενοχή, ανησυχία, δυσκολίες στον ύπνο, απώλεια όρεξης. Πολλές φορές γίνονται επίμονες προσπάθειες για επανασύνδεση και υπάρχει ισχυρό αίσθημα τραυματισμού του ναρκισσισμού.

Υπάρχουν διαφορές στην αντίδραση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ενώ η γυναίκα πολύ νωρίς στην πορεία της οικογενειακής διάσπασης αναζητεί υποστήριξη από το ανεπίσημο δίκτυο των φίλων και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να εξομαλύνει το γεγονός, ο άνδρας μένει συχνά μόνο του. Σε πληθυσμιακές έρευνες που έγιναν βρέθηκε αυξημένη θνησιμότητα σε ομάδα χωρισμένων σε σχέση με ομάδες παντρεμένων, χήρων ή ανύπαντρων.

Βρέθηκε επίσης ότι η ομάδα των χωρισμένων βρίσκεται σε μεγαλύτερο κίνδυνο, όπως φαίνεται από διάφορους δείκτες υγείας: την χρησιμοποίηση των υπηρεσιών υγείας,

τις απουσίες από τη δουλειά, τη θνησιμότητα από ορισμένες αρρώστιες (καρκίνο, διαβήτη, πνευμονία, υπέρταση, ισχαιμική καρδιοπάθεια και αυτοκτονίες) και τη νοσηρότητα από αλκοολισμό, τραύματα, λοιμώξεις και ψυχοσωματικά προβλήματα. Ένα σταθερό εύρημα σ' όλες τις μελέτες είναι ότι ο κίνδυνος είναι μεγαλύτερος για τον χωρισμένο άνδρα.

Η εξήγηση για την αυξημένη νοσηρότητα και θνησιμότητα μετά τον χωρισμό βρίσκεται στην ψυχολογική, κοινωνική, οικονομική επιβάρυνση, που οδηγεί σε μη υγιή συμπεριφορά (αλκοόλ, φάρμακα, κάπνισμα, κακή διατροφή) και επίσης σε πτώση του ανοσοβιολογικού συστήματος (Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, 1990, σελ. 97).

7. Αλλαγές στην οικογένεια

Σε περισσότερες από 90% των περιπτώσεων την επιμέλεια των παιδιών αναλαμβάνουν οι μητέρες. Αυτές εξαιτίας της καινούριας υπευθυνότητας και του συναισθηματικού άγχους στα αρχικά στάδια είναι λιγότερο διαθέσιμες συναισθηματικά και φυσικά για τα παιδιά τους. Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας σχεδόν πάντα επηρεάζεται αρνητικά από το διαζύγιο. Ένας σημαντικός αριθμός μητέρων με επιμέλεια αναγκάζεται να αναλάβει ευθύνες. Σ' αυτή την μετάβαση χρειάζεται χρόνο και μια σειρά από δύσκολες αποφάσεις, όπου δοκιμάζεται η ικανότητα των μελών της οικογένειας να τα βγάλει πέρα με μεγάλο κίνδυνο έκρηξης ανεξέλεγκτων καταστάσεων.

Αποτελέσματα της οικογενειακής διάσπασης

Αν και το διαζύγιο έχει σχεδιαστεί σαν ένα κοινωνικό γιατρικό για ένα δυστυχημένο γάμο, η έρευνα τα τελευταία 20 χρόνια αποκαλύπτει ότι οι γονείς και τα παιδιά το βιώνουν σαν μια εξαιρετικά επώδυνη κατάσταση. Το τελικό αποτέλεσμα ενός διαζυγίου μπορεί να ταξινομηθεί ως :

- *Τραυματικό*, όταν παρουσιάζονται συμπτώματα που δεν προϋπήρχαν και όταν τα άτομα δεν καταφέρνουν να τα ξεπεράσουν μέσα σε κάποιο λογικό χρονικό διάστημα.
- *Θετικό*, όταν υπάρχει πιο αρμονική και σταθερή ζωή μετά απ' αυτό, π.χ. όταν υπάρχει απομάκρυνση από ένα νοητικά άρρωστο ή κακοποιοό σύζυγο γονιό.

➤ *Αδιάφορο*, όταν η αρμονική ή όχι ζωή συνεχίζεται και μετά απ' αυτό.

Φυσικά μπορεί να υπάρχει συνδυασμός όλων των παραπάνω στο ίδιο διαζύγιο, π.χ. μπορεί να είναι τραυματικό για τον έναν απ' τους συντρόφους και θετικό για τον άλλο. Το αποτέλεσμα της οικογενειακής διάσπασης δεν είναι τυχαία διαδικασία, αλλά συνδέεται στενά με παράγοντες μέσα και έξω από την οικογένεια. Η ηλικία των παιδιών, το φύλο, το αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών, ο αριθμός των αδελφών, η φύση και η διαδικασία της διάστασης, η ωριμότητα των γονιών, η ικανότητα των γονιών να αντεπεξέρχονται σε δύσκολες καταστάσεις, η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας, το κοινωνικό υποστηρικτικό δίκτυο και η επικοινωνία των γονιών μετά το διαζύγιο είναι όλοι παράγοντες που επηρεάζουν την υγεία και την καλή κατάσταση της οικογένειας όταν περνά τη διαδικασία της διάστασης (Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, 1990, σελ. 95 – 96).

8. Η επίδραση στα παιδιά

Η άφιξη των παιδιών, παρόλο που συνεχίζει να αποτελεί πηγή ευχαρίστησης, αναγνωρίζεται επίσης και ως πηγή πίεσης και καταπόνησης του γάμου. Αυτή η ένταση αποτελεί φραγμό για την οικειότητα και αίτιο συγκρούσεων. Υπάρχουν αποτελέσματα ερευνών που δείχνουν ότι η παρουσία των παιδιών και η ποιότητα του γάμου τείνουν να είναι αντιστρόφως ανάλογα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, κάποιοι θεωρούν πως η «πηγή» των προβλημάτων μέσα στο γάμο μεταξύ των συζύγων, είναι τα παιδιά. Πώς νοιώθουν τα ίδια όμως όταν η σχέση των γονέων τους δεν είναι υγιής και καταλήγει στο διαζύγιο;

Ο Δρακουλίδης υποστηρίζει πως το διαζύγιο στο ζευγάρι που χωρίζει δίνει ελευθερία. Αλλά για τα παιδιά το διαζύγιο είναι καταδίκη με πολλαπλές συνέπειες, ανάλογα με την ηλικία τους, το φύλο τους, τις εντυπώσεις που είχαν από τη συμβίωση των γονιών τους, την δυναμική ή αδύναμη ιδιοσυστασία τους, το αν έχουν άλλα αδέρφια, το αν παντρευτεί ο γονιός που θα μείνουν μαζί του, αν θα κάνει παιδιά, από τη στάση του πατριού ή της μητριάς (Δρακουλίδης, 1983, σελ. 10).

Η Κανελοπούλου αναφέρει πως όποιοι κι αν είναι οι λόγοι του διαζυγίου, εξακολουθεί να παραμένει η μεγάλη αποτυχία, που είναι πολύ θλιβερή και επικίνδυνη για τα παιδιά, αφού τα οδηγεί σε ένα μέλλον αβέβαιο και ανασφαλές.

«Ο χωρισμός των γονέων κλονίζει σημαντικά την ψυχική ισορροπία του παιδιού, προκαλεί στο παιδί την αίσθηση μιας απειλής στη δική του συνοχή και στο δυναμισμό του. Το διαζύγιο νομιμοποιεί την ασυμφωνία, καταργεί την ατμόσφαιρα διαμάχης και δημιουργεί ένα νέο καθεστώς για τα παιδιά» (Ντόλτο, 1993 σελ. 138).

Η Λάνσκι θεωρεί πως για τα παιδιά ένα διαζύγιο είναι ελαφρά λιγότερο τραυματικό από τον θάνατο ενός γονέα. Η διαφορά εντοπίζεται στο ότι στο διαζύγιο τα παιδιά δεν έχουν συνήθως τη στήριξη της οικογένειας και των γονέων τους.

Διάφορες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν έχουν δείξει ότι πολλά παιδιά, τουλάχιστον για ένα διάστημα, πληγώνονται από το διαζύγιο, είναι λάθος όμως να συμπεράνουμε ότι όλα τα παιδιά έχουν σημαντικά προβλήματα ή ότι όλα τα παιδιά αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Η έκταση της επίδρασης που ασκεί το διαζύγιο πάνω στο παιδί ποικίλει και τα αποτελέσματα θα καθορισθούν όχι από έναν, αλλά από αρκετούς παράγοντες. Οι αντιδράσεις του παιδιού θα εξαρτηθούν από τις οικονομικές συνθήκες, την ηλικία, το φύλο, την προσωπικότητα, τις ικανότητες του παιδιού που αντιμετωπίζει δυσκολίες, τη φύση της οικογένειας, το βαθμό επαφής και με τους δυο γονείς και από το βαθμό της εχθρότητας που έχει εκδηλωθεί.

Σύμφωνα με την Λάνσκι, μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους είναι το φύλο του παιδιού. Τα κορίτσια χωρισμένων γονέων δείχνουν συστηματικά καλύτερη προσαρμογή από τ' αγόρια σε τομείς που κυμαίνονται από τις κοινωνικές τους δεξιότητες ως τους σχολικούς βαθμούς (Λάνσκι, 1994, σελ. 38).

Η Κανελοπούλου, πιστεύει πως αν το διαζύγιο έχει αναμφισβήτητα δυσμενείς επιπτώσεις για την όλη εξέλιξη του παιδιού είναι λάθος να πιστεύουμε ότι αποτελεί πάντοτε τη χειρότερη λύση.

Ειδικά αν τα παιδιά ζουν μέσα σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχούν το μίσος και οι διαμάχες.

Το διαζύγιο αποτελεί οπωσδήποτε ένα μεγάλο πρόβλημα για τα παιδιά. Αν όμως οι γονείς έχουν τη μεγαλοψυχία και την ωριμότητα να εξασφαλίσουν στο παιδί συναισθηματική ασφάλεια και σταθερότητα, η κατάσταση σαφώς θα είναι ευνοϊκότερη για τα παιδιά.

Στην Ελληνική κοινωνία, τα μέτρα προστασίας της οικογένειας στηρίζουν την πυρηνική-παραδοσιακή οικογένεια. Η αυξητική τάση των διαζυγίων και η εμφάνιση της μονογονεϊκής οικογένειας όμως, είναι πραγματικότητα (Κανελοπούλου, 1971, σελ. 70).

VII. Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

1. Οικογένεια σε κρίση

Υπάρχουν ορισμένες καταστάσεις που είναι μεταβατικές φάσεις στην οικογένεια σε μια κρίση. Αυτές είναι η γέννηση ενός μωρού, η εφηβεία και η κρίση της μέσης ηλικίας των γονιών.

Η συζυγική δυσαρμονία και το διαζύγιο, η βία στην οικογένεια, η απώλεια και ο θάνατος, η οξεία αρρώστια.

Ένας ορισμός που μπορεί να αναφερθεί για την οικογένεια είναι ο εξής: «Η οικογένεια είναι ο θεσμός με τη δική του κουλτούρα και τους ειδικούς τρόπους για την αντιμετώπιση της ζωής. Η οικογένεια αποτελείται από άτομα των οποίων γνωρίζουμε ότι η συμπεριφορά και η εμπειρία επηρεάζεται από ένα σύστημα από αλληλοδιαπλεκόμενες σχέσεις, στις οποίες συμμετέχουν και αποτελούν ένα μέρος. Παράλληλα τα άτομα – μέλη της οικογένειας έχουν συγκεκριμένα και βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά ή εσωτερικές σχέσεις». Οι εσωτερικές αυτές σχέσεις που στην ουσία επηρεάζουν τη δυναμική της οικογένειας μπορεί να επηρεασθούν από εξωτερικά γεγονότα τα οποία μπορεί να προκαλέσουν μια κρίση με αποτέλεσμα τη διαταραχή της όποιας ισορροπίας έχει η οικογένεια στη δεδομένη χρονική περίοδο.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι η διαταραχή της ισορροπίας της οικογένειας δεν προκαλείται απλά και μόνο από την αλλαγή της δομής της οικογένειας ή από τους επισυμβαίνουσες κρίσεις. Σύμφωνα με τον Τσιάντη τα διάφορα γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή της οικογένειας και ότι αυτά συμβολίζουν, επηρεάζουν τελικά τις εσωτερικές σχέσεις· φαντασιώσεις των ατόμων με αποτέλεσμα να επηρεάζεται όλο το σύστημα της οικογένειας (Τσιάντης, 1990, σελ. 60).

Σύμφωνα με τον ίδιο, η κρίση είναι μια μεταβατική περίοδος ή μια καμπή στη ζωή ενός ατόμου. Η κρίση δημιουργεί τις προϋποθέσεις για να μπορέσει το άτομο να ωριμάσει. Από την άλλη μεριά όμως μπορεί να το βάλει σε ρίσκο με αποτέλεσμα να γίνει πιο ευάλωτο ακόμη και να οδηγηθεί σε ψυχική αποδιοργάνωση. Οι γνωστοί μηχανισμοί

άμυνας και τρόποι αντιμετώπισης που χρησιμοποιεί το άτομο κινητοποιούνται αλλά και δοκιμάζονται στην περίοδο της κρίσης.

Η κρίση λοιπόν είναι μια κατάσταση που μπορεί να οδηγήσει σε ωρίμανση και πιο πέρα ανάπτυξη. Από την άλλη μεριά μπορεί να οδηγήσει σε αποδιοργάνωση. Διακρίνονται δύο ειδών κρίσεις, η μία που καλείται εξελικτική και που βασίζεται στη θέση ότι το άτομο αναπτύσσεται μέσα από μια σειρά από φάσεις ή μεταβατικές περιόδους που προκαλούν συναισθηματική αναταραχή. Εξελικτικές κρίσεις συμβαίνουν στην περίοδο της εφηβείας, της μέσης ηλικίας κλπ. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτή που οφείλεται σε γεγονότα που δεν τα περιμένει κανένας, όπως ο φυσικός τραυματισμός, απώλεια εργασίας κλπ.

Το μοντέλο της θεωρίας της κρίσης μπορούμε να εφαρμόσουμε αντί στον κύκλο ζωής ενός ατόμου στον κύκλο ζωής της οικογένειας και να έχουμε κρίσεις που συνδέονται με το κύκλο ζωής της οικογένειας.

Σύμφωνα με τον Τσιάντη, η οικογένεια είναι ο θεσμός με τη δική του κουλτούρα και τους ειδικούς τρόπους για την αντιμετώπιση της ζωής. Η οικογένεια αποτελείται από άτομα των οποίων γνωρίζουμε ότι η συμπεριφορά και η εμπειρία επηρεάζεται από ένα σύστημα από αλληλοδιαπλεκόμενες σχέσεις, στις οποίες συμμετέχουν και αποτελούν ένα μέρος. Παράλληλα τα άτομα-μέλη της οικογένειας έχουν συγκεκριμένα και βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά ή εσωτερικές σχέσεις.

Οι εσωτερικές αυτές σχέσεις που στην ουσία επηρεάζουν τη δυναμική της οικογένειας μπορεί να επηρεασθούν από εξωτερικά γεγονότα, τα οποία μπορεί να προκαλέσουν μια κρίση με αποτέλεσμα τη διαταραχή της όποιας ισορροπίας έχει η οικογένεια στη δεδομένη χρονική περίοδο.

Η διαταραχή της ισορροπίας της οικογένειας δεν προκαλείται απλά και μόνο από την αλλαγή της δομής της οικογένειας ή από τις επισυμβαίνουσες κρίσεις. Τα διάφορα γεγονότα που συμβαίνουν στη ζωή της οικογένειας επηρεάζουν τελικά τις εσωτερικές σχέσεις των ατόμων με αποτέλεσμα να επηρεάζεται όλο το σύστημα της οικογένειας (Τσιάντης, 1990, σελ. 53).

Ο Carlan υποστηρίζει, όπως αναφέρει ο Μουζακίτης, ότι σε μια κρίση το άτομο αντιμετωπίζει ένα εμπόδιο σε σπουδαίους στόχους, για ένα διάστημα το συγκεκριμένο εμπόδιο είναι ανυπέρβλητο μέσω της χρήσης συνηθισμένων μεθόδων για λύση

προβλημάτων. Με αποτέλεσμα να αρχίσει μια περίοδος αποδιοργάνωσης και διαταραχής κατά την οποία επιχειρούνται πολλές ανεπιτυχείς προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος (Μουζακίτης, 1998, σελ. 15).

Η κρίση λοιπόν, όπως αναφέρει ο Τσιάντης, είναι «μια κατάσταση που μπορεί να οδηγήσει το άτομο στην ωρίμανση και στην πιο πέρα ανάπτυξη. Από την άλλη μεριά μπορεί να οδηγήσει σε αποδιοργάνωση» (Τσιάντης, 1990, σελ. 62).

Η ελληνική κοινωνία και η ανθρωπότητα γενικά, σύμφωνα με την Κατάκη, φαίνεται να βρίσκεται μπροστά σ' ένα σημαντικό σταυροδρόμι. Οι κοινωνιολόγοι αναφέρουν ότι παρά την κρίση που περνά η οικογένεια δεν υπάρχουν ενδείξεις αντικατάστασής της από κάποιο άλλο βασικό κοινωνικό θεσμό.

Η ανθεκτικότητα του γάμου και του οικογενειακού θεσμού βασίζεται στην ανάγκη του ανθρώπου να διατηρήσει την ανθρώπινη υπόστασή του και αυτό δεν μπορεί να το πετύχει χωρίς την συγκινησιακή φόρτιση που υπάρχει μέσα στις οικογένειες. Όμως για να διατηρηθεί αυτός ο οικογενειακός θεσμός απαιτείται η θεμελιακή αναμόρφωσή του (Κατάκη, 1984, σελ. 79).

Όπως αναφέρει ο Δρακουλίδης, η οικογένεια περνά μια κρίση. Τα αίτια είναι ατομικά και γενικά. Τα πρώτα αφορούν τα κριτήρια που οδηγούν στο γάμο που είναι το θεμέλιο της οικογένειας. Η άγνοια των κριτηρίων αυτών, η άγνοια του τι επιδιώκει κανείς με το γάμο και πως εξασφαλίζει την ισόβια διατήρησή του, οδηγούν φυσικά σε μια επιπόλαιη απόφαση που με την πρώτη αντιξοότητα θα κλονίσει την οικογένεια. Τα δεύτερα αίτια είναι τα περιβαλλοντικά που υπονομεύουν την οικογένεια μετά την οργάνωσή της και, ακόμα περισσότερο, όταν η οργάνωση αυτή δεν έγινε με περίσκεψη. Αν λοιπόν ο κλονισμός της οικογένειας παρουσιάζει αύξηση στην εποχή μας αυτό οφείλεται στο ότι και τα δύο αυτά αίτια έχουν επιδεινωθεί (Δρακουλίδης, 1983, σελ. 73).

Έχει μεγάλη σημασία στην περίπτωση των κρίσεων για την οικογένεια όχι μόνο ο βαθμός συνοχής και η αλληλοϋποστήριξη των μελών της αλλά το κατά πόσο η οικογένεια έχει δεσμούς με την περιβάλλουσα κοινότητα ή υπάρχει ένα κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης προς το οποίο μπορεί να στραφεί η οικογένεια σε κρίση για να βοηθηθεί. Όπως είναι γνωστό το κοινωνικό δίκτυο μπορεί να βοηθήσει στα εξής επίπεδα: προσφορά συναισθηματικής υποστήριξης, υποστήριξη στο γνωστικό επίπεδο, συγκεκριμένη πρακτική βοήθεια (Τσιάντης, 1990, σελ. 68).

Σύμφωνα με εισήγηση της Κατάκη, η οποία παρουσιάστηκε σε Συνεδρίαση με θέμα «Πρωτοβουλία Γυναικών για τη Σύγχρονη Ελληνική Οικογένεια» 1989, δεν υπάρχει αμφιβολία –σ’ αυτό εξάλλου συμφωνούν όλοι σχεδόν οι κοινωνικοί επιστήμονες– ότι η οικογένεια παραμένει το βασικό κύτταρο της κοινωνίας και ότι θα συνεχίσει να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο όπως και στο παρελθόν.

Στην παραδοσιακή κοινωνία, όπου η οικογένεια αποτελούσε το βασικό οικονομικό της κύτταρο, ο σκοπός για την ύπαρξή της ήταν η οικονομική και βιολογική επιβίωση της ευρείας οικογένειας. Στην επόμενη φάση την βιομηχανική εποχή, ο σκοπός της οικογένειας περιορίζεται στην βιολογική και οικονομική επιβίωση της πυρηνικής οικογένειας. Για τον άνθρωπο της βιομηχανικής εποχής η οικογένεια είναι οι γονείς και τα παιδιά τους. Η έννοια της οικογένειας ταυτίζεται με τον παιδοκεντρικό της ρόλο. Η οικογένεια θα μεγαλώσει τα παιδιά της και θα τα παραδώσει στην παραγωγή.

Στην μεταβιομηχανική φάση της ανθρωπότητας, ο σκοπός της οικογένειας αποσυνδέεται σταδιακά από την βιολογική και οικονομική επιβίωση των μελών της. Οι νέες οικονομικές δομές της κοινωνίας της αφθονίας επιτρέπουν στα άτομα να επιβιώνουν οικονομικά και κοινωνικά μόνα τους. Οι πολλές πλέον από τις κοινωνικές ομάδες, στις οποίες εντάσσεται το άτομο, εκτελούν πολλές από τις λειτουργίες που ως πρόσφατα ανήκαν στην οικογένεια.

Σήμερα αναθεωρούνται οι βασικές λειτουργίες της οικογένειας και όχι απλώς κάποια επιμέρους στοιχεία της δομής και της λειτουργίας της.

Ο σκοπός της μελλοντικής οικογένειας, αποσυνδεδεμένος από την οικονομική και βιολογική επιβίωση των μελών της αρχίζει να συνδέεται όλο και περισσότερο με την ψυχοκοινωνική τους επιβίωση. Η επικοινωνία γίνεται πολύ σημαντική για τα μέλη της οικογένειας. Η ειλικρίνεια, η ισότητα, η εμπιστοσύνη και η κατανόηση, ανάγονται σε βασικές οικογενειακές αξίες, γιατί αποτελούν προϋποθέσεις για την λειτουργική επικοινωνία. Οι νέες αυτές αξίες που διαμορφώνονται, αναθεωρούν εν συνεχεία τους ρόλους του γονέα, του συντρόφου, του παιδιού.

Όπως αναφέρει ο Μυλντόρφ, οι εξωτερικές προς την οικογένεια συνθήκες, κοινωνικές και πολιτιστικές, την καθιστούν «νευροπαθητική» ή οξύνουν τις νευροπαθητικές επενέργειες που συνδέονται με τα βαθιά προβλήματα ενός από τα μέλη της. Όσο πιο δύσκολη είναι η κοινωνική ζωή, τόσο περισσότερο η επαγγελματική γίνεται

πηγή στέρησης, τόσο πιο έντονες είναι οι ψυχοσυναισθηματικές αξιώσεις και τόσο δυσκολότερο είναι σε καθένα από τους δύο συντρόφους να τις ικανοποιήσουν.

Η οικογενειακή όπως και η συζυγική ζωή μπορεί να είναι ανάλαφρη και ευλίγιστη. Η κατάσταση αγωνίας, όμως που προέρχεται από τα προβλήματα της κοινωνικής ζωής, δημιουργεί στο οικογενειακό κύτταρο αυτήν την αναδίπλωση στον εαυτό του και κάνει την ατμόσφαιρα αποπνιχτική και καταπιεστική (Μυλντόρφ, 1977, σελ. 118).

Η Κατάκη σ' ένα άρθρο της στο περιοδικό Ψυχολογικό Σχήμα, 1991, υποστηρίζει ότι έχει αρχίσει πια να γίνεται σαφές στους ανθρώπους ότι η λειτουργική σχέση του ζευγαριού που θα μπορέσει να στηρίξει την αυριανή οικογένεια περνάει μέσα από το τούνελ των προσωπικών αναζητήσεων.

Οι γυναίκες παλεύουν να βρουν ποια είναι τα στοιχεία που θα πρέπει να συνθέσουν μέσα τους για τη δημιουργία μιας νέας ταυτότητας, μιλούν για παραδοχή του εαυτού τους, για δημιουργική παρουσία μέσα και έξω από το σπίτι, απαλλαγή από υπερβολική προσήλωση στην προστασία των άλλων που οδηγεί σε στείο έλεγχο, ενοχές, κ.λ.π. Μιλούν για το δικαίωμα της προσωπικής ζωής, επιτυχίες, αυτονομία, κ.λ.π. Ταυτόχρονα προσπαθούν να διατηρήσουν τη φροντίδα στον άλλο, τη συναισθηματική συμμετοχή και την τρυφερότητα.

Δεν ξέρουν όμως πως να τα συνδυάσουν με τα νέα στοιχεία που απαιτούνται για την δημιουργική τους παρουσία, τόσο μέσα στην οικογένεια, όσο και στον κοινωνικό και επαγγελματικό χώρο. Χωρίς ακόμα την εσωτερική πυξίδα μιας νέας συνθετικής ταυτότητας παραπαίουν ανάμεσα σε υπερβολική παθητικότητα και εξίσου υπερβολική προκλητικότητα.

Ο άντρας βρίσκεται και αυτός στο ίδιο αδιέξοδο μπροστά στον ίδιο αγώνα για μια καινούρια ταυτότητα.

Στα πρόθυρα του 21ου αιώνα, οι άντρες αρχίζουν να αναγνωρίζουν το κόστος της ταυτότητάς τους που καθορίστηκε σε άλλες περιόδους. Ο ρόλος του άντρα σε μερικά βασικά στοιχεία του παραμένει ο ίδιος. Προβάλλεται, όπως πάντα, η κοινωνική του δραστηριότητα. Εκεί η παρουσία του κυριαρχεί ελάχιστα αμφισβητείται. Ο ρόλος του δεν έχει αλλάξει σημαντικά ούτε μέσα στην οικογένεια. Παρόλο που έχει αμφισβητηθεί σημαντικά η κυριαρχία του – δεν γίνεται πάντα δεκτός σαν αφέντης του σπιτιού – ο ίδιος δεν εναντιώνεται στην αμφισβήτηση και μένει στο περιθώριο, αφήνοντας τη γυναίκα του

να δεσπόζει στις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Η επιτυχία που δεν συνδέεται με την ικανοποίηση συναισθηματικών αναγκών μέσα από τη σχέση του με σημαντικά πρόσωπα της ζωής του, δεν δίνει εκείνη τη βαθύτερη αίσθηση της πληρότητας.

Οι άντρες έχουν αρχίσει να θέτουν ερωτήματα, τα οποία έχουν απασχολήσει τις γυναίκες χωρίς μεγάλη επιτυχία, όπως: τι αισθάνονται, τι θέλουν οι άντρες.

2. Ανακατατάξεις - Αλλαγές

Ο γάμος είναι αυτό που οι ανθρωπολόγοι αποκαλούν τελετουργική κρίση και σημαδεύει το πέρασμα του ζευγαριού από ένα είδος κοινωνικής κατάστασης, σε ένα άλλο. Όπως το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση, έτσι και η τελετή του γάμου δείχνει ότι το ζευγάρι αποδέχεται νέους ρόλους. Δεν υπάρχει μόνο ο ρόλος του άντρα και της γυναίκας, σ' αυτούς προστίθεται ο ρόλος του συζύγου και της συζύγου. Μερικά ζευγάρια αποδέχονται εύκολα τον καινούριο ρόλο τους. Άλλα ζευγάρια έχουν προβλήματα από το ξεκίνημα του γάμου τους. Για ορισμένους ο γάμος είναι μια κρίση τέτοιων διαστάσεων που καταστρέφει την ίδια τη σχέση ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα (N. & G. O' Neil, 1988, σελ. 134).

Σύμφωνα με τον Γεωργόπουλο, η μεγάλη κρίση σήμερα, δεν εμφωλεύει στην οικογένεια, αλλά στο γάμο· στην πραγματικότητα ο γάμος πάσχει, ενώ η οικογένεια δέχεται τις παρενέργειές του (Γεωργόπουλος, 1993, σελ. 62).

Ο Δρακουλίδης αναφέρει πως ο σύγχρονος γάμος δεν αντιμετωπίζει μόνο εσωτερικές δυσκολίες, αλλά και πολλές εξωτερικές δυσκολίες. Η αύξηση των εξόδων από τις τεχνοκρατικές προόδους αναγκάζει σ' επιπλέον εργασία τον άντρα και σε παράλληλη τη γυναίκα, με ωράρια διαφορετικά που καταργούν το οικογενειακό τραπέζι. Αλλού ο πατέρας, αλλού η μητέρα, αλλού τα παιδιά. Συντελεστής μεγάλος για τη συναισθηματική διάσπαση της οικογενειακής επικοινωνίας.

«Αντί να εδραιωθούν περισσότερο τα θεμέλια για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες, έγινε το αντίθετο, από πλήρη επιπολαιότητα και ανευθυνότητα, ώστε ο γάμος να χάσει το περιεχόμενό του, εις βάρος κυρίως των παιδιών, δηλαδή της αυριανής κοινωνίας».

Αναμφισβήτητα, η υπογραφή ενός χαρτιού θεμελιώνει από μόνη της μια κρίση. Από τη στιγμή που το ζευγάρι νομιμοποιεί τη σχέση του με το γάμο, οι περιοριστικοί όροι του παλιού συμβολαίου, συμπεριλαμβανομένων και των άγραφων όρων που

καθορίζουν την επιλογή των ρόλων, μπαίνουν ανοιχτά στο παιχνίδι. Δεν υπάρχει πια η μη δεσμευτική υποχρέωση να μείνει κανείς με το σύντροφό του επειδή το θέλει καθώς και οι ελαστικοί, αμοιβαίοι συμβιβασμοί που αντανάκλυσαν την θεληματική δέσμευση. Στη θέση τους υπάρχει ένα συμβόλαιο, μια συγκεκριμένη δεσμευτική συμφωνία που σέρνει μαζί της μια ολόκληρη παράδοση από προσδιορισμένα δικαιώματα, υποχρεώσεις και προσδοκίες (Δρακουλίδης, 1983, σελ. 54).

Από τη στιγμή που οι άνθρωποι αρχίζουν να παίζουν τους ρόλους του συζύγου και της συζύγου, από τη στιγμή που αποδέχονται αυτούς τους ρόλους καταστρέφουν την ελαστικότητα και επιβάλλουν στον εαυτό τους μια δύσκαμπτη αλληλουχία από κανόνες που θα μπορούσαν να αποφύγουν όσο ακόμη ήταν νιόπαντροι (N. & G. O' Neil, 1988, σελ. 135).

Σύμφωνα με τον Γεωργόπουλο, η «κρίση του γάμου είναι αποτέλεσμα της γενικής δοκιμασίας που διέρχονται όλοι οι θεσμοί» (Γεωργόπουλος, 1993, σελ. 44).

Όπως αναφέρει η Χ. Κατάκη στη συνέντευξή της με θέμα Γάμος-Διαζύγιο και επιπτώσεις στο ζευγάρι 1994, η σύγχρονη κοινωνία περνά μια βαθιά κρίση. Η συγκεκριμένη κρίση είναι η αναπόφευκτη φάση στις ανακατατάξεις που οδηγούν σε μια νέα κοσμοθεωρία με επίκεντρο τον ίδιο μας τον εαυτό και τη διαπροσωπική επικοινωνία. Ο σύγχρονος άνθρωπος προσπαθεί να γκρεμίσει τα εσωτερικά του τείχη, γκρεμίζοντας έτσι και τα τείχη που τον χωρίζουν από τους άλλους ανθρώπους.

Η Ν. Τάκαρη αναφέρει πως ο γάμος φέρνει τόσο στον άντρα, όσο στη γυναίκα μια θεμελιακή αλλαγή στην πορεία της ζωής. Αλλάζει ανάλογα με τις περιπτώσεις, τη ζωή της γυναίκας περισσότερο απ' αυτή του άντρα. Ιδιαίτερα, αν εργαζόταν, έπαιρνε ένα μισθό, είχε ένα κανονικό ωράριο εργασίας, αναγνωρίζονταν οι επιδόσεις της στο επάγγελμα και με το γάμο σταμάτησαν όλα αυτά, τότε μόνο ένας πολύ καλός γάμος με την απλήρωτη εργασία του μπορεί να τα ισοζυγίσει. Τις περισσότερες φορές, η γυναίκα δεν είναι ευχαριστημένη από τη ζωή της και την εργασία της στο σπίτι και δεν βρίσκει σ' αυτό καμιά ικανοποίηση. Γι' αυτό, πολλές γυναίκες μεγαλώνουν τα παιδιά ώσπου να φτάσουν σε ηλικία για να πάνε σχολείο κι ύστερα ψάχνουν να βρουν δουλειά για ν' αλλάζουν ενδιαφέροντα και περιβάλλον.

Παλιότερα, η γυναίκα ήταν κλεισμένη στο σπίτι και από τη διοίκησή του αντλούσε την κοινωνική της δικαίωση, με τη διατήρηση της οικογένειας, σαν κύτταρο της

κοινωνίας. Η σύζυγος ήταν δεμένη με το σπίτι, τα παιδιά με τους γονείς και τις παραδόσεις. Σήμερα η γυναίκα βλέπει ότι η εργασία που προσφέρει στο σπίτι δεν της δίνει καμία αυτονομία. Δεν μπορεί ν' αναλάβει καμία πρωτοβουλία σαν ολοκληρωμένη προσωπικότητα. Στα πρώτα χρόνια, πιστεύει ότι αυτή είναι το παν για τον άντρα και τα παιδιά. Όταν ανακαλύψει το αντίθετο νιώθει μοναξιά και εγκατάλειψη (Τάκαρη, 1987, σελ. 99).

Η σημερινή γυναίκα αξιώνει να μην την αγνοούν σαν νοικοκυρά, σαν σύζυγο, σαν μάνα, σαν γυναίκα. Την ικανοποίηση αυτή θα την εξασφαλίσει μονάχα στην ενεργό κοινωνική ζωή.

Σύμφωνα με τον Ν. Δρακουλίδη, ο σκοπός του γάμου είναι η αρμονική και ισόβια συμβίωση ενός άντρα με μια γυναίκα και η σωστή φροντίδα για τα παιδιά τους μέχρι την ενηλικίωσή τους. Επάνω σ' αυτά ο ενδιαφερόμενος, άντρας ή γυναίκα, θα βάλει ένα ερώτημα στον εαυτό του και θ' απαντήσει μ' εντιμότητα και υπευθυνότητα αν η απόφασή του για γάμο στηρίζεται σ' αυτόν τον σκοπό και αν η πραγματικότητα βεβαιώνεται κι εξασφαλίζεται απ' αυτά τα στοιχεία. Όμως κάτι τέτοιο σπάνια γίνεται. Σαν πρώτο κίνητρο χρησιμοποιείται ο έρωτας ή η συμφεροντολογία. Ο έρωτας είναι θετικό στοιχείο για το γάμο, αλλά μόνο όταν συνυπάρχουν τ' άλλα (αμοιβαιότητα, εκτίμηση, συμφωνία χαρακτήρων, οικονομική ασφάλεια, κ.λ.π.). Μοναχός του ο έρωτας όχι μόνο δεν θεμελιώνει το γάμο, αλλά συχνά τον ξεθεμελιώνει ή ξεθεμελιώνεται από το γάμο. Το ίδιο κι όταν ο στόχος του γάμου είναι αποκλειστικά συμφεροντολογικός, χωρίς να υπάρχουν τα στοιχεία που εξασφαλίζουν την αρμονική συμβίωση, ή όταν η κοπέλα γυρεύει όπως - όπως να παντρευτεί για να ξεφύγει από την καταπίεση των γονιών της και χωρίς να εξετάσει προσεκτικά αν ταιριάζει με τον υποψήφιο (Δρακουλίδης, 1983, σελ. 119).

Η Χ. Κατάκη στη συνέντευξή της με θέμα «Γάμος - Διαζύγιο και επιπτώσεις στο ζευγάρι», 1994, αναφέρει πως σήμερα ο άνθρωπος αντιμετωπίζει μια φοβερή πολυπλοκότητα που δημιουργήθηκε από ραγδαίες, σαρωτικές και συνεχείς αλλαγές σ' όλα τα επίπεδα. Η πολυπλοκότητα κάνει πιο δύσκολο στον άνθρωπο να διεργαστεί τις πάρα πολλές πληροφορίες που του έρχονται απ' έξω και κάνει πιο πιθανό να γίνει κανείς αντιφατικός. Στο ζευγάρι ο καθένας βλέπει τις αντιφάσεις του άλλου ή τουλάχιστον βλέπει μια συμπεριφορά που δεν του αρέσει. Βλέπει μια συμπεριφορά από τον άλλο που

δεν του πάει και θυμώνει και προσπαθεί ν' αλλάξει τον άλλο. Εκείνο που δεν βλέπει είναι ότι και ο ίδιος αντιμετωπίζει τα πράγματα πολλές φορές με αντιφατικό τρόπο.

Το πρόβλημα είναι και στους δύο. Είναι δύσκολο να επικοινωνήσει κανείς με τον άλλο όταν δεν επικοινωνεί με τον εαυτό του. Η έμφαση δίνεται στο να αλλάξει η σχέση, ενώ αυτό που χρειάζεται και όπως το έχουμε δει από τις έρευνες ότι είναι απαραίτητο, είναι ν' αλλάζουν οι άνθρωποι. Σήμερα οι ανθρώπινες σχέσεις περνούν κρίση. Δημιουργούνται μέσα στον άνθρωπο αντιφάσεις γιατί συνυπάρχουν μέσα του πολλές φορές οι παλαιότερες αξίες, που δεν έχουν σήμερα καμία λειτουργικότητα με τις καινούργιες αξίες. Άρα έχει πολλές φορές μέσα του αντιφατικές αξίες, αντιφατικά «πρέπει». Είναι αναπόφευκτο και ο τρόπος που βλέπει το ρόλο του μέσα σε μια σχέση να είναι κι αυτός αντιφατικός, αφού πηγάζει από αντιφατικές αξίες.

Οι άνθρωποι δεν ξέρουν τον τρόπο να πετύχουν επικοινωνία. Δεν θα ήταν ουτοπία να ισχυριστεί κανείς, ότι δεν υπάρχει «υγιής» σχέση. Βέβαια το τι θεωρεί κανείς «πετυχημένη» σχέση είναι τελείως υποκειμενικό.

Όπως αναφέρει ο Πιντέρης, μια σχέση είναι «υγιής» όταν είναι ξεκάθαρο ανάμεσα στους δύο ανθρώπους που την απαρτίζουν, τι είδους σχέση έχουν. Το ποιο είδος θα διαλέξουν δεν είναι τόσο σημαντικό, όσο το να είναι ξεκαθαρισμένο ανάμεσα στα δύο άτομα τι είδους σχέσης είναι αυτή που έχουν. Αυτό είναι δύσκολο να γίνει από την πρώτη στιγμή. Κάθε άνθρωπος χρειάζεται ένα διάστημα να ξεκαθαρίσει τις ανάγκες του και τα συναισθήματά του μέσα στη σχέση που ξεκινά. Υγιής είναι η σχέση που ο καθένας γνωρίζει τις προσωπικές του ανάγκες που τον οδηγούν σ' αυτήν, γνωρίζει όμως και τις ανάγκες του άλλου. Δεν υπάρχουν ψευδαισθήσεις (Πιντέρης, 1992, σελ. 32).

Σύμφωνα με τον ψυχίατρο Glifford Sager, όπως αναφέρει ο Πιντέρης, η σχέση ενός ζευγαριού βασίζεται πάνω σ' ένα συμβόλαιο που έχει διαμορφωθεί στα δύο άτομα στα πρώτα στάδια της σχέσης τους. Ένα συμβόλαιο ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, είτε γραφτό, είτε άγραφο, καλύπτει σε γενικές γραμμές τις ανάγκες των δύο ατόμων που το δημιούργησαν σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Όπως περνάνε όμως τα χρόνια αλλάζουν και οι συνθήκες ζωής, αλλά και τα ίδια τα άτομα. Μερικοί κανόνες μπορεί να είναι αποτελεσματικοί και να βοηθάνε τη σχέση, μερικοί άλλοι όμως μπορεί να μην ανταποκρίνονται στην τωρινή πραγματικότητα. Γίνεται λοιπόν αναγκαίο τα δύο άτομα να ανανεώνουν το μεταξύ τους συμβόλαιο (Πιντέρης, 1992, σελ. 73).

3. Προβληματισμοί

3.1 Εισαγωγή

Οι κοσμογονικές αλλαγές του αιώνα μας είχαν αναπόφευκτες επιπτώσεις στο βασικό κύτταρο κάθε κοινωνίας: την οικογένεια. Οι επιπτώσεις αυτές ήταν ιδιαίτερες έκδηλες στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες και στις Η.Π.Α., ενώ συνάντησαν περισσότερες αντιστάσεις στον υπόλοιπο κόσμο. Αναμφισβήτητο είναι πάντως το γεγονός ότι η οικογένεια σε όλο τον πλανήτη δεν είναι ίδια με αυτή που υπήρχε στις αρχές του 20ού αιώνα.

Οι λόγοι είναι πολλοί, περίπλοκοι και αλληλένδετοι και έχουν δημιουργήσει κύματα σαρωτικών αλλαγών. Η τεχνολογία στις διάφορες μορφές της, η γενικότερη ανάπτυξη της γνώσης, οι ανθρωπιστικές αντιλήψεις για τη ζωή των ατόμων, οι τάσεις αποσύνδεσης της ύπαρξης του ατόμου από μεταφυσικές δυνάμεις, οι κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις και ανακατατάξεις, οι καταστρεπτικές παγκόσμιες συρράξεις μεταξύ των λαών οι οποίες γέννησαν δυστυχία και πόνο, η οικονομική εξαθλίωση ατόμων και οικογενειών, η φτώχεια, η διάσπαση των οικογενειών, η αναγκαστική μετακίνησή τους από αγροτικές σε αστικές περιοχές για αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης, όλοι αυτοί οι λόγοι επηρέασαν άμεσα και έμμεσα τη «νοοτροπία» και τη δομή της οικογένειας. Η πυρηνική οικογένεια, τουλάχιστον στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, έχει πλέον επικρατήσει, αντικαθιστώντας την παραδοσιακή-εκτεταμένη οικογένεια. Σήμερα, η εκτεταμένη οικογένεια έχει αντικατασταθεί είτε από την πυρηνική είτε από την πρώτη από άλλες μορφές οικογενειακής συνύπαρξης.

Τα τελευταία χρόνια το πνεύμα της παγκοσμιοποίησης κερδίζει συνεχώς έδαφος. Εάν τελικώς επικρατήσει –κάτι το οποίο είναι πολύ πιθανό– είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα επηρεάσει το θεσμό της οικογένειας, παρότι δεν είναι γνωστό πώς ακριβώς θα γίνει αυτό. Οι νέες εξελίξεις και οι αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο επέφεραν ανακατατάξεις στη δομή της οικογένειας, στους ρόλους που επιτελεί και στις αξίες πάνω στις οποίες στηρίζεται.

Οι ρόλοι του άνδρα, της γυναίκας και των παιδιών αλλάζουν. Η γυναίκα-σύζυγος μετέχει πλέον σχεδόν ισότιμα στο εργατικό δυναμικό, ενώ η συμμετοχή του άνδρα στις υποχρεώσεις του νοικοκυριού και στη φροντίδα των παιδιών θεωρείται πια δεδομένη. Η έμφαση που η οικογένεια δίνει σήμερα στη γνώση και στην ατομική ανεξαρτησία των

μελών της οδήγησε σε περαιτέρω διαφοροποίηση και στην ανάληψη νέων ρόλων από τα μέλη. Η εξουσία της οικογένειας ως κοινωνικής μονάδας έχει περιοριστεί και οι κοινωνικές της λειτουργίες έχουν μειωθεί σημαντικά.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια στη συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνία της εκβιομηχάνισης, των νέων τεχνολογιών, του υψηλού βαθμού ανεργίας, του υπερκαταναλωτισμού, των απαιτήσεων για τα νέα είδη ψυχαγωγίας, εκπαίδευσης και εξειδίκευσης επέδρασαν πιεστικά, καταλυτικά τη λειτουργικότητά της.

Στοιχεία από διάφορες χώρες πιστοποιούν την προαναφερθείσα κατάσταση και τα προβλήματα που η οικογένεια αντιμετωπίζει σε παγκόσμιο σχεδόν επίπεδο. Αναπόφευκτα, και η ελληνική οικογένεια έχει το δικό της μερίδιο σε αυτά τα δεδομένα.

3.2 Χαρακτηριστικά

Αξίζει ακόμη να αναφερθούν ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικογένειας.

Το *προξενιό* βαίνει σταθερά και αμετάκλητα προς εξαφάνιση. Η επιλογή του συζύγου θεωρείται πλέον αποκλειστικά προσωπική υπόθεση του ενδιαφερόμενου μέλους της οικογένειας. Ο ρόλος των γονέων και ιδιαίτερα του «αρχηγού πατέρα» στο θέμα αυτό είναι περιορισμένος και έχει κατά κανόνα συμβουλευτικό χαρακτήρα. Χωρίς υπερβολή, το άκουσμα και μόνο της λέξης «προξενιό» στη σημερινή ελληνική κοινωνία δημιουργεί συναισθήματα θυμηδίας και οίκτου γι' αυτούς που συνάπτουν συζυγικό δεσμό κατ' αυτό τον τρόπο. Πάντως, πρέπει να επισημανθεί ότι η δημιουργία της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας κατά κύριο λόγο βασίζεται στο συναίσθημα των ατόμων και όχι στις διαπραγματευτικές παρεμβάσεις των προξενιτών που αφορούσαν τη διευθέτηση της προίκας. Η προίκα ως θεσμός, έτσι όπως ίσχυε πριν μερικές δεκαετίες, τείνει να εκλείψει, αν και διατηρείται υπό μορφή «δώρου» από μέρους των γονέων. Γενικά ωστόσο έχει πάψει να αποτελεί καθοριστικό στοιχείο στη συνένωση δύο νέων ανθρώπων.

Η *αποδέσμευση της γενετήσιας σχέσης από τη μητρότητα* συνιστά ένα δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικό της σημερινής ελληνικής οικογένειας. Οφείλεται κατά βάση στη χρήση αντισυλληπτικών μεθόδων και έχει πολλαπλές επιπτώσεις τόσο στην αναπαραγωγή του ζευγαριού όσο και στο μέγεθος της οικογένειας. Η ελεγχόμενη αναπαραγωγή οδήγησε στη δημιουργία οικογενειών με ένα ή το πολύ δύο παιδιά. Ο

μέσος όρος μεγέθους της ελληνικής οικογένειας είναι 2,9 άτομα (από τα χαμηλότερα μεγέθη στον ευρωπαϊκό χώρο), δημιουργώντας σοβαρό δημογραφικό πρόβλημα για τη χώρα (Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας 1997, σελ. 59).

Η μείωση της θνησιμότητας, που ήταν από τις υψηλότερες στον κόσμο, αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικογένειας, αφού είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του μέσου όρου ζωής και συνακόλουθα την παράταση της διάρκειας του γάμου. Παλιότερα, η διάρκεια του γάμου ήταν μικρή (λόγω της αυξημένης θνησιμότητας) και, σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη τεκνογονία, δινόταν έμφαση στο ρόλο της γυναίκας ως μητέρας και παράλληλα παραγνωριζόταν ο ρόλος της ως συζύγου. Αντίθετα, με τα σημερινά δεδομένα ο χαρακτήρας αυτός αλλάζει και η συντροφικότητα στο μεγάλης διάρκειας γάμο, γίνεται ένα από τα καθοριστικά στοιχεία στη συμβίωση των συζύγων.

Αποτέλεσμα όλων των ανακατατάξεων στον κοινωνικό περίγυρο, σύμφωνα με την Κατάκη, είναι «η δημιουργία ενός άλλου τύπου γάμου που έχει παιδοκεντρική αντίληψη. Στην αστική οικογένεια ένα μέλος της το παιδί αποκτά ξαφνικά πρωταρχικό ρόλο. Πάνω σ' αυτό στηρίζεται ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Δύο άνθρωποι δηλαδή ενώνουν τις ζωές τους, με σκοπό να εκπληρωθούν οι στόχοι ενός τρίτου. Είναι φανερό πως το παιδί παίζει σημαντικό ρόλο στη σχέση των γονιών και χωρίς την ύπαρξή του κλονίζεται η σχέση τους».

Σύμφωνα με την ίδια, «η παιδοκεντρική αντίληψη του γάμου, εξυπηρέτησε τη βασική ανάγκη για την σταθερότητα της οικογένειας όπου οι συνεχείς αλλαγές και ανακατατάξεις την απειλούσαν» (Κατάκη, 1984, σελ. 63).

3.3 Ο ρόλος του πατέρα

Ο ρόλος του πατέρα στη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια δεν σχετίζεται πλέον με το ρόλο που διαδραμάτιζε στον παραδοσιακό τύπο οικογένειας, παρόλο που εξακολουθεί να υφίσταται σε μικρότερο βαθμό στις αγροτικές περιοχές. Τυπικά, ο ρόλος του, σύμφωνα με τους Ζαφείρη-Μουζακίτη, παραμένει ουσιαστικά αναλλοίωτος, παρότι μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο έχει μερικώς αλλάξει. Ο πατέρας είναι μεν ο «ο αρχηγός της οικογένειας», ωστόσο η εξουσία του ως «αφέντη-πατέρα» τείνει να εκλείψει. Η σχέση του με τη σύζυγο βασίζεται στη συνεργασία, καθώς στις περισσότερες πυρηνικές οικογένειες η γυναίκα εργάζεται και συνεισφέρει στα οικονομικά της οικογένειας. Εκτός,

αυτού, αν και η σύζυγος εξακολουθεί να είναι η κύρια υπεύθυνη για τις οικιακές εργασίες και υποχρεώσεις, ο πατέρας όλο και περισσότερο δίνει «ένα χέρι βοήθειας» στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων του σπιτιού (Ζαφείρης-Μουζακίτης, 1999, σελ. 44-45).

Αλλά αν η γυναίκα του εργάζεται, όπως υποστηρίζει η Χουρδάκη, ο σύζυγος αισθάνεται μειωμένη αυτοεκτίμηση. Δεν μπορεί να αποκοπεί από τα βιώματα του παρελθόντος που θέλει τη γυναίκα του να μην εργάζεται. Η Χουρδάκη αναφέρει πως «ο άντρας γυρίζοντας στο σπίτι, θέλει να βρει τη γυναίκα του παλιού καιρού. Αντίθετα βρίσκει μια γυναίκα αλλιώτικη που έχει αξιώσεις, που έχει γνώμη σε όλα. Όταν βλέπει αυτή τη διαφοροποίηση ο άντρας φυσικό είναι να μην αισθάνεται άνετα, δεν έχει το κύρος και αναζητάει άλλους τρόπους επαφής, σχέσεων» (Χουρδάκη, 1982, σελ. 313).

Η συνεργατική σχέση των συζύγων είναι ιδιαίτερα εμφανής στο ρόλο που αναλαμβάνει ο σύζυγος πατέρας φροντίζοντας και διαπαιδαγωγώντας τα παιδιά. Αξίζει να σημειωθεί ότι η προσήλωση τόσο της μητέρας όσο και του πατέρα της ελληνικής πυρηνικής οικογένειας στην προσπάθεια να αποκτήσουν τα παιδιά τους επαρκή μόρφωση έχει πρωτεύουσα σημασία. Και αυτό γιατί η μόρφωση και η προσαρμογή του παιδιού στις νέες συνθήκες της μεταβαλλόμενης κοινωνίας μας είναι το εισιτήριο της κοινωνικής ανόδου και της προώθησης της οικογένειας συνολικά.

3.4 Ο ρόλος της μητέρας

Ο ρόλος της μητέρας είναι αναμφίβολα αυτός που έχει υποστεί τις περισσότερες αλλαγές στην ελληνική οικογένεια. Ο ρόλος της ως συζύγου, μητέρας, εργαζόμενης, και νοικοκυράς την έχει καταστήσει το βασικότερο κύτταρο για τη λειτουργία και την ανάπτυξη της οικογενειακής μονάδας. Μολονότι όμως θεωρείται ισότιμο μέλος με το σύζυγό της βάσει των νομικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων και συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων που αφορούν την οικογένεια, οι πολυπληθείς ρόλοι που αναλαμβάνει για τη διατήρηση και τη συντήρηση του οικογενειακού συστήματος είναι πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενοι.

Ως εργαζόμενη γυναίκα, η μητέρα πρέπει να ανταποκρίνεται τόσο στις ανάγκες και στη φροντίδα των παιδιών όσο και στις απαιτήσεις της εργασίας της, γεγονός που απαιτεί είτε την υποστηρικτική συμμετοχή του συζύγου είτε τη βοήθεια οργανωμένων

υπηρεσιών είτε τη βοήθεια άλλων μελών της εκτεταμένης οικογένειας (παππούδες ή γιαγιάδες, εάν βέβαια υπάρχουν και είναι διαθέσιμοι). Γεγονός πάντως είναι ότι η εργαζόμενη γυναίκα αισθάνεται έντονη κούραση και βιώνει υπερβολικό στρες, ειδικά όταν πρέπει να ασχοληθεί και με το νοικοκυριό της. Η εξουθενωτική αυτή εμπλοκή της εργαζόμενης γυναίκας-μητέρας σε όλες τις προαναφερθείσες δραστηριότητες έχει επιπτώσεις στην εκπλήρωση του ρόλου της ως συζύγου (Κατάκη, 1998, σελ. 72 & Δουμάνη-Χρηστέα, 1989, σελ. 84).

Η Μουσούρου αναφέρει ότι «η αλλαγή των ρόλων στην οικογένεια, δεν είναι ενιαία, δεν ακολουθεί τους ίδιους ρυθμούς, δεν έχει την ίδια έννοια, ούτε είναι ομοιόμορφη για το σύνολο της κοινωνίας. Έτσι οι ρόλοι των συζύγων, η κατανομή της εξουσίας ανάμεσά τους, η πορεία προς την ισοτιμία και το νόημα που αυτή παίρνει στην πράξη προσδιορίζονται, από το εκπαιδευτικό επίπεδο των συζύγων, την απασχόληση τους και τη διαφορά εισοδήματος μεταξύ τους» (Μουσούρου, 1984, σελ. 88).

Σύμφωνα με την ίδια, στο εκπαιδευτικό επίπεδο του ζευγαριού αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στην κατανομή εξουσίας μεταξύ τους. Αντίθετα προς τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, στην Ελλάδα όσο υψηλότερη η μόρφωση του συζύγου, τόσο μεγαλύτερη η συνεργασία στο ζευγάρι. Στην επαγγελματική απασχόληση βλέπουμε πως όσο περισσότερο εξειδικευμένη και με μεγαλύτερο γόητρο είναι η εργασία του Έλληνα συζύγου, τόσο αυξάνεται η συνεργατικότητα του ζευγαριού και μειώνεται η εξουσία του προς τη σύζυγο. Ενώ στις Η.Π.Α. όσο και στην Γαλλία συμβαίνει το αντίθετο. Όσο υψηλότερο είναι το επαγγελματικό γόητρο του συζύγου, τόσο αυξάνεται η εξουσία του στη σύζυγο.

Άλλος παράγοντας διαφοροποίησης των ρόλων των συζύγων είναι η διαφορά εισοδήματος μεταξύ τους. Το θέμα αυτό δεν έχει μελετηθεί στον Ελλαδικό χώρο. Σε βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, προέκυψε το συμπέρασμα πως όταν ο σύζυγος έχει υψηλότερο εισόδημα από το σύζυγο τότε έχει ποσοτικά αυξημένη και ποιοτικά διάφορη εξουσία. Το παραπάνω σπάνια συμβαίνει επειδή κατά μέσο όρο οι γυναικείες αποδοχές είναι μικρότερες από εκείνες του άντρα. Πρόκειται επομένως για έναν παράγοντα θεωρητικής περισσότερο παρά πρακτικής σημασίας.

Παρά ταύτα, στο μεγαλύτερο ποσοστό της η ελληνική οικογένεια επιβιώνει σε πείσμα αυτής της κατάστασης και άλλων παραγόντων. Το αποτέλεσμα μπορεί να μην

είναι βέβαια η διάλυση του οικογενειακού συστήματος, αλλά η δημιουργία πολλών άλλων σοβαρών προβλημάτων. Η διάλυση της οικογένειας σε ένα μικρό ποσοστό είναι αναπόφευκτη και έχει τις γνωστές συνέπειες τόσο για τους συζύγους όσο και για τα παιδιά (ό.π., σελ. 91).

3.5 Προοπτικές

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η σύγχρονη ελληνική οικογένεια είναι πολλά και ποικίλα και δεν διαφέρουν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από εκείνα που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες άλλων χωρών. Το στοιχείο που διαφοροποιεί την ελληνική οικογένεια είναι η συχνότητα εμφάνισης των προβλημάτων αυτών, η οποία στη χώρα μας είναι σχετικά μικρή.

Η χαμηλότερη συχνότητα εμφάνισης προβληματικών καταστάσεων στην ελληνική οικογένεια θα μπορούσε να αποδοθεί στο γεγονός ότι βρίσκεται ακόμη δε ένα μεταβατικό στάδιο προσαρμογής σε ότι αφορά τους νέους ρόλους που καλείται να εκπληρώσει στο νέο της αστικό περιβάλλον. Ένας δεύτερος λόγος ίσως είναι ότι η πυρηνική οικογένεια δεν έχει απορρίψει τις παραδοσιακές αξίες τις οποίες πρέσβευε στο αγροτικό της παρελθόν. Ένας τρίτος, τέλος, λόγος μπορεί να είναι το γεγονός ότι οι κοινωνικές μεταβολές στην οικονομία, στις ευκαιρίες για εργασία, καθώς και οι άλλες πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές παρουσιάζουν βραδύτερο ρυθμό εξέλιξης στην κοινωνία μας (Ζαφείρης-Μουζακίτης, 1999, σελ. 47).

Γεγονός πάντως είναι ότι, αν και παρουσιάζονται σε χαμηλότερη συχνότητα, τα προβλήματα της ελληνικής οικογένειας είναι συμπτώματα δυσλειτουργίας και οφείλονται ως ένα μεγάλο βαθμό στη νέα δομή, στην αναπροσαρμογή των ρόλων και στις μεταβαλλόμενες επικοινωνιακές σχέσεις των μελών.

Ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η σύγχρονη ελληνική οικογένεια είναι αυτό των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ συζύγων, γονέων και παιδιών, καθώς και μεταξύ του οικογενειακού συστήματος με άλλα συστήματα στο στενό και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Οι *τεταμένες και διαταραγμένες σχέσεις* καθιστούν την επικοινωνία μη αποτελεσματική. Αυτό πολλές φορές οδηγεί στην άσκηση βίας τόσο μεταξύ των συζύγων όσο και των γονέων απέναντι στα παιδιά, η οποία έχει συχνά ως αποτέλεσμα τη διάσπαση της οικογένειας και το διαζύγιο. Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στις Η.Π.Α.

Οι διαταραγμένες διαπροσωπικές σχέσεις είναι το σοβαρότερο πρόβλημα για το οποίο οι οικογένειες ζητούν βοήθεια. Στον ελλαδικό χώρο, παρότι δεν υπάρχουν αρκετά δεδομένα που να τεκμηριώνουν αυτό το συμπέρασμα, θεωρείται ότι τα ποσοστά που αφορούν το εν λόγω πρόβλημα είναι αρκετά υψηλά.

Ενώ πριν από μερικά χρόνια ο αριθμός των διαζυγίων στην Ελλάδα ήταν συγκριτικά από τους πιο χαμηλούς στον ευρωπαϊκό χώρο, και εξακολουθεί να είναι χαμηλός, σήμερα παρουσιάζει μια σταθερή ανοδική πορεία που αγγίζει τα 9.500 διαζύγια ετησίως (Η Στατιστική όψη της Ευρώπης 1986-1999, 66). Το διαζύγιο καθώς και άλλοι λόγοι, όπως η άγαμη μητέρα, ο θάνατος του ενός γονέα, αποτελούν τις κύριες αιτίες για την εμφάνιση μονογονεϊκών οικογενειών. Πρόκειται για τις οικογένειες όπου την αποκλειστική ευθύνη για την ανατροφή και τη γενικότερη φροντίδα του παιδιού έχει ο ένας μόνο γονέας. Συνήθως οι μονογονεϊκές οικογένειες είναι μητροκεντρικές και όχι πατροκεντρικές. Τα στατιστικά δεδομένα για την Ευρωπαϊκή Ένωση δείχνουν ότι οι μονογονεϊκές οικογένειες αυξάνονται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Αυτό ισχύει και στην Ελλάδα, μολονότι τα ποσοστά των μονογονεϊκών οικογενειών είναι ακόμη χαμηλά (Μουσούρου, 1985, σελ. 91 & Κογκίδου, 1995, σελ. 76).

Η αυξανόμενη εμφάνιση μονογονεϊκών οικογενειών στη χώρα μας με τον ένα εκ των συζύγων/γονέων απόντα σκιαγραφεί μια νέα πραγματικότητα για την οικογένεια ως σύστημα με νέα δομή εξουσίας, διαφορετικούς επικοινωνιακούς κανόνες, όρια και διαδικασίες αναφορικά με τη λήψη αποφάσεων και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τόσο στη χώρα μας όσο και στις Η.Π.Α. πιστοποιούν ότι η απουσία ολοκληρωμένης οικογένειας έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού (ό.π., σελ. 91).

Η βία στην ελληνική οικογένεια, η οποία εκφράζεται κατά κανόνα με την κακοποίηση της γυναίκας από το σύζυγο και την κακοποίηση των παιδιών και από τους δύο γονείς, είναι μια πραγματικότητα και έχει επιβεβαιωθεί από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στη χώρα μας. Η εμφάνιση αυτής της συμπεριφοράς παρουσιάζει εξίσου ή και μεγαλύτερη συχνότητα σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Βόρειας Αμερικής. Η βίατη συμπεριφορά του άνδρα προς τη σύζυγό του αποδίδεται κυρίως στη βιοψυχοκοινωνική του ιδιοσυγκρασία, στην ψυχολογική πίεση από την εργασία, σε επαγγελματικές αποτυχίες, στην απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας,

στην ένταση της αστικής ζωής και στη χρήση αλκοόλ και τοξικών ουσιών. Οι επιπτώσεις της εν λόγω συμπεριφοράς είναι δραματικές για το οικογενειακό σύστημα. Εάν η οικογένεια δεν διαλυθεί, κάτι το οποίο συμβαίνει σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, τα μέλη της –και κυρίως τα παιδιά, υφίστανται ψυχολογικό τραυματισμό (Ζαφείρης-Μουζακίτης, 1999, σελ. 49).

Η βίαιη κακοποίηση των παιδιών αποτελεί επίσης ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα για την ελληνική οικογένεια, είτε πρόκειται για αστική-πυρηνική είτε για αγροτική παραδοσιακή. Οι λίγες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί και για τις τρεις μορφές παιδικής κακοποίησης -σωματική, σεξουαλική και ψυχολογική- ανεβάζουν τα θύματα σε πολλές χιλιάδες ετησίως. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν τον ίδιο πληθυσμό, τα ποσοστά είναι περίπου τα ίδια (ό.π., σελ. 51).

Ο αλκοολισμός, η χρήση ναρκωτικών ουσιών, η παραπτωματοκότητα και η εγκληματικότητα ανηλίκων είναι προβλήματα που παρατηρούνται όλο και συχνότερα στην ελληνική οικογένεια. Η εμφάνιση αυτών των κοινωνικών φαινομένων τα τελευταία χρόνια είναι ιδιαίτερα συχνή, παρότι τα στατιστικά στοιχεία για διάφορους λόγους δεν δίνουν την ακριβή εικόνα αυτών των προβλημάτων (ό.π., σελ. 52).

Εκτός από τα προαναφερθέντα προβλήματα, η ελληνική οικογένεια αντιμετωπίζει και πολλά άλλα που μπορεί να έχουν επιπτώσεις στη λειτουργία του οικογενειακού συστήματος. Σε αυτά περιλαμβάνονται το AIDS, οι διαταραγμένες σεξουαλικές σχέσεις, η νοητική καθυστέρηση, ο αυτισμός, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες κ.α. (ό.π., σελ. 52).

4. Δημογραφικά στοιχεία για το γάμο σε παγκόσμιο επίπεδο

Σύμφωνα με την Μουσούρου, η γαμηλιότητα, δηλαδή η συχνότητα γάμων επί 1000 κατοίκων, ποικίλλει σημαντικά στο χώρο και στο χρόνο. Η ποικιλία είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων, όπως η σχετική με το γάμο και το διαζύγιο νομοθεσία, η δομή του πληθυσμού, το ποσοστό ατόμων σε ηλικία γάμου στο σύνολο του πληθυσμού, οικονομικοί παράγοντες, παράγοντες θρησκευτικοί και πολιτισμικοί, το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού και η εξέλιξή του (Μουσούρου, 1984, σελ. 40).

Σύμφωνα με την Μισέλ, από το 1890 έως το 1956, η συχνότητα των γάμων υπήρξε σταθερή στις Η.Π.Α., τη Γερμανία, την Αγγλία, τη Σουηδία, τη Γαλλία, την Αυστραλία.

Από το 1970, η συχνότητα των γάμων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού μειώνεται σ' όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, εκτός του Βελγίου και της Αγγλίας.

Σε διάφορες χώρες και στην Ελλάδα από το 1960 έως το 1989, παρατηρείται μια μείωση στο ποσοστό των γάμων, εκτός από τις Η.Π.Α. που αυξήθηκε και της Αγγλίας και Ιρλανδίας που παραμένει σταθερό (Μισέλ, 1987, σελ. 169).

Σύμφωνα με την Μουσσούρου, οι λόγοι που οδήγησαν στην μείωση του ποσοστού του γάμου στην Ευρώπη τα τελευταία χρόνια, οφείλονται στην διάδοση του φεμινιστικού κινήματος, που με την εχθρική του στάση προς τον γάμο, μπορεί να θεωρηθεί ως ο κύριος λόγος για την πτώση της γαμηλιότητας μεταξύ των γυναικών των μεσαίων αστικών στρωμάτων (Μουσσούρου, 1984, σελ. 44).

Επίσης όσο το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών μεγαλώνει, τόσο μειώνεται και η γαμηλιότητα, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει στους άντρες.

Σύμφωνα με την Μισέλ, ο Γκούντ διαπιστώνει ότι στην αρχή της εκβιομηχάνισης η μέση ηλικία γάμου είχε μια ανοδική τάση, μόλις η εκβιομηχάνιση προχωρήσει η ηλικία γάμου κατεβαίνει. Στην αρχή της εκβιομηχάνισης, οι γάμοι που οι γονείς κανονίζουν για τα παιδιά μειώνονται σαν συνέπεια της δυνατότητας χειραφέτησης του ατόμου – εξ' ού και η άνοδος της μέσης ηλικίας κατά τον γάμο. Στην συνέχεια η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου οδηγούν στον πολλαπλασιασμό των γάμων – εξ' ού και η μείωση της μέσης ηλικίας γάμου.

Αναφέρεται πως στις Η.Π.Α. η μέση ηλικία κατά τον γάμο μειώθηκε μετά το 1910 γιατί η εκβιομηχάνιση της χώρας είχε ήδη προχωρήσει. Αντίθετα στην Ιαπωνία η μέση ηλικία αυξήθηκε έως το 1940, περίοδος που αντιστοιχεί με αύξηση της εκβιομηχάνισης άρχισαν να μειώνονται. Αντίθετα στην Ινδία, παρόλο που η τάση ανόδου πρωτοεμφανίστηκε το 1930, πρέπει να περιμένουμε έως την απογραφή του 1972 για να διαπιστώσουμε μια έντονη άνοδο της μέσης ηλικίας και των δύο φύλων κατά το γάμο. Αυτό οφείλεται στην δημογραφική πολιτική για την μείωση των γεννήσεων, που εφάρμοσε η Ινδική κυβέρνηση.

Σύμφωνα με την Μισέλ, φαίνεται να διαμορφώνεται μια γονική τάση προς μείωση της διαφοράς ηλικίας των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο. Έτσι σύμφωνα με παλαιότερα όπως και πρόσφατα στοιχεία, ο σύζυγος είναι συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας από τη σύζυγο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων συνδέεται

με το επίπεδο κοινωνικο-οικονομικού εκσυγχρονισμού της συγκεκριμένης κοινωνίας και οφείλεται κυρίως στις κοινωνικές αντιλήψεις που επιμένουν στην ανάγκη μεγαλύτερης «ωριμότητας» του συζύγου και που θεωρούν απόκλιση και εκτροπή την έλλειψη διαφοράς ή πολύ περισσότερο, την αντίστροφη διαφορά (Μισέλ, 1987, σελ. 117-118).

Όπως αναφέρει η Μουσούρου, η τάση μείωσης σήμερα της διαφοράς ηλικίας των συζύγων οφείλεται στην απελευθέρωση των αντιλήψεων που θεωρούν ότι ο άντρας πρέπει να είναι μεγαλύτερος από τη γυναίκα ως ένδειξη ωριμότητας, και η ανάπτυξη της βιομηχανικής οικονομίας, με την οικονομική ανεξαρτητοποίηση του ατόμου σε νεαρή ηλικία που συνεπάγεται, επιτρέπει την επιλογή συντρόφου μεταξύ ατόμων της ίδιας ηλικίας (Μουσούρου, 1984, σελ. 49).

Στον Ελλαδικό χώρο σύμφωνα με τον Τσαούση, η αύξηση της γαμηλιότητας στην μεταπολεμική περίοδο είναι σημαντική. Στην πενταετία 1936-1940 αντιστοιχούσαν κατά ετήσιο μέσο όρο 5,8 γάμοι σε 1000 κατοίκους, η αντιστοιχία αυτή είναι 7,8% στην πενταετία 1951-1955 και 7,5% στην πενταετία 1976-1980. Στην μεταπολεμική περίοδο η συχνότητα των γάμων διαμορφώθηκε σε επίπεδο κατά 33% περίπου ανώτερα της προπολεμικής. Αυτό σημαίνει ότι σήμερα παντρεύονται περισσότερο από όσοι προπολεμικά. Οι γάμοι αυτοί είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία πρώτοι γάμοι. Οι δεύτεροι (τρίτοι) γάμοι αντιπροσώπευαν το 1938 το 12% στους άντρες και το 66% στις γυναίκες. Το 1938 οι περισσότεροι άντρες που έρχονται σε δεύτερο γάμο είναι χήροι ενώ λιγότεροι οι διαζευγμένοι. Το ίδιο συνέβαινε και με τις γυναίκες. Το 1979 η εικόνα ήταν ανεστραμμένη. Ακόμη μειώθηκε και η μέση ηλικία του γαμπρού από 28,6 χρόνια το 1938 στα 27,6 το 1980 και της νύφης από 24 χρόνια στα 22,5 χρόνια.

Από το 1981 έως την τελευταία απογραφή το 1992 παρατηρείται μια τάση μείωσης του ποσοστού των γάμων. Ενδεικτικά το 1981 οι γάμοι στον Ελλαδικό χώρο ήταν 71.178 ενώ το 1992 48.631 (Τσαούσης, 1987, σελ. 465-466).

Παράλληλα παρατηρούνται πτωτικές τάσεις στην καμπύλη αύξησης του πληθυσμού με μια πρόσφατη αύξηση της μεταναστευτικότητας κυρίως από τις χώρες της Α. Ευρώπης και της Αμερικής. Η γονιμότητα έχει δραματικά μειωθεί και σε μικρότερο βαθμό η γαμηλιότητα –ιδίως στον πρώτο γάμο. Οι αλλαγές αυτές έχουν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των υγειονομικών προβλημάτων στον πληθυσμό. Από το επιδημιολογικό

αυτό σχήμα δεν ξεφεύγει και η δική μας χώρα. Τα δημογραφικά στοιχεία δείχνουν ακόμη ότι οι υπάρχουσες οικογένειες γίνονται προοδευτικά όλο και πιο ολιγομελείς.

Από το 1965 και μετά υπάρχει σταθερή μείωση του αριθμού των γεννήσεων. Η μείωση των γεννήσεων θα πρέπει να συνδυαστεί και με άλλα φαινόμενα, όπως τη μείωση του αριθμού των γάμων, την αύξηση του μέσου όρου ηλικίας της γυναίκας κατά τον πρώτο γάμο, την επιμήκυνση της περιόδου ανάμεσα στο γάμο και τη γέννηση του πρώτου παιδιού, την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και των νέων γάμων. Παράλληλα με την αλλαγή που παρατηρείται στο θεσμό του γάμου συχνά προηγείται μια περίοδος συμβίωσης, η οποία πραγματοποιείται σε μεγαλύτερη ηλικία και λιγότερο συχνά. Υπάρχει δηλαδή μια αύξηση του αριθμού των ζευγαριών που συμβιώνουν καθώς, και των παιδιών εκτός γάμου. Η αύξηση αυτή είναι πολύ διαφορετική στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα διαζύγια έγιναν πολύ πιο συχνά και μετά από μικρότερη περίοδο γάμου.

Οι αλλαγές αυτές έχουν αλλάξει τη δομή της οικογένειας και έχουν επιδράσει στην αύξηση των μοντέλων οικογενειακής οργάνωσης. Εξαιτίας των αλλαγών στους κύριους δημογραφικούς δείκτες που αναφέραμε –σε συνάρτηση και με άλλα δεδομένα– άλλαξε ο αριθμός, το μέγεθος, η διαμόρφωση και η σύνθεση των οικογενειών. Το νοικοκυριό που αποτελείται από ένα παντρεμένο ζευγάρι και παιδί παρόλο που είναι κυρίαρχο ως μοντέλο δεν είναι ο μόνος τύπος νοικοκυριού. Αυξάνεται ο αριθμός των νοικοκυριών που αποτελούνται από ένα άτομο αυτών που αποτελούνται από συντρόφους, ομόφυλους ή ετερόφυλους –με ή χωρίς παιδιά– που συμβιώνουν, από μονογονεϊκές οικογένειες, όπου ένας σύντροφος ζει με άλλον και τα παιδιά τους από προηγούμενο γάμο ή συμβίωση κ.α. Τα τελευταία χρόνια μειώθηκε ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού, ενώ παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των νοικοκυριών που αποτελούνται από ένα άτομο ή από μονογονεϊκές οικογένειες, τα νοικοκυριά όπου δύο ή περισσότερες γενιές συνυπάρχουν γίνονται όλο και πιο σπάνια. Αυτό αντανakλά σημαντικές αλλαγές στον ατομικό κύκλο ζωής, καθώς τα άτομα πλέον ζουν σε μια σειρά διαφορετικών τύπων οικογενειακής οργάνωσης. Ένας νέος γαλαξίας δημιουργείται, ενώ η οικογενειακή κατάσταση των ενηλίκων και των παιδιών αλλάζει πλέον πιο συχνά κατά τη διάρκεια της ζωής τους (Πρακτικά Δημερίδας , 1997, σελ. 14 – 15).

Οι δημογραφικές εξελίξεις και οι διαρθρωτικές μεταβολές της οικογένειας έχουν όχι μόνο εξαιρετικό ενδιαφέρον, αλλά συνδέονται άμεσα με τον αποτελεσματικό σχεδιασμό και την άσκηση της κοινωνικής πολιτικής. Όπως αναφέρει και η Σκύφτη, οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες των μεταβολών αυτών δεν μπορούν να αγνοηθούν, αφού τόσο η τρέχουσα σύνθεση του πληθυσμού αλλά και της οικογένειας, διαμορφώνουν νέες πραγματικότητες με τις οποίες βρίσκεται σήμερα, αντιμέτωπο το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών, ανάμεσα τους και η χώρα μας (Σκύφτη, 1993, σελ. 760-762).

VIII. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

1. Εισαγωγή

Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ο θεσμός του γάμου περνάει κρίση. Ιδιαίτερα βάλλεται ο αποκλειστικός χαρακτήρας των γενετήσιων σχέσεων μεταξύ των συζύγων ως παράγοντας που καθιστά τη συζυγική σχέση, επιρρεπή είτε στη διάλυση είτε στην ανειλικρίνεια και την επιφανειακότητα.

Δημοσιεύονται άπειρα κείμενα που αναφέρονται σε τρόπους συζυγικής ζωής που καταργούν την αποκλειστικότητα και αντιμετωπίζονται ως ηθικά απαράδεκτες παρεκλίσεις.

Εμφανίστηκαν διάφορα σχήματα που δεν στηρίζονται στην συμβατική σχέση.

Προκειμένου να προσδιορίσουμε τα εναλλακτικά της συμβατικής οικογένειας σχήματα, θα χρησιμοποιήσουμε τρία κριτήρια. Το πρώτο κριτήριο είναι η *άρνηση* ή η *ανυπαρξία* της μιας και των δύο σχέσεων πάνω τις οποίες θεμελιώνεται η οικογένεια – δηλαδή της συζυγικής και της γονεϊκής. Το δεύτερο κριτήριο είναι η *ουσιαστική διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων* σε σχέση προς το συμβατικό σχήμα. Τέλος, το τρίτο κριτήριο είναι η *αναζήτηση νέων, υποκατάστατων της οικογένειας σχημάτων οργάνωσης του ιδιωτικού βίου* – μια αναζήτηση που έχει ως αφετηρία την άρνηση της συμβατικής οργάνωσης και ως προς τη μορφή και ως προς τη δομή της (Μουσσούρου, 1986, σελ. 79).

1.1 Σχήματα που προκύπτουν από την άρνηση ή την ανυπαρξία της συζυγικής ή της γονεϊκής σχέσης

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει την *μοναχικότητα*, η οποία υπάρχει σε όλες τις κοινωνίες και πάντα κάποιο ποσοστό ενηλίκων, παραμένουν έγαμοι και άτεκνοι. Επίσης στο πρώτο κριτήριο ανήκει και η *μονογονεϊκή οικογένεια*, κατά την οποία υπάρχει άρνηση της συζυγικής σχέσης, αλλά όχι της γονεϊκής» (ό.π., σελ. 80). Αλλά ανήκουν και τα «*άτεκνα ζευγάρια*» τα οποία συνειδητά αρνούνται την γονεϊκότητα, σύμφωνα με την Μουσσούρου (ό.π., σελ. 86), η οποία δεν αναφέρεται στην στειρότητα αλλά στην ηθελημένη ατεκνία.

1.2 Σχήματα που προκύπτουν από την ουσιαστική διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων σε σχέση προς το συμβατικό σχήμα

Σε αυτό ανήκουν «οι οικογένειες που δημιουργούνται από τον δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων. Επίσης ανήκουν οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας όπου σε μεγάλο ποσοστό και οι δύο σύζυγοι έχουν επαγγελματική απασχόληση αλλά στο πολύ μικρότερο ποσοστό εκείνων όπου και οι δύο σύζυγοι αποβλέπουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία» (ό.π, σελ. 93).

Τέλος, ανήκουν και οι «χωλές οικογένειες», που πρόκειται για συζυγικές οικογένειες που έχουν διασπασθεί σε δύο τμήματα όχι γιατί οι σύζυγοι δεν επιθυμούν να συζούν αλλά για μη οικογενειακούς λόγους (όπως: επαγγελματικές υποχρεώσεις, μεταναστεύσεις κλπ.) που τους αναγκάζουν να ζουν χωριστά επί μακρά χρονικά διαστήματα» (ό.π., σελ. 96).

1.3 Σχήματα υποκατάστατα της συμβατικής οικογένειας

Στην τρίτη αυτή κατηγορία περιλαμβάνονται τα **κοινόβια**, τα **πρότυπα μη αποκλειστικής συζυγικής σχέσης**, τα **ομοφυλόφιλα ζευγάρια**. Στο κοινόβιο βασική μονάδα δεν είναι η οικογένεια αλλά το άτομο. Διακρίνεται σε δύο τύπους, το **συλλογικό νοικοκυριό**, όπου η συζυγική οικογένεια συμμετέχει με άλλες συζυγικές οικογένειες σε κοινές δραστηριότητες και το **κοινοβιακό νοικοκυριό**, όπου το άτομο συμμετέχει με άλλα άτομα σε κοινές δραστηριότητες (Μουσούρου, 1986, σελ. 100).

Ένα άλλο σχήμα είναι της «μη συζυγικής συμβατικής σχέσης», στο οποίο τα κυριότερα σχήματα είναι ο **ομαδικός γάμος**, ο **ανοιχτός γάμος** και η **ανταλλαγή συντρόφων**. Επίσης στο τρίτο κριτήριο ανήκουν και τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια.

«Ο **ομαδικός γάμος** είναι ένα σχήμα όπου η αποκλειστικότητα των σεξουαλικών σχέσεων δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο άτομο (σύζυγο) αλλά στα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας. Είναι μια μορφή κοινοβίου, που δεν χαρακτηρίζεται από μακροβιότητα και ούτε προβλέπεται να διεκδικήσει στο άμεσο μέλλον κάποια θέση μεταξύ των σοβαρών εναλλακτικών της συμβατικής οικογένειας σχημάτων» (ό.π., σελ. 104).

Επίσης, «ο **ανοιχτός γάμος** είναι ένα σχήμα όπου οι σύζυγοι έχουν μεν εξωσυζυγικές σχέσεις αλλά αναγνωρίζουν την όλη μεταξύ τους σχέση ως έχουσα

πρωταρχική σημασία στη ζωή τους. Ο ανοιχτός γάμος είναι κάτι περισσότερο από την αναγνώριση της σεξουαλικής ελευθερίας των συζύγων, σημαίνει ειλικρινή και ανοιχτή σχέση, όμως λόγω της σεξουαλικής ελευθερίας των συζύγων, οι γάμοι αυτοί είναι και προβλέπεται να παραμείνουν ολιγάριθμοι και βραχύβιοι» (Μουσούρου, 1986, σελ. 204).

Αντίθετα, οι N. & G. O' Neil υποστηρίζουν ότι «ο ανοιχτός γάμος γκρεμίζει τους τυποποιημένους και εξευτελιστικούς περιορισμούς και δίνει το δικαίωμα σε κάθε μέλος του ζευγαριού να έχει τη δική του ατομικότητα. Είναι μια ειλικρινής και ανοιχτή σχέση ανάμεσα σε δύο ανθρώπους, μια σχέση βασισμένη στην ισότητα της ελευθερίας και της προσωπικότητας των δύο συντρόφων. Είναι μια χειραφετημένη σχέση ανάμεσα σε έναν άντρα και μια γυναίκα, όπου κανένας από τους δύο δεν είναι αντικείμενο μιας ολοκληρωτικής επικύρωσης για τις ελλείψεις και τις απογοητεύσεις του άλλου» (N. & G. O' Neil, 1988, σελ. 8).

Αποσαφήνιση του όρου Ανοιχτός Γάμος

Επίσης ο ανοιχτός γάμος είναι μια σχέση ανάμεσα σε ίσους, μια σχέση όπου η άγνωστη κυριαρχία του ενός ή η υποταγή του άλλου. Στη σχέση αυτή δεν υπάρχει χώρος για διαταγές, για αυταρχικότητα, για κτητικότητα. Αφού η σχέση τους βασίζεται στην αμοιβαία συμπάθεια και εμπιστοσύνη. Ο καθένας διαθέτει αρκετό ψυχικό χώρο δηλαδή διανοητική και συναισθηματική ελευθερία, για να γίνει ένα ολοκληρωμένο άτομο» (ό.π., σελ. 39).

Ο ανοιχτός γάμος «φέρει την άνθιση και την ανάπτυξη της προσωπικότητας και κάνει τη συζυγική συμβίωση μια διαρκώς ανανεούμενη και ευχάριστη δραστηριότητα. Επειδή η ένωσή τους ευδοκμεί με τις καινούριες εμπειρίες. Στον ανοιχτό γάμο, η σχέση ανάμεσα στα δύο μέρη βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη. Μέσα από την ανάπτυξη σαν χωριστά άτομα και την αμοιβαία αγάπη τους, ενεργοποιούν και αυξάνουν τη δύναμή τους σαν ζευγάρι. Η ένωση γίνεται δυνατότερη και περιεκτικότερη, μέσα από μια νέα δυναμική αρχή. Ανταλλάσσοντας τις νέες εμπειρίες τους από τον εξωτερικό κόσμο, η ένωση αποκτά μια σταθερά ανοδική πορεία. Έτσι ο ανοιχτός γάμος έλκεται από την ιδέα της συνεργασίας. Οπότε αποκτούν και οι δύο τη δυνατότητα για νέους τρόπους συσχέτισης των πραγμάτων και για νέα γνώση της εσωτερικής δομής του εαυτού τους,

ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται και ο δυναμισμός αλληλεπίδρασης ανάμεσα τους» (N. & G. O' Neil, 1998, σελ. 40).

«Σε αντίθεση προς τα εξωπραγματικά ιδεώδη της αιώνιας αγάπης, ασφάλειας, της απόλυτης αφοσίωσης, αποκλειστικότητας και πίστης, που είναι οι σφραγίσεις του κλειστού παραδοσιακού γάμου, παρατίθενται οι ιδέες του ανοιχτού γάμου που είναι: η εσωτερική επαφή, η δημιουργικότητα, ο αυθορμητισμός, η ωρίμανση, η παρακίνηση, η ελαστικότητα, ο εμπλουτισμός, η ελευθερία, η συμπάθεια και η αγάπη που μεγαλώνουν μέσα από όλα αυτά» (ό.π., σελ. 89).

Τέλος, το σχήμα που έγινε γνωστό ως *ανταλλαγή συντρόφων* (*swinging*) γνώρισε μεγάλη (σε σχέση με τα προηγούμενα σχήματα) διάδοση κατά τη δεκαετία του 1960 στις Η.Π.Α. Εμφανίστηκε την εποχή της σεξουαλικής απελευθέρωσης αλλά και της δυνατότητας πλήρους διαχωρισμού της αναπαραγωγής από τις γενετήσιες σχέσεις εξ' ου και πρόκειται περί «σεξ για ψυχαγωγία και όχι για αναπαραγωγή», χωρίς κανενός είδους συναισθηματική δέσμευση. Πρόκειται για πρακτική που είναι «ουσιαστικά ιδιωτική και συμπληρωματική των συμβατικών μορφών» οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Ένας τρόπος ζωής, όμως, που αποτελεί έκφραση μιας μη συμβατικής αντίληψης της συζυγικής σχέσης και που είναι βραχύβιος. Το σχήμα αυτό, ουδέποτε ιδιαίτερα διαδεδομένο στον γενικό πληθυσμό των Η.Π.Α. και περίπου άγνωστο στην Ευρώπη, εμφανίζεται σήμερα χωρίς προοπτικές (Μουσούρου, 1998, σελ. 106).

Τα *ομοφυλόφιλα ζευγάρια* αποτελούν πλήρη άρνηση της βάσης του γάμου και της οικογένειας που είναι η γενετήσια σχέση ετερόφυλων ενηλίκων. Η έρευνα στο χώρο αυτόν ήταν περιορισμένη μέχρι τη δεκαετία του 1970 όπου και παρατηρείται αύξηση της συχνότητας και της πίεσης να δεχτεί η κοινωνία (δηλαδή κατά κάποιο τρόπο να θεσμοθετήσει) «γάμους» μεταξύ ομοφυλόφιλων και την υιοθέτηση παιδιών από ζευγάρια του ίδιου φύλου. Οι δύο τάσεις που διαμορφώνονται σχετικά με το ιδιότυπο αυτό σχήμα είναι: (α) **αρνητική στάση** που αναφέρεται σε επιχειρήματα βιολογικά (το σχήμα «είναι παρεκκλίνον γιατί δεν εναρμονίζεται με τον λόγο των ψυχολογικών και φυσιολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών») και την εξ ορισμού αδυναμία αναπαραγωγής θρησκευτικά (το σχήμα είναι ασυμβίβαστο προς την ιουδαϊκοχριστιανική παράδοση) κοινωνικά, που περιλαμβάνουν τα προβλήματα κοινωνικής ένταξης αλλά και ψυχολογικής ανάπτυξης των παιδιών (από τα οποία λείπει το πρότυπο ενήλικα του ενός

φύλου). Εκείνοι που αμφισβητούν τη στάση αυτή, υπογραμμίζουν τον κοινωνικό προσδιορισμό των επιχειρημάτων και την προκατάληψη που την χαρακτηρίζει. Έτσι, (β) η **θετική στάση** ξεκινά από την προσπάθεια απόδειξης του σαθρού χαρακτήρα των αρνητικών επιχειρημάτων που εκφράζουν προκαταλήψεις.

Βλέπουμε πως πολλοί άνθρωποι αναζητούν καινούριες λύσεις, όχι μόνο γιατί δεν είναι ικανοποιημένοι με τον παραδοσιακό γάμο αλλά και γιατί έχουν ανάγκη από περισσότερο χώρο για να αναπτυχθούν και να ωριμάσουν σαν άτομα. Επομένως, ο θεσμός της οικογένειας κατέχεται από μεγάλη ρευστότητα, η οποία οφείλεται στην ταχύτατη αλλαγή των συνθηκών αλλά και στην δυνατότητα του σύγχρονου ανθρώπου να επιλέξει το σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που ανταποκρίνεται καλύτερα στις συνθήκες ή και στις προσδοκίες του.

1.4 Τα εναλλακτικά προς τη συμβατική οικογένεια σχήματα και η ρευστότητα

Στο κεφάλαιο αυτό περιλάβαμε σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που μπορούν να θεωρηθούν ως εναλλακτικά της συμβατικής οικογένειας. Τα σχήματα αυτά αποτελούν στοιχείο της σύγχρονης πραγματικότητας, με όλες τους τις παραλλαγές, την κοινωνική τους σημασία, με διάφορους βαθμούς κοινωνικής αποδοχής – βαθμούς που είναι συνάρτηση (και) του πόσο ορατή είναι η απομάκρυνσή τους από το συμβατικό σχήμα.

Στην ρευστότητα, λοιπόν, της συμβατικής οικογένειας προστίθεται εκείνη των εναλλακτικών προς αυτήν σχημάτων. Το γεγονός ότι κάποια από τα σχήματα αυτά δεν περιλαμβάνονται στις επιλογές των περισσότερων (γιατί αντιφάσκουν προς αξίες που θεωρούνται θεμελιώδεις) δεν πρέπει να παραπλανά: το σύγχρονο άτομο οργανώνει τον ιδιωτικό του βίο κατά τρόπο που ταιριάζει στις συνθήκες της ζωής του· οι συνθήκες αυτές παραλλάζουν στα πλαίσια μιας και της ίδιας κοινωνίας και μαζί τους παραλλάζουν οι επιλογές τρόπων οργάνωσης της οικογενειακής ζωής. Τέλος, οι συνθήκες αυτές παραλλάζουν κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου το οποίο έστι αποκτά την εμπειρία επιλογής (ή ανάγκης συμβιβασμού με) περισσότερων του ενός σχημάτων οργάνωσης του ιδιωτικού του βίου (Μουσσούρου, 1998, σελ. 107-108).

Η σύγχρονη «ανεκτική κοινωνία» δεν αντιμετωπίζει εξίσου ανεκτικά όλα τα σχήματα που αποτελούν παραλλαγές της συμβατικής οικογένειας ή εναλλακτικούς προς

αυτήν τρόπους οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Η έλλειψη παραδοχής, όμως, όπως και η έλλειψη αναγνώρισης της ιδιαιτερότητας ενός σχήματος που ενδεχομένως εμφανίζεται συμβατικό ως προς την μορφή του (π.χ. οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας ή οικογένεια που προέρχεται από τον δεύτερο γάμο του ενός ή και των δύο συζύγων) σημαίνει παρεμπόδιση της θεσμοποίησης του σχήματος – και άρα επίταση των φαινομένων ρευστότητας που επισημάναμε. Η ρευστότητα αυτή δεν αφορά, λοιπόν, την συμβατική οικογένεια μόνο αλλά ούτε και την ποικιλία των παραλλαγών της και των εναλλακτικών προς αυτήν σχημάτων (που η κοινωνία δυσκολεύεται να παραδεχτεί και άρα να θεσμοθετήσει).

Η ρευστότητα αυτή, σύμφωνα με τη Μουσούρου, αναφέρεται και στην εναλλαγή σχημάτων (θεσμοθετημένων και μη) κατά την διάρκεια της ζωής του ατόμου. Και τέλος, αυτή η ρευστότητα επιτείνεται καθώς οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν προϋποθέσεις ουσιαστικής διαφοροποίησης αξιών, σχέσεων, ρόλων σχετικών με την οικογένεια και την εν γένει οργάνωση του ιδιωτικού βίου (Μουσούρου, 1998, σελ. 109).

2. Νέα μοντέλα οικογενειακής οργάνωσης

Παρακάτω θα γίνει αναφορά μόνο στις μονογονεϊκές οικογένειες καθώς κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη θέση, τις ανάγκες και τα προβλήματα των οικογενειών αυτών στη σύγχρονη κοινωνία. Σύμφωνα με τα δημογραφικά δεδομένα για την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν μια πραγματικότητα η οποία στατιστικά γίνεται όλο και πιο ορατή και κοινωνικά αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία.

Συνοπτικά μπορούμε να παρατηρήσουμε στις μονογονεϊκές οικογένειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα εξής χαρακτηριστικά:

- ✓ Σε όλα τα κράτη η συντριπτική πλειοψηφία των μόνων γονέων είναι γυναίκες.
- ✓ Το υψηλότερο ποσοστό μονογονεϊκών γυναικών με ένα τουλάχιστον παιδί κάτω των 16 έχει η Δανία (20,4%) και το Ηνωμένο Βασίλειο (19%), ενώ το χαμηλότερο η Ελλάδα (5,7%).
- ✓ Ως προς την οικογενειακή κατάσταση των μόνων –γονέων η κατηγορία των ανύπαντρων μητέρων είναι η μεγαλύτερη και αντιπροσωπεύει σχεδόν το ήμισυ του συνόλου των μονογονεϊκών οικογενειών.

- ✓ Στα περισσότερα κράτη η πλειοψηφία των μόνων γονέων ανήκει στην ηλικιακή φάση (περίοδο) 25 – 49 ετών.
- ✓ Οι περισσότεροι μόνι –γονείς ζουν με τα παιδιά τους. Από τις εθνικές εκθέσεις κρατών–μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης –όπου υπάρχουν– διαπιστώνουμε ότι αυτό το ποσοστό διαφέρει από κράτος σε κράτος. Οι μόνες μητέρες όταν δεν ζουν μόνο με το παιδί/ιά τους, ζουν συνήθως με τους γονείς τους στο ίδιο νοικοκυριό.
- ✓ Περίπου το 50% των μόνων–γονέων εγκαταλείπει την κατάσταση της μονογονεϊκότητας μέσα σε λίγα χρόνια –σύμφωνα με τις εθνικές εκθέσεις κρατών–μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης –είτε λόγω γάμου, είτε γιατί τα παιδιά τους εγκαταλείπουν το μονογονεϊκό νοικοκυριό ή φθάνουν στο όριο ηλικίας πάνω από το οποίο δεν θεωρούνται «εξαρτώμενα» παιδιά. Οι άνδρες δεν παραμένουν λιγότερο χρόνο σε κατάσταση μονογονεϊκότητας απ’ ότι οι γυναίκες (Κογκίδου Δ., 1995, σελ. 162).

Το ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών και η αιτία μονογονεϊκότητας διαφοροποιούνται με την πάροδο του χρόνου. Ο όρος μονογονεϊκή οικογένεια ή μονογονεϊκό νοικοκυριό μας δίνει τη δομή του μοντέλου οικογένειας, αλλά δεν μας αποκαλύπτει τίποτε για τις διαφορετικές μορφές που περιλαμβάνει, στο βαθμό που το πορτρέτο της μονογονεϊκότητας αλλάζει ραγδαία.

Η μονογονεϊκότητα ανεξάρτητα από το αν αποτελεί μόνιμη ή μεταβατική φάση στη ζωή ενός κόσμου, όλο και πιο συχνά αποτελεί ατομική επιλογή. Η νέα αυτή εξέλιξη πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο των τάσεων εξέλιξης της οικογένειας και των κοινωνικών μεταβολών που συντελέστηκαν τα τελευταία χρόνια.

Όπως αναφέρει η Μουσούρου τα σύγχρονα οικογενειακά σχήματα διαμορφώνονται και εξελίσσονται κάτω από την επίδραση αφενός των κοινωνικό-δημογραφικών μεταβολών που χαρακτηρίζουν τον εκσυγχρονισμό τους αφετέρου, της μεταβολής στις σύγχρονες κοινωνίες της σημασίας που έχουν κάποια δεδομένα για τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των οικογενειακών σχημάτων (Μουσούρου, 1993, σελ. 46).

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η αριθμητική διάσταση και το ποσοστό εκπροσώπησης των μονογονεϊκών οικογενειών στο σύνολο των οικογενειών θα συνεχίσει να αυξάνεται και η Ελλάδα –που έχει το χαμηλότερο ποσοστό

μονογονεϊκότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση- εκτιμάται ότι, με μια μικρή καθυστέρηση, θα προσεγγίσει την εικόνα των άλλων Ευρωπαϊκών κρατών.

Μονογονεϊκές Οικογένειες

Κράτος	Μονογονεϊκές οικογένειες 1990/91	Μονογονεϊκές οικογένειες με παιδιά κάτω των 6 1990/91	Μονογονεϊκές οικογένειες με τουλάχιστον ένα παιδί κάτω των 16 1990/91
Βέλγιο	14,1	14,9	14,6
Δανία	8,5	13,5	20,4
Γερμανία	11,5	14,3	15,4
Ελλάδα	7,6	3,2	5,7
Ισπανία	10,0	-	6,0
Γαλλία	10,4	8,3	10,8
Ιρλανδία	15,0	8,8	10,7
Ιταλία	11,8	-	-
Λουξεμβούργο	12,7	10,5	12,3
Ολλανδία	10,1	11,2	12,2
Πορτογαλία	9,2	6,1	9,0
Ηνωμένο Βασίλειο	13,5	19,2	19,0

ΠΗΓΗ: Eurostat (1995), EC (1995)

3. Νέα μοντέλα και κοινωνική πολιτική

Ο όρος **κοινωνική πολιτική** είναι το οργανωμένο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών και θεσμών που έχουν ως αντικείμενο να βοηθήσουν άτομα και ομάδες να επιτύχουν ικανοποιητικά επίπεδα ζωής και υγείας και προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς οι οποίοι θα τους επιτρέψουν να αναπτύξουν πλήρως τις ικανότητές τους και θα τους διασφαλίσουν ευημερία σε εναρμόνιση με τις οικογενειακές τους ανάγκες και τις ανάγκες της ευρύτερης κοινωνίας (Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, 1990, σελ. 201-202).

Η κοινωνική πολιτική δεν είναι μόνο εφαρμογή μέτρων για την βελτίωση του επιπέδου και της ποιότητας της κοινωνικής ζωής των πολιτών, δηλαδή πράξη, αλλά και επιστήμη, δηλαδή γνώση.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η μονογονεϊκότητα αποτελούν μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική σήμερα.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες απειλούνται και ταυτίζονται συνειρμικά με τις κοινωνικά αποκλεισμένες οικογένειες καθώς είναι αυτές που δεν μπορούν να έχουν και

δεν μπορούν να απορροφήσουν αγαθά και υπηρεσίες που παρέχονται στο κοινωνικό σύνολο όπως εκπαίδευση, υγεία, εργασία.

Το γεγονός ότι οι περισσότερες μονογονεϊκές οικογένειες έχουν μόνο-γονιό γυναίκα, και ανήκουν στις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, χρειάζονται νέοι και καινοτόμοι τρόποι συνδυασμένης αντιμετώπισης της απασχόλησης της πρόνοιας για να τις βοηθήσουν και να σταθούν ανώδυνα.

Η οικογένεια συνεχίζει να είναι μια ισχυρή αξία στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης –το αποδεικνύει και η σταθερότητα της σχετικής Ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Η τάση που προσφέρεται στα κράτη-μέλη της Ευρώπης για την καταπολέμηση του αποκλεισμού είναι η υιοθέτηση μιας «σφαιρικής» στρατηγικής για την κάλυψη των πολυδιάστατων αναγκών των λιγότερο ευνοημένων ομάδων. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη προσέγγιση που συνδυάζει στοιχεία ενεργητικής πολιτικής για την εργασία και μείωση της κοινωνικής απομόνωσης (Κογκίδου - Τρέσσου - Τσιάκαλος, 1997, σελ. 237).

Παρόλο, που ευθύνη της πολιτείας που απορρέει από το σύνταγμα της είναι η προστασία της οικογένειας, το Ελληνικό Δίκαιο –δυστυχώς– ρυθμίζει ότι έχει σχέση με την πατροπαράδοτη μορφή οικογένειας και βασικά δεν αναγνωρίζει καμιά άλλη μορφή οικογένειας, ώστε να νομοθετήσει γι' αυτήν.

Η συντηρητικότητα αυτή του Ελληνικού Δικαίου φέρνει την μονογονεϊκή οικογένεια σε μειονεκτική κατάσταση από τις άλλες μορφές οικογενειών. Τα επιδόματα που χορηγούνται στην άγαμη μητέρα και η μικρή μέριμνα που υπάρχει για τα εκτός γάμου παιδιά, είναι πενιχρά και ουσιαστικά δε βοηθούν, αφού δεν αντιπροσωπεύουν την πραγματική οικονομική κατάσταση της μονογονεϊκής οικογένειας. Στην περίπτωση του μόνου-πατέρα, η κατάσταση είναι ακόμη χειρότερη, αφού τα κοινωνικά μέτρα που ισχύουν για την μόνη μητέρα (έκτακτη οικονομική ενίσχυση, μειωμένο ωράριο, προτεραιότητα εισαγωγής των παιδιών σε ιδρύματα ημερησίας περιθάλψεως κ.λ.π.) δεν εφαρμόζονται στον μόνο-πατέρα (Γαλάνης, 1995, σελ. 85 – 86).

Παρατηρούμε, πόσο μεγάλη είναι η έλλειψη νομικών, οικονομικών και κοινωνικών μέτρων για τις μονογονεϊκές οικογένειες στη χώρα μας. Πολλά από τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής καθώς και οι αναθεωρήσεις που εμπεριέχουν περικοπές δαπανών, μειώνουν τη δυνατότητα των γυναικών να μεγαλώνουν παιδιά ως γονείς μητέρες και το δικαίωμα

επιλογής διαφορετικών μορφών οικογενειακής οργάνωσης. Αυτό γίνεται περισσότερο σαφές όταν ταυτόχρονα δεν συμπεριλαμβάνονται αλλαγές ή άμεσα και αποτελεσματικά μέτρα.

Η δυνατότητα ελεύθερης επιλογής της μορφής οικογενειακής οργάνωσης είναι σημαντικό δικαίωμα κάθε πολίτη. Μια κοινωνία με ανθρώπινο πρόσωπο πρέπει να διασφαλίσει αυτή την αυτονομία των ατόμων, καθώς η στέρηση αυτού του δικαιώματος εμπεριέχει στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού. Η ίδια η πραγματικότητα οδηγεί στην αναγνώριση των οικογενειών μ' έναν γονέα και σε μια νέα οικογενειακή πολιτική. Κατά συνέπεια, επιδιωκόμενος στόχος θα πρέπει να είναι η στήριξη όλων των οικογενειών κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μη μειωθούν τα ατομικά κίνητρα και η δυνατότητα ατομικών επιλογών, ενώ ταυτόχρονα να δοθεί η δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός δικτύου που να είναι αποτέλεσμα της ατομικής αλλά και της δημόσιας προσπάθειας.

ΙΧ. Ο ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Ιστορική Αναδρομή

Ο Οικογενειακός Προγραμματισμός ως κίνημα κοινωνικό άρχισε στις αρχές του αιώνα μας με πρωτοπόρους τρεις γυναίκες, την Margaret Sanger στις ΗΠΑ το 1912, νοσοκόμα σε βιομηχανική περιοχή της Ν. Υόρκης, την Mary Stope γιατρό και την Edith How-Martyn στην Μ. Βρετανία το 1915.

Έτσι λοιπόν ο οικογενειακός προγραμματισμός με πρωτοπόρο κυρίως την Sanger, ξεκίνησε ως κίνηση για τον έλεγχο των γεννήσεων (Birth Control), με βασικό στόχο την προαγωγή της υγείας μάνας και παιδιού. Η κίνηση αυτή όλο και δυνάμωνε, σε σημείο μάλιστα να υιοθετηθεί από τα γυναικεία σωματεία, κυρίως στην Αγγλία. Περνά από πολλά κρίσιμα στάδια όπως:

«Το 1916 η Sanger, ανοίγει στη Ν. Υόρκη την πρώτη κλινική ελέγχου των γεννήσεων. Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε επαναστατική και η ίδια συλλαμβάνεται και φυλακίζεται για λίγο». Η Sanger όμως και οι υποστηρικτές της δεν σταματούν και το 1921 συγκροτούν στην Αμερική τον Σύνδεσμο Ελέγχου των Γεννήσεων (Ετ. Οικ. Προγρ., 1998, σελ. 13).

Το επόμενο σημαντικό βήμα που έγινε για την εξάπλωση του κινήματος ήταν η πρώτη διεθνής συνάντηση για τον έλεγχο των γεννήσεων με τη συμμετοχή αντιπροσώπων από δώδεκα χώρες το 1930 στη Ζυρίχη. Σκοπός της συνάντησης ήταν να εξασφαλίσει την υποστήριξη του ιατρικού κόσμου. Εν μέρει το πέτυχε.

Μέχρι λοιπόν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το κίνημα ελέγχου των γεννήσεων εξαπλωνόταν σε Ευρώπη, Ασία και Β. Αμερική.

Οι ενέργειες διακόπηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, ώσπου η Σουηδέζα Elise Ottesen-Jensen οργανώνει το 1946 διεθνές συνέδριο στη Στοκχόλμη (μετά τον πόλεμο), για να συνεχιστεί η πρωτοβουλία που πάρθηκε στη Ζυρίχη το 1930. Στη συνάντηση αυτή επικράτησε το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως βασική αρχή της κίνησης, αφού το πρώτο ψήφισμα που πάρθηκε αφορούσε ότι «κάθε παιδί έχει το δικαίωμα να είναι επιθυμητό και από τους δύο γονείς και όλοι οι γονείς έχουν το δικαίωμα να αποφασίζουν

για τον αριθμό των παιδιών που θα φέρουν στον κόσμο» (Ετ. Οικ. Προγρ., 1988, σελ. 15).

Στη συνέχεια ακολούθησε η οργάνωση στη Βομβάη το 1952, όπου ιδρύθηκε η Διεθνής Ομοσπονδία Οικογενειακού Προγραμματισμού (I.P.P.F.) με ιδρυτικά μέλη τις εταιρείες Οικογ. Προγρ. των κρατών: Ινδίας, ΗΠΑ, Ολλανδίας, Σουηδίας, Γερμανίας, Σιγκαπούρης και Χονγκ-Κονγκ και με προέδρους την M. Sanger και την Lady Rama Rau. Η ίδρυση της I.P.P.F. ήταν ο σπουδαιότερος σταθμός στην ιστορία του οικογενειακού προγραμματισμού.

Τέλος, σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη του Ο.Π. ήταν η αναγνώρισή του από τον Ο.Η.Ε. Η Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. το 1966 διακήρυξε ότι «κάθε οικογένεια θα πρέπει να καθορίζει ελεύθερα τον αριθμό των μελών της». Η καθολική αποδοχή των αρχών του Ο.Π. αποτυπώνεται και στα «Παγκόσμια Σχέδια Δράσης για τον Πληθυσμό» που αποδέχτηκαν ομόφωνα τα κράτη-μέλη του Ο.Η.Ε. στα Παγκόσμια Συνέδρια Πληθυσμού στο Βουκουρέστι (1974) και στο Μεξικό (1984). Ακόμη, το Συμβούλιο της Ευρώπης αποδέχεται τον Ο.Π. και με τις αποφάσεις του (το 1975 και το 1978) συνιστά «στα κράτη-μέλη να λάβουν διοικητικά και νομοθετικά μέτρα, ώστε το άτομο ελεύθερο και υπεύθυνο να μπορεί να ρυθμίζει την τεκνοποίηση του, έχοντας στην διάθεσή του τις απαραίτητες πληροφορίες και τις κατάλληλες υγειονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες» (Ετ. Οικ. Προγρ., 1988, σελ. 16)

2. Έννοια - Περιεχόμενο

Όπως διατυπώθηκε παραπάνω, ο Οικογενειακός Προγραμματισμός ξεκίνησε ως κίνηση ελέγχου των γεννήσεων και θεωρήθηκε ως αποκλειστική υπόθεση της γυναίκας. «Η διεθνοποίηση όμως της κίνησης και η προσπάθειες σε εθνικό επίπεδο να προσεταιριστούν και να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της κοινής γνώμης, της ιατρικής κοινότητας και των κυβερνήσεων, επέβαλλαν για λόγους τακτικής την τροποποίηση του τίτλου από «Birth Control» σε «Family Planning» (Ετ. Οικ. Προγρ., 1988, σελ. 16). Η λέξη οικογένεια στον καινούριο τίτλο ήταν καταλυτική, αφού τον βοήθησε από τη μια μεριά να γίνει ευρέως γνωστός, από την άλλη έδωσε μεγαλύτερη σημασία στο χρονικό διάστημα της απόκτησης του ενός παιδιού από το άλλο με τη χρησιμοποίηση των

αντισυλληπτικών μεθόδων, καθιστώντας τον Ο.Π. υπόθεση όχι μόνο της γυναίκας, αλλά και του άντρα και των παιδιών.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι πριν την ίδρυση της Διεθνούς Ομοσπονδίας Οικογενειακού Προγραμματισμού το 1952, «είχε ήδη επίσημα επικρατήσει ο όρος «Planned Parenthood» (δεν υπάρχει δόκιμος όρος στην γλώσσα μας) αντί για «Family Planning». Το περιεχόμενο του τίτλου αυτού είναι ευρύτερο από τον όρο «Οικ. Προγρ.». αφού για τα θέματα που έχουν σχέση με την αναπαραγωγή και τον γονικό ρόλο του ατόμου τα επεκτείνει έξω από την παραδοσιακή οικογένεια και τα τοποθετεί στην καλύτερη ενημέρωση κατά την παιδική ηλικία, για το πώς γεννιέται ένα παιδί και ιδιαίτερα για το βασικό δικαίωμα που έχει το άτομο να γνωρίζει τα μέσα με τα οποία πραγματοποιείται ο περιορισμός ή όχι της γονιμότητας (ό.π., σελ. 17).

Ο Οικογενειακός Προγραμματισμός έχει δύο διαστάσεις. Η μία σχετίζεται με το άτομο και την οικογένεια, ότι δηλαδή ο Ο.Π. είναι ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Το άτομο έχει δικαίωμα να ελέγχει τη γονιμότητά του και να αποφασίζει ελεύθερα πότε και πόσα παιδιά θα κάνει ή όχι, ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε δημογραφική πολιτική που επικρατεί στη χώρα του. Η δεύτερη διάσταση του Ο.Π. αφορά την παγκόσμια πληθυσμιακή κατάσταση (δημογραφική). Στην περίπτωση αυτή ο Ο.Π. δρα σύμφωνα με τις δημογραφικές ανάγκες της συγκεκριμένης χώρας.

Σήμερα ο Ο.Π. έχει διευρύνει το περιεχόμενό του καθώς και τους στόχους του, χωρίς να ξεφεύγει από τη φιλοσοφία και τις βασικές του αρχές. «Το περιεχόμενο του Ο.Π. περιλαμβάνει και άλλους τομείς που αφορούν την υπεύθυνη γενετήσια σχέση και τα προβλήματα που συνδέονται με αυτή όπως: στειρότητα, υιοθεσία, σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, αφροδίσια νοσήματα και γενικά όλες τις πλευρές της σεξουαλικής υγείας (Ετ. Οικ. Προγρ., 1988, σελ. 18-19). Οι τομείς αυτοί του Ο.Π. μπορούν να προσφέρουν πολλά στο άτομο και την κοινωνία γενικότερα και υποδηλώνουν την αναγκαιότητα του Ο.Π. στη σημερινή εποχή.

Ο Ο.Π. αφορά τόσο τις γυναίκες όσο και τους άντρες. Μπορεί η ευθύνη της εγκυμοσύνης, του τοκετού ακόμη και της έκτρωσης να ανήκει βιολογικά στη γυναίκα, όπως και η γυναίκα είναι εκείνη που επωμίζεται άμεσα τα αποτελέσματα της αντισύλληψης ή όχι, όμως η ευθύνη για τη γέννηση ενός παιδιού ανήκει και στους δύο γονείς. Ακόμη και μια ισορροπημένη σεξουαλική ζωή για να είναι επιτυχημένη πρέπει να

αφορά και τον άντρα και τη γυναίκα. Το ίδιο σχεδόν συμβαίνει και με την υγεία, που ενδιαφέρει και τα δύο φύλα εξίσου (ΝΕΛΕ Αττικής, 1985, σελ. 15).

Άρα όλα τα θέματα με τα οποία ασχολείται ο Ο.Π. βοηθούν τα δύο φύλα να αποκτήσουν μια ποιοτική σχέση αλλά και μια ποιοτική ζωή.

Ο Ο.Π. σχετίζεται όχι μόνο με τα άτομα αλλά και με την πολιτεία. Η πολιτεία συμβάλλει για την πραγματοποίηση της εκπαίδευσης και ενημέρωσης για θέματα που αφορούν τη γονιμότητα, σεξουαλικότητα και υγεία. Ο Ο.Π. είναι υπόθεση όλων.

3. Στόχοι

Βασική επιδίωξη του Οικογενειακού Προγραμματισμού είναι «να καταστήσει την αναπαραγωγικότητα υπεύθυνη και συνειδητή με αντικειμενικό στόχο να δημιουργήσει άτομα ισορροπημένα και υγιή» (ΝΕΛΕ Αττικής, 1985, σελ. 13). Η σωστή και υπεύθυνη ενημέρωση σε θέματα υγείας και αναπαραγωγής από ειδικά καταρτιζόμενα άτομα συντελεί σ' αυτήν την επιδίωξη.

Έτσι, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Ο.Π. βοηθά να αποφεύγεται η γέννηση παιδιών με σοβαρές συγγενείς ανωμαλίες και αρρώστιες (μεσογειακή αναιμία, κλπ.). Επομένως ο Ο.Π. συμβάλει όχι μόνο στο μέγεθος αλλά και στην ποιότητα του πληθυσμού (Κυριαζή, 1992, σελ. 77). Ακόμη ο Ο.Π.:

- Βοηθά στην διατήρηση της καλής σωματικής κατάστασης των γυναικών με το να τις συμβουλεύει όσο χρονικό διάστημα απαιτείται να περάσει μέχρι τον επόμενο τοκετό.
- Βοηθά στην εφαρμογή του προγεννητικού ελέγχου, παρέχοντας την δυνατότητα στις μέλλουσες μητέρες να γνωρίζουν πριν τον τοκετό την κατάσταση της υγείας των παιδιών τους.
- Βοηθά στη μείωση της μητρικής θνησιμότητας. Με τις κατάλληλες εξετάσεις στα κέντρα Ο.Π. προβλέπεται ο κίνδυνος –όταν αυτός υφίσταται- για τη ζωή της εγκύου και διεξάγονται σωτήριες ενέργειες.
- Βοηθά και παρέχει συμβουλές στα ζευγάρια που επιθυμούν να αποκτήσουν παιδιά, διευκρινίζοντας τυχόν απορίες και προβληματισμούς τους γύρω από τη διαδικασία της αναπαραγωγής.

- Βοηθά τη γυναίκα να διατηρήσει την ψυχική, σωματική και κοινωνική της ευεξία την απαλλάσσει από το άγχος μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης και τοκετού, όταν οι γονείς είναι άρρωστοι ή για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Η στήριξη που παρέχεται σε αυτούς τους γονείς είναι ιδιαίτερα σημαντική, επειδή τους δίνεται η δυνατότητα να συνεχίσουν τη ζωή τους όσο γίνεται πιο αρμονικά (Πουλοπούλου, 1994, σελ. 79).
- Βοηθά τις ανύπαντρες γυναίκες στις οποίες η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη προκαλεί σοβαρά κοινωνικά, οικονομικά και ψυχολογικά προβλήματα. Οι γυναίκες αυτές χρειάζονται ιδιαίτερη μεταχείριση και ο Ο.Π. μπορεί αν τις βοηθήσει, ώστε να αντιμετωπίσουν όσο γίνεται πιο αποτελεσματικά τη δυσμενή τους κατάσταση αλλά και τα ίδια τα παιδιά τους για να μην τους προκληθούν ψυχικά τραύματα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Ο.Π. έχει κάποιους σημαντικούς στόχους με τους οποίους βοηθά τα άτομα στα οποία απευθύνεται. «Βασικός στόχος του Ο.Π. είναι η μείωση των εκτρώσεων, η προαγωγή της υγείας της μητέρας και των παιδιών με αποτέλεσμα να συμβάλλει στη δημιουργία οικογενειών με ευτυχισμένους γονείς και επιθυμητά, υγιή και ευτυχισμένα παιδιά» (Πουλοπούλου, 1994, σελ. 79). Τα μη επιθυμητά παιδιά δεν μεγαλώνουν με αρκετή αγάπη και φροντίδα με συνέπεια να τους δημιουργούνται ψυχολογικά προβλήματα και άλλες δυσάρεστες καταστάσεις στην μετέπειτα ζωής τους. Ο Ο.Π. επομένως, συντελεί στην ομαλή σωματική και ψυχική ανάπτυξη των παιδιών.

Ένας άλλος εξίσου σημαντικός στόχος του Ο.Π. είναι να παρέχει στα ζευγάρια πληροφορίες, υπεύθυνες συμβουλές και αναγκαία μέσα, ώστε τα ζευγάρια μόνα τους να αποφασίζουν για το μέγεθος της οικογένειάς τους χωρίς πίεση. Άλλωστε «θεμελιώδης προϋπόθεση για την εφαρμογή του οικογενειακού προγραμματισμού είναι η ενημέρωση, η διάδοση και η σωστή για κάθε άτομο χρήση των μέσων αντισύλληψης». Βέβαια ο Ο.Π. δεν αρκείται μόνο σ' αυτήν την προϋπόθεση αλλά προχωρά και στην παροχή συμβουλών για την ανατροφή των παιδιών, για τη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, για την πρόληψη μεταδοτικών ασθενειών π.χ. AIDS (ΝΕΛΕ Αττικής, 1985, σελ. 14).

Ο Ο.Π. στοχεύει ακόμη στην απόκτηση γνώσεων για την προστασία της γονιμότητας του άντρα και της γυναίκας καθώς και στην παροχή συμβουλών για τη

σεξουαλική ζωή και των δύο φύλων λαμβάνοντας υπόψη την ατομικότητα αυτού στον οποίο απευθύνεται (ό.π., σελ. 14).

Τέλος, ένας άλλος στόχος του Ο.Π. είναι η ρύθμιση της ανεξέλεγκτης γονιμότητας π.χ. σε χώρες του τρίτου κόσμου με προβλήματα υπερπληθυσμού. Στις χώρες αυτές ο Ο.Π. έρχεται να αντιμετωπίσει και την υψηλή βρεφική και μητρική θνησιμότητα. Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στις ευρωπαϊκές χώρες με τα χαμηλά ποσοστά γονιμότητας. Παρατηρούμε, επομένως, την ευελιξία του Ο.Π. να προσαρμόζεται στις συγκεκριμένες ανάγκες κάθε χώρας είτε αυτές οι ανάγκες είναι δημογραφικές είτε οικονομικές-κοινωνικές είτε οτιδήποτε άλλο.

4. Κέντρα οικογενειακού προγραμματισμού

«Το 1993 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 38 Κέντρα Οικογενειακού Προγραμματισμού (Κ.Ο.Π.), 25 συνδυασμένα με νοσοκομεία, 3 με το ΠΚΠΙΑ και 8 με το ΙΚΑ» (Πουλοπούλου, 1994, σελ. 81). Στην πραγματικότητα όμως τα Κ.Ο.Π. δεν επαρκούν για να καλύψουν – αν όχι όλους – τους περισσότερους έστω νομούς και περιοχές της χώρας μας. Ακόμη και αυτά που λειτουργούν παρουσιάζουν ελλείψεις τόσο στο προσωπικό όσο και στην παροχή υπηρεσιών. Παρατηρούμε δηλαδή ότι το προσωπικό των Κ.Ο.Π. επικεντρώνεται σε ιατρικές κυρίως υπηρεσίες, όπως εξέταση μαστού, Τεστ Παπανικολάου, γυναικολογικά προβλήματα. Τα Κ.Ο.Π. «λειτουργούν περισσότερο ως ιατρικά κέντρα γυναικολογικής εξέτασης και λιγότερο ως φορείς αρμόδιοι για τον περιορισμό των εκτρώσεων, τη διάδοση της αντισύλληψης, τη σεξουαλική αγωγή, τα προβλήματα γονιμότητας και στειρότητας, την προγεννητική διάγνωση, τη γενετική καθοδήγηση (με έμφαση στη μεσογειακή αναιμία)» (Πουλοπούλου, 1994, σελ. 81-82).

Η υπολειτουργικότητα των Κ.Ο.Π. είναι ακόμη πιο έκδηλη και από τον αριθμό των εκτρώσεων, ο οποίος δεν έχει μειωθεί, ύστερα από την ίδρυσή τους.

Η κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο στην επαρχία και τις απομονωμένες περιοχές της χώρας, όπου οι ενδιαφερόμενοι δεν γνωρίζουν το έργο των Κ.Ο.Π. και οι δυνατότητες για ενημέρωση είναι ελάχιστες –αν όχι ανύπαρκτες.

Η κατάσταση αυτή μπορεί να μετατραπεί με διάφορες ενέργειες. Από τις απαραίτητες και σχετικές με το θέμα υπηρεσίες. Ένα σημαντικό βήμα θα ήταν η

οργάνωση ομάδων στελεχωμένων με ειδικούς επαγγελματίες από τα Κ.Ο.Π. ή άλλους σχετικούς φορείς, με σκοπό τη διάδοση των αρχών και μεθόδων του Ο.Π., κυρίως στους εφήβους, στους οποίους σημειώνονται οι περισσότερες εκτρώσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί τη βάση για τον περαιτέρω προβληματισμό ως προς την εξέλιξη του θεσμού της ελληνικής οικογένειας, γενικότερα και τον εντοπισμό των μετασχηματισμών και των ιδιαιτεροτήτων που αυτή εμφανίζει.

Ο θεσμός της οικογένειας συνεχώς εξελίσσεται και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας. Ότι αποτελούσε τη λειτουργική μορφή της οικογένειας στο παρελθόν δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες του ανθρώπου της μεταβιομηχανικής εποχής. Θεωρείται δύσκολο να προβλεφθούν οι μελλοντικές μορφές της πρωτογενούς της κοινωνικής ομάδας και ο μετασχηματισμός τους εξαρτάται από πολύπλοκες, αλληλένδετες διεργασίες σε διάφορα επίπεδα. Τελικά, όμως, η όποια μορφή ή δομή τους συνεπάγεται πάντοτε την ανθρώπινη συναλλαγή. Το κρίσιμο λοιπόν θέμα, δεν είναι η μελλοντική μορφή της πρωτογενούς ομάδας, αλλά το ερώτημα, τι αποτελεί λειτουργική συναλλαγή μέσα από την οποία να ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες των ατόμων που συμπορεύονται στη ζωή.

Έχοντας μια σαφή εικόνα των εξελίξεων και των μεταβολών που συντελέστηκαν μεταπολεμικά ως προς τους συζυγικούς ρόλους και τους «τρόπους ζωής» και τον εντοπισμό των παραγόντων που επέδρασαν σε αυτές, παρατηρούμε ότι ο θεσμός της παραδοσιακής οικογένειας έχει υποστεί μια σειρά μεταβολές. Συγκεκριμένα:

- ◆ Η ιδανική οικογένεια δηλαδή η νόμιμα θεσμοθετημένη ομάδα η οποία αποτελείται από τους δύο συζύγους και τα νεαρά από αυτούς παιδιά, έχει περιοριστεί στο ένα τρίτο των οικογενειών της κοινωνίας. Σήμερα η οικογένεια αποτελεί μια μονάδα κατανάλωσης, στηρίζει συναισθηματικά τα μέλη της, μεταβιβάζει τους κοινωνικούς κανόνες ενώ οι ρόλοι των μελών της δεν προσδιορίζονται πλέον βιολογικά, η συρρίκνωση πολλών λειτουργιών που παραδοσιακά ανήκαν στην οικογένεια και η μεταφορά τους στο σχολείο, το κράτος και την κοινωνία έχει επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό ορισμένες υποχρεώσεις που μέχρι πρότινος αποδίδονταν στην παραδοσιακή οικογένεια.

- ◆ Η **διευρυμένη οικογένεια** στα πλαίσια της οποίας το ζευγάρι μοιραζόταν τα θέματα και τις ανάγκες του νοικοκυριού με τους στενούς συγγενείς, έχει αντικατασταθεί από την πυρηνική οικογένεια.
- ◆ Οι κοινωνικές αλλαγές επηρέασαν τους ρόλους των μελών της οικογένειας και οδήγησαν στη μεταβολή του χαρακτήρα της. Η ένταξη και η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μετέβαλαν το ρόλο τους μέσα στην οικογένεια. Η μητρότητα και οι οικιακές ασχολίες δεν συνιστούν πλέον το κεντρικό στοιχείο του κοινωνικού ρόλου του γυναικείου φύλου. Η σημερινή γυναικεία ταυτότητα δίνει έμφαση στην αυτονομία, στην ανεξαρτησία και στην αυτοεπιβεβαίωση τόσο στην εργασία όσο και στη ζωή γενικότερα. Η ισοτιμία των γυναικών ενισχύεται με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου και την επιδίωξη της επαγγελματικής καριέρας. Στις προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσει η σύγχρονη οικογένεια προστίθεται μερικά νέα φαινόμενα που παρατηρούνται στους τομείς της απασχόλησης και της εκπαίδευσης: μεταξύ άλλων είναι οι μεταβολές στις σχέσεις των δύο φύλων - (όπως έχει αναφερθεί παραπάνω) - η μείωση του αριθμού των μελών της οικογένειας - είτε από επιλογή είτε για οικονομικούς λόγους είτε εξαιτίας της αλλαγής των ρόλων - η μείωση των γεννήσεων και ο οικογενειακός προγραμματισμός.
- ◆ Έτσι η **μονογονεϊκότητα** εντάσσεται σ' ένα γενικότερο πλαίσιο εξελίξεων των οικογενειακών δομών, το οποίο επέτρεψε την εμφάνιση οικογενειών που δεν ακολουθούν το παραδοσιακό μοντέλο. Βέβαια η μονογονεϊκή οικογένεια δεν είναι νέο φαινόμενο αλλά γίνεται συχνότερο και σημειώνεται αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών που αποτελούνται από την μητέρα και το παιδί ή τα παιδιά.
- ◆ Επιπρόσθετα σημειώνεται αύξηση των **διαφορετικών μορφών οικογενειακής ζωής**. Ακολουθεί ανοδική πορεία ο αριθμός των ατόμων που συζούν χωρίς να έχουν δημιουργήσει οικογένεια ή έχουν χωρίσει και ξαναπαντρευτεί ή των οποίων η οικογένεια αποτελείται από θετούς γονείς και ετεροθαλή ή αμφιθαλή αδέρφια ή ζουν σε ομάδες ανύπαντρων ατόμων ή δημιουργούν ομοφυλόφιλα ζευγάρια ή παντρεύονται με πολιτικό γάμο. Τα σύγχρονα οικογενειακά σχήματα

διαμορφώνονται και εξελίσσονται κάτω από την επίδραση των κοινωνικών δημογραφικών μεταβολών του κράτους.

- ◆ Μελετώντας το θεωρητικό πλαίσιο του γάμου διαπιστώνεται ότι είναι ένας θεσμός κοινωνικού ελέγχου, ο οποίος συντελεί στη διατήρηση της κοινωνικής δομής και για το λόγο αυτό υπερτονίζεται η σημασία του. Οι αλλαγές που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν επηρεάσει την βιωσιμότητα, της οικογένειας, του γάμου καθώς και τις στενές σχέσεις και δεσμεύσεις που δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό τους.
- ◆ Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο γάμος και η οικογένεια γνώρισαν πολλές δοκιμασίες μέσα στην ανθρώπινη ιστορία και διέρχονται πλέον κρίση. Παίρνουν ένα στάδιο έντονου προβληματισμού κατά τη διάρκεια του οποίου υφίστανται έντονες πιέσεις. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικογένεια σε σχέσεις με οικογένειες άλλων χωρών δε διαφέρουν ως προς το είδος αλλά μάλλον ως προς το εύρος και τη συχνότητά τους για πολιτισμικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους. Σε παγκόσμιο επίπεδο υπάρχει μια πτώση του ποσοστού των γάμων. Στην Ελλάδα ο γάμος και η οικογένεια κατέχονται από μεγάλη ρευστότητα η οποία οφείλεται στις κοινωνικές ανακατατάξεις, στις αλλαγές θρησκευτικών και ηθικών αξιών, στην ταχύτατη αλλαγή των συνθηκών αλλά και στην δυνατότητα του σύγχρονου ανθρώπου να επιλέξει το σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου που ανταποκρίνεται καλύτερα στις συνθήκες ή και στις προσδοκίες του.
- ◆ Συγχρόνως, παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των διαζυγίων η οποία συνοδεύεται από την εξασθένηση των προκαταλήψεων και του κοινωνικού στίγματος καθώς και από την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου και της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών, όπως και από την ηλικία κατά τη διάρκεια γάμου. Στα παραπάνω προστίθεται, τα λαθεμένα κριτήρια που οδηγούν στο γάμο, η ψυχολογική ανωριμότητα των ατόμων, η μη προετοιμασία της οικογένειας σήμερα να εκπαιδεύσει τα παιδιά για την δική τους μελλοντική οικογένεια, τα δύο χαρακτηριστικά του γάμου, η μακρά διάρκεια και η εγγύτητα του. Επιπλέον, η αύξηση των διαζυγίων επιδρά αρνητικά στον διαφορούμενο δείκτη γεννητικότητας και οδηγεί στη διαμόρφωση νέων οικογενειακών

σχημάτων όπως οι μονογονεϊκές οικογένειες. Αξίζει να σημειωθεί –πως και εκτός γάμου γεννήσεις σημειώνουν σημαντική αύξηση.

- ◆ Ωστόσο, τα παραπάνω δεν πρέπει να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η σύγχρονη οικογένεια και ο γάμος «καταρρέουν». Διανύουν ένα μεταβατικό στάδιο προσαρμογής το οποίο επιβάλλουν οι νέοι ρόλοι και λειτουργίες που η οικογένεια καλείται να εκπληρώσει με τη νέα πυρηνική της μορφή, σε αντιδιαστολή με τις λειτουργίες που επιτελούσε στην παραδοσιακή της μορφή. Όσα αναφέρθηκαν αφορούν οικογένειες που αντιμετωπίζουν ή ενδέχεται ν' αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση.
- ◆ Αυτό που απαιτείται είναι η συστηματική παροχή βοήθειας τόσο από την πολιτεία όσο και από ιδιωτικούς φορείς. Γεγονός είναι ότι υπάρχει ανεπάρκεια πρόνοιας, έλλειψη ενιαίας και αποτελεσματικής κοινωνικής πολιτικής για ειδικές κατηγορίες, έλλειψη επαρκούς παιδικής προστασίας, ανεπάρκεια κέντρων οικογενειακού προγραμματισμού. Πρόκειται για προβλήματα που φαίνεται να πλήττουν ιδιαίτερα τις μονογονεϊκές οικογένειες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βασιλείου-Σταματάκης: Λεξικό των επιστημών του ανθρώπου, Gutenberg, Αθήνα 1992.
2. Vansteenwegen, Alfons: Η αγάπη είναι ενέργεια, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
3. Γαλάνης, Γ.: Η οικογένεια με έναν γονέα, Παπαζήση, Αθήνα 1995.
4. Γεωργιάς, Δ.: Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας, Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, τεύχος 98-99, Αθήνα.
5. Γεωργόπουλος, Γ.: Κοινωνική Εργασία με Οικογένεια, Αθήνα 1993.
6. Δοξιάδη-Ζαχαροπούλου: Ο έφηβος και η οικογένεια, Αθήνα 1985.
7. Dominián, Jack: Μαθήματα Γάμου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
8. Δουμάνη-Χρηστέα: Η ελληνίδα μητέρα, άλλοτε και σήμερα, Κέδρος, Αθήνα 1989.
9. Δρακουλίδης, Ν.: Τα σωστά και τα λάθη για γονείς και παιδιά από τη γέννηση ως την ενηλικίωση, Δίπτυχο, Αθήνα 1983.
10. Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, Αθήνα 1990 και 1996.
11. Engels: Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
12. ΕΣΥΕ: Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού για το έτος 1991.
13. Εταιρία Οικογενειακού Προγραμματισμού: Δέκα χρόνια παρουσίας και δράσης στον οικογενειακό προγραμματισμό, Αθήνα 1988.
14. European Commission: The demographic situation in the European Union, Brussels 1995.
15. Eurostat: Households and Families in the European Area, Statistics in Focus: population and social conditions, 5, preliminary version, Eurostat, Luxembourg 1995.
16. Ζωγράφου, Ανδρέας: Σχολική Κοινωνική Εργασία: Θεωρία – Πράξη, Προβληματισμοί, Πάτρα 1993.
17. Ζωγράφου, Ανδρέας: Η εκπαιδευτική κατάσταση των παιδιών των μεταναστών και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής αγωγής στην Ελλάδα, Πάτρα 1997.
18. Ίδρυμα Αντιμετώπισης του Δημογραφικού Προβλήματος, Αθήνα 1991.

19. Κανελοπούλου, Μ.: Οικογένειες με έναν γονέα, Τυπογραφικές Εργασίες, Αθήνα 1981.
20. Κατάκη, Χάρις: Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας, Κέδρος, Αθήνα 1984.
21. Κατάκη, Χάρις: Γάμος και διαζύγιο και επιπτώσεις στο ζευγάρι, Αθήνα 1984.
22. Κατάκη, Χάρις: Πρωτοβουλία γυναικών για τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια, Αθήνα 1989.
23. Κατάκη, Χάρις: Η οικογένεια ως φορέας αξιών, Εισήγηση σε συνεδρίαση με θέμα: Πρωτοβουλία γυναικών για την σύγχρονη ελληνική οικογένεια, 1998.
24. Κογκίδου, Δ.: Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα – Προοπτικές – Κοινωνική Πολιτική, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1995.
25. Κογκίδου, Δ./Τρέσσου, Μυλωνά/Τσιάκαλος, Γ.: Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση. Η περίπτωση γλωσσικών μειονοτήτων στη δυτική Θεσσαλονίκη στο Ε. Σκούρτου θέματα διγλωσσίας και εκπαίδευσης, Νήσος, Αθήνα 1987.
26. Κοτζαμάνης, Β.: Γαμηλιότητα και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: μια πρώτη δημογραφική προσέγγιση, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 94, Αθήνα 1997.
27. Κουμάντος, Γιώργος: Παραδόσεις οικογενειακού δικαίου, Σάκκουλα, Αθήνα 1984.
28. Κουμάντος, Γιώργος: Στα εικοσάχρονα του πολιτικού γάμου, «Καθημερινή», 14.7.2002.
29. Κυριαζή Ν.: Αναπαραγωγή του πληθυσμού, Gutenberg, Αθήνα 1992.
30. Λάνσκι, Β.: Αντιμετωπίζοντας το παιδί μετά το διαζύγιο, Αναστασιάδη, Αθήνα 1994.
31. Λέκκου, Ε.: Γάμος – Μυστήριο Αγάπης, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1986.
32. Μαράτου-Αλιπράντη, Α.: Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995.
33. Μεταξάς: Πολιτική Κοινωνικοποίηση, Αθήνα 1976.
34. Μισέλ, Α.: Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας και του γάμου, Gutenberg, Αθήνα 1984.
35. Μισέλ, Α.: Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου, Gutenberg, Αθήνα 1993.
36. Μουζακίτης, Χ.: Συζυγική Βία – Αιτιολογία – Επιπτώσεις – Παρέμβαση – Κοινωνική Εργασία, τ. 16, Σ.Κ.Λ.Ε., Αθήνα 1989.

37. Μουζακίτης, Χ./Ζαφείρης Α./Ζαφείρη, Ε.: Οικογενειακή Θεραπεία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
38. Μουσσούρου, Λ.: Η Ελληνική Οικογένεια, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα 1984.
39. Μουσσούρου, Λ.: Γυναίκα απασχόληση η οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού, Βιβλιοπωλείο Εστίας, Αθήνα 1985.
40. Μουσσούρου, Λ.: Κοινωνικο-δημογραφικές Μεταβολές και Σύγχρονα Οικογενειακά Σχήματα, Συλλογικός τόμος «Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα», 3ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 27-29 Νοεμβρίου 1991, Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
41. Μουσσούρου, Λ.: Γυναίκα και απασχόληση, Gutenberg, Αθήνα 1993.
42. Μουσσούρου, Λ.: Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας, Gutenberg, Αθήνα 1996 και 1998.
43. Μπούμης, Π.: Κανονικό Δίκαιο, Αθήνα 1989.
44. Μύλντροφ, Μπερνάρ: Ο ρόλος του πατέρα στην οικογένεια, Οδυσσέα, Αθήνα 1987.
45. ΝΕΛΕ Αττικής: Οικογενειακός προγραμματισμός και λαϊκή επιμόρφωση, Αθήνα 1985
46. Ντόλτο, Φ.: Όταν οι γονείς χωρίζουν, Εστία, Αθήνα 1993.
47. Ντράικωρς, Ρ.: Η πρόκληση του γάμου, Κέδρος, Αθήνα 1974.
48. Ο' Neil, N. & G.: Ανοιχτός Γάμος, Θυμάρι, Αθήνα 1973.
49. Παπαδάκης, Μ.: Μορφολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της γαμηλιότητας του ελληνικού πληθυσμού, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 76, Αθήνα 1990.
50. Πιντέρης, Γιώργος: Συντροφικότητα και αυτονομία στις σχέσεις του ζευγαριού, Θυμάρι, Αθήνα 1992.
51. Πιντέρης, Γιώργος: Αντιμετωπίζοντας τον χωρισμό, Θυμάρι, Αθήνα 1993.
52. Πουλοπούλου, Η.: Το Δημογραφικό, Έλλην, Αθήνα 1994.
53. Πρακτικά Δημερίδας 1997
54. Πυργιωτάκης, Ιωάννης: Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης έννοια και λειτουργίες, Περ. Φιλολόγος, τεύχος 3, Αθήνα 1982.
55. Πυργιωτάκης, Ιωάννης: Κοινωνιολογία της οικογένειας Έξελκτικοί μετασχηματισμοί και σημερινή κατάσταση, Περ. Συνάντηση, τεύχος 2, Αθήνα 1983
56. Ρόναλντ, Λάινγκ: Η πολιτική της οικογένειας, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.

57. Σκύφτη, Ζ.: Δημογραφικές εξελίξεις, διαρθρωτικές μεταβολές της οικογένειας και κοινωνική πολιτική, Συλλογικός τόμος «Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα», 3ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 27-29 Νοεμβρίου 1991, Εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.
58. Σταθόπουλος, Π.: Κοινωνική Πρόνοια, Έλλην, Αθήνα 1976.
59. Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, Αθήνα 1997.
60. Τάκαρη, Ντίνα: Η κοινωνική και επαγγελματική θέση της σημερινής γυναίκας, Εκδ. Βεντούρας-Σπύρου, Αθήνα 1978.
61. Ταπεινός, Γ.: Στοιχεία Δημογραφίας, Παπαζήση, Αθήνα 1993.
62. Τερλεζής, Π.: Πολιτική κοινωνικοποίηση η γένεση του πολιτικού ανθρώπου, Αθήνα 1975.
63. Τσαούσης, Δ.: Κοινωνική Δημογραφία, Gutenberg, Αθήνα 1986.
64. Τσαούσης, Δ.: Η κοινωνία του ανθρώπου, Gutenberg, Αθήνα 1988.
65. Φάρος, Φ./Κοφινάς, Σ.: Ο Γάμος, Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1986.
66. Φίλιας, Βασίλης: Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.
67. Φραγκουδάκη, Α.: Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο, Παπαζήση, Αθήνα 1985.
68. Χουρδάκη, Μ.: Οικογενειακή Ψυχολογία, Γρηγόρη, Αθήνα 1988.
69. Χουρδάκη, Μ.: Ψυχολογία της οικογένειας – Εξελικτική – Σχολική – Εφηβεία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1985.

